

ACTA HISTRIAE
29, 2021, 1

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE

29, 2021, 1

KOPER 2021

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

UDK/UDC 94(05)

Letnik 29, leto 2021, številka 1

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Stuart Carroll (UK), Angel Casals Martinez (ES), Alessandro Casellato (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Lucien Faggion (FR), Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleš Maver, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Žiga Oman, Jože Pirjevec, Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (MNE), Luca Rossetto (IT), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Uredniki/Redattori/
Editors:**

Urška Lampe, Gorazd Bajc, Arnela Abdić, Žiga Oman

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Petra Berlot

**Lektorji/Supervisione/
Language Editors:**

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.), Arnela Abdić (angl.)

**Izdajatelj/Editor/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria® / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente®

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000, Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18 / Via Garibaldi 18, e-mail: actahistriae@gmail.com; https://zjdp.si/

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency, Mestna občina Koper

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

Spmenik kulturi spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države od (zgodnj srednjeveškega) preseljevanja ljudstev do obdobja po koncu druge svetovne vojne. Stenska poslikava Slavka Pengova v predverju velike dvorane Državnega zbora RS iz leta 1958. Detajl prikaza osmanskih vpadov na Slovensko. (Foto: Matija Sušnik, Državni zbor RS). Z dovoljenjem. / A monument to the cultural memory of the Slovenian nation and state building from the (early medieval) Migration Period to the post-WWII period. Mural by Slavko Pengov in the lobby of the Great Hall of the National Assembly of the Republic of Slovenia dating from 1958. Detail of the depiction of Ottoman incursions into Slovenian territories. (Photo: Matija Sušnik/National Assembly RS). Used with permission.

Redakcija te številke je bila zaključena 31. marca 2021.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: CLARIVATE ANALYTICS (USA); Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); DOAJ.

To delo je objavljeno pod licenco / Quest'opera è distribuita con Licenza / This work is licensed under a Creative Commons BY-NC 4.0.

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zjdp.si>.

Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: <https://zjdp.si/it/>.

The submission guidelines and all articles are freely available in color via website [http: https://zjdp.si/en/](https://zjdp.si/en/).

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Àngel Casals: Conflict and Constructing National Identity: Catalonia, 1516–1714	1
<i>Conflicto e costruzione dell'identità nazionale: la Catalogna, 1516–1714</i> <i>Konflikt in izgradnja nacionalne identitete: Katalonija 1516–1714</i>	
Aleš Maver: Kako je France Prešeren ukradel slavo Valtunku: temelji zapletenega slovenskega odnosa do pokristjanjevanja	21
<i>Come France Prešeren aveva privato Valtunk della sua gloria: le basi del complesso rapporto sloveno con la cristianizzazione</i> <i>How France Prešeren Robbed Valtuncus of His Glory: On Foundations of the Complicated View of Slovenes on Christianization</i>	
Žiga Oman: Kosezi med zgodovinopisjem in kulturo spominjanja: (re)konstrukcija, recepcija in (re)interpretacije	37
<i>I kosezi tra storiografia e la memoria culturale</i> <i>(ri)costruzione, ricezione e (re)interpretazione</i> <i>The Kosezi Between Historiography and Cultural Memory: (Re)construction, Reception and (Re)interpretations</i>	
Marko Novak: Vloga slovenskih odvetnikov in razvoj položaja slovenskega jezika kot pravnega jezika od 1848 do 1918	79
<i>Il ruolo degli avvocati sloveni e lo sviluppo dello status della lingua slovena come lingua giuridica tra il 1848 e il 1918</i> <i>The Role of Slovene Attorneys and the Development of the Slovene Language as a Legal Language Between 1848 and 1918</i>	
Gregor Antoličič: Od Olimpa do smetišča zgodovine in nazaj – slovenski pogledi na cesarja Franca Jožefa od konca prve svetovne vojne do razpada Jugoslavije	91
<i>La caduta dall'Olimpo nella spazzatura della storia e il ritorno – le visioni slovene sull'imperatore Francesco Giuseppe dalla fine della Prima guerra mondiale fino alla disgregazione della Jugoslavia</i> <i>From Olympus to the Landfill of History and Back – Slovenian Views on Emperor Francis Joseph from the End of the First World War to the Breakup of Yugoslavia</i>	

- Andrej Rahten:** Slovenske narodnoemancipacijske težnje
v postimperialni tranzicijski dobi 111
*Tendenze slovene di emancipazione nazionale nel periodo
di transizione post-imperiale*
Slovene National Emancipatory Aspirations in the Postimperial Transitional Era
- Urška Lampe:** Spomin in pozaba v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni:
primer taborišča Borovnica v Sloveniji 135
*Memoria e oblio in Jugoslavia dopo la Seconda guerra mondiale:
il caso del campo di Borovnica in Slovenia*
*Memory and Oblivion in Post-Second World War Yugoslavia:
The Case of the Borovnica Camp in Slovenia*
- Polona Tratnik:** Vloga popularne kulture in oglaševanja v kulturi spominjanja:
grajenje jugoslovanske nacije in zamišljanje slovenske države 159
*Il ruolo della cultura popolare e della pubblicità nella memoria culturale:
costruire la nazione jugoslava e immaginare lo stato sloveno*
*The Role of Popular Culture and Advertising in Cultural Memory:
Building the Yugoslav Nation and Imagining the Slovenian State*
- Matej Avbelj:** Constitutionalization of Jože Pučnik's Political Thought 191
La costituzionalità del pensiero di Jože Pučnik
Konstitucionalizacija politične misli Jožeta Pučnika
- Marjan Horvat:** Osamosvajanje Slovenije v prizmi kulture spominjanja:
vloga in pomen revije *Mladina* 207
*L'indipendenza della Slovenia nell'ottica della memoria culturale:
il ruolo e significato della rivista Mladina*
*Slovenia's Independence Through the Lens of the Cultural Memory:
the Role and Impact of the Weekly Magazine Mladina*

Članki, objavljeni v tej številki Acta Histriae, so nastali v okviru raziskovalnega projekta *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države*. Raziskavo je finančno podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS, J6-9354).

The articles published in this issue of Acta Histriae were arised from the research project: *Cultural Memory of Slovene Nation and State Building*. This research was supported by Slovenian Research Agency (ARRS, J6-9354).

CONFLICT AND CONSTRUCTING NATIONAL IDENTITY: CATALONIA, 1516–1714

Àngel CASALS

University of Barcelona, Department of History and Archaeology,
Gran Via de les Corts Catalanes, 585, 08007 Barcelona, Spain
e-mail: casals@ub.edu

ABSTRACT

There is an extensive discussion in Europe about when it is possible to refer to nations in Europe. Even though nationalism doesn't exist in the early modern period, it is indisputable that political conflicts between some countries and their monarchs were based in discourses which confronted the political and religious and cultural community against those monarchs accused of absolutist tendencies. We intend to explain this process in the case of Catalonia as well as how experiences in the 16th and 17th centuries provided memory and arguments that would be used in the 19th century in the construction of the Catalan nationalist discourse.

Keywords: Catalonia, nation, identity, Hispanic Monarchy

CONFLITTO E COSTRUZIONE DELL'IDENTITÀ NAZIONALE: LA CATALOGNA, 1516–1714

SINTESI

C'è un'ampia discussione in Europa su quando è possibile fare riferimento alle nazioni in Europa. Sebbene il nazionalismo non esisteva agli inizi del periodo moderno, è indiscutibile che i conflitti politici tra alcuni paesi e i loro monarchi erano basati su discorsi che confrontavano la comunità politica religiosa e culturale contro quei monarchi accusati di tendenze assolutiste. Intendiamo spiegare questo processo nel caso della Catalogna e come le esperienze del XVI e XVII secolo fornissero memoria e argomenti che sarebbero stati usati nel XIX secolo nella costruzione del discorso nazionalista catalano.

Parole chiave: Catalogna, nazione, identità, Monarchia Spagnola

THE DEBATE ON THE EXISTENCE OF NATIONS IN THE EARLY MODERN PERIOD¹

The full meaning of Benedetto Croce's famous phrase: "Il bisogno pratico, che è nel fondo di ogni giudizio storico, conferisce a ogni storia il carattere di 'storia contemporanea'," (Croce, 1965, 5) can be applied to studies of nations and nationalism, which are often presented as two parts of the same reality. In 1983, both Ernst Gellner (Gellner, 1983) and Benedict Anderson (Anderson, 1983) published their own studies of nations and nationalism and, in 1992, Eric Hobsbawm (Hobsbawm, 1992) also presented his thesis on the topic. All three works were very widely read in the last decade of the 20th century, made popular by the need to understand and explain the far-reaching changes in the borders of former Socialist Europe during those years. More recently, cases like Scotland, Catalonia, the Basque Country and Corsica have kept the debate alive in the academic world, either in parallel with or even mixed with the debate in the political world.

The positions maintained by Hobsbawm and Gellner are quite well known and there is no need to summarise them. It is enough to recall that they consider nations to have been born in the modern period as a result of the growth of the State and an ideology – nationalism – which was the cause and not the consequence of the existence of nations because it provides a justification of the nation state as the most "natural" form of political organisation for society.

For a modernist historian, the use of the word "modernist" to refer to this position involves an added difficulty when it comes to entering the debate on the existence of nations. The now well-known difference between early modern history and modern history in the British and American tradition and what are known as "modern" and "contemporary" history in continental Europe lead to confusion when it comes to speaking of modern or pre-modern nations, which are the usual expressions in this area.

A good number of the scholars who have studied nations are quick to make clear that they are not nationalists and have no sympathy for such ideology. By doing so, they associate nationalism with suspicious bedfellows, such as fascist and right-wing totalitarian movements. This attitude tends to preclude any study of nations, particularly when referring to their early stages or to cases of nations without states. We can take as an example the book by John Elliott, the illustrious historian of Spain and someone with a good knowledge of the history of Catalonia. It is a great work when it compares the development of Catalonia and Scotland to the 19th century but it ends with a no-punches-pulled attack on the Catalan independence movement

1 This study forms part of research project PRD 2018-17, financed by the Government of the Balearic Islands via the Directorate General of University Policy and Research with funds from the proceeds of the Tourism Tax Act (ITS 2017-06) and the Study Group on the History of the Western Mediterranean (GEHMO) of the University of Barcelona. This is recognised as an established group and financed by the Government of Catalonia (reference 2014SGR173).

and a rather more measured position concerning Scottish independence (Elliott, 2018). Any reader not involved in either of these disputes might be surprised to find that, for the author, the British and Spanish state positions are perfectly democratic and not described with the negative connotations with which he characterises the nationalisms attempting to change the status quo.

Above all, these preclusions and fixed positions make it difficult to suggest a theoretical debate about nations and nationalism throughout history, which must not be confused with a study of nationalism as the first of perhaps too many contemporary political ideologies. Because, in its time, nationalism represented the alternative to absolute monarchies in claiming the ownership of power for national sovereignty. The existence of the cultural and ethnic substrate for nationalism, however, goes back long before it appeared and it was constructed in a historical process involving various factors.

To see the complexity of the debate about the existence of nations before the 18th century, all we need to do is to look at how theories of the construction of the state have been developed. Many legal historians, applying the definition of state based on a strictly legal meaning, deny the existence of any state before it appeared in liberal, constitutional form. Their judgements range from the “*ficción del concepto*” (Clavero, 1981) to “*preconception*” based on a model of state projecting modern political institutions into the past and creating the fiction that medieval or early modern institutions are the origin of contemporary ones (Hespanha, 1986). The idea of an “*early modern state*” arising from a medieval period without a state has also been criticised, which would make it absurd to consider that the society and politics of the 16th century were more similar to those of the 19th century, because of the existence of a state, than to the 14th century, when there was none (Garriga, 2004).

However, I consider that societies have always been organised at different levels, from family to social class, and that these levels include ethnic groups or nations. What we have here is a structure for analysis that can vary over time: the existence of the nation as a form of organisation does not mean that nations are always the same or that they maintain the same characteristics. If Marxism uses the relationship between the population and the means of production to confirm the existence of social classes, which have not always been the same and which have developed their own cultural features (Thompson, 1968), why can the same consideration not be made for nations?

Anthony D. Smith (Smith, 1987) set out the dimensions of ethnic groups: a collective name, a common myth about their origin and rise, a shared history, a shared and distinct culture, an association with a specific territory and a feeling of solidarity. Catalonia has shown these features since the Middle Ages. But we are interested in highlighting the aspect that is possibly the most unattractive element of identity creation and which is related to what Benjamin Akzin called the similarity-dissimilarity pattern: the members of an ethnic group are similar and equal in those cultural traits in which they are dissimilar to those who are not members (Akzin, 1964).

This study focuses on the counter-identity or counter-image, understood as one of many elements used in constructing the affirmation of a community: in this case using as an inverted mirror the characteristics attributed to neighbouring communities with which relations during the Early Modern Period were usually difficult. Although this aspect could have negative connotations associated with xenophobia, we must not forget that, as well as stereotypes, it is built on shared history, from wars to cultural exchanges and that, in the imagination of a national group, it can be studied as a separate element within the set that forms identity.

ON THE FORMATION OF THE CATALAN IDENTITY

It ought not to be surprising that in Catalan society the debate on national origin should have given rise to such a large number of publications that it is impossible to present them all in detail. We will, however, highlight two works because they give an excellent explanation of the thesis that explains the basis of the Catalan identity. One is by the medievalist Josep M. Salrach (Salrach i Marés, 1978) and the other by Josep Fontana. The most important element in creating the Catalan identity is the institutional and legal framework. Beginning with the Catalan counties created by the Carolingian Empire in the lands occupied from the Muslims in the 9th century, the county of Barcelona began a process of absorption of all the others and then, in the 11th century, launched an expansion process, establishing the Catalan territory as it is known today. Throughout this process, power relationships were created between the Count of Barcelona, who was sovereign of Catalonia, and the estates of the feudal world in the form of representative institutions – *corts* (parliaments), municipal governments, the *Diputació del General* – and laws created in a system of pacts between the count and the estates. This led to: “a singular political evolution that came into a social contract that gave them the awareness of being participants of rights and freedoms that characterized their society: a set of elements, in sum, that integrate what the Catalans of the past called simply ‘land’” (Fontana, 2014a).² “The specific combination of perception, assumption, institutions, and representativeness over Catalonia has established that the discourse of social cohesion and political claim that leaves the Middle Ages carries a specific collective identity” (Sabaté, 2016).³ To these more political aspects we must also add cultural ones within an idea of everyday life with aspects such as table manners or civic standards. Even if the idea of language as an essential sign of the identity has been debated since its appearance in the 18th century, it is extremely clear in the Catalan case. The

2 Original text: “una evolució política singular que va cuallar en un contracte social que els donava la consciència de ser participants d’uns drets i llibertats que caracteritzava la seva societat: un conjunt d’elements, en suma, que integren allò que els catalans del passat anomenaven senzillament la ‘terra’.”

3 “La combinació específica de percepció, assumptió, institucions i representativitat sobre Catalunya ha consolidat que el discurs de la cohesió social i de reivindicació política amb que se surt de l’edat mitjana comporti una identitat col·lectiva determinada.”

common people were monolingual in Catalan, although the language most used by the royal chancery and in official documents was Latin and, in the Crown of Aragon, unlike Castile or France, the monarchy never showed any determination to establish a single official language. However, until the arrival of the Trastámara dynasty, the language used by the king in his private communication was Catalan, which was also used in the speeches made before the *Corts Generals*, which also brought together the Valencians, who also spoke Catalan, and the Aragonese, who did not (Cingolani, 2015).

Catalonia at the end of the Middle Ages showed the same characteristics as other European societies, although there were obviously some unique features. One of these was belonging to a superstructure – the Crown of Aragon – that also included the Kingdoms of Aragon, Valencia, Majorca, Sardinia, Sicily and, from 1443 to 1454 and after 1504, also the Kingdom of Naples.⁴ The Crown of Aragon was not, therefore, an entirely Hispanic construction, as the Italian element was a very important part of the whole, although it is true that a decision as far-reaching as the appointment of the successor to King Martin I in 1412 was taken by Aragonese, Catalans and Valencians, excluding all other territories (Casals, 2013).

But this Mediterranean dimension was not incompatible with a sense of belonging to a geographical and historical reality like the former Roman Hispania. It was this idea of Spain and its history, though, which marked the first point of divergence with the Castilian bloc. The end of the Roman Empire left its Hispanic provinces under the dominion of a Visigothic monarchy which was a military elite ruling a Christianised, Latinised population and integrating with it very slowly. So slowly, in fact, that we cannot say that the process was complete in 711, when the Muslims came into the peninsula. The end of the Visigothic kingdom left some unoccupied centres in the Cantabrian north of the peninsula and in the Pyrenees, where the first Christian political organisations appeared. From these, the four great Christian states emerged: Castile, Aragon, Navarre and the County of Barcelona.

The kings of Castile created a legitimacy that made them descendants of the Asturian kings who, in turn, had proclaimed themselves descendants of the Visigothic royal house. That gave them the right to claim not only the territories occupied by the Muslims but also the other Christian kingdoms. These principles appeared as early as the reign of King Alfonso III (866–910) and became consolidated in the 13th century, with the appearance of the book *De Rebus Hispanie* commissioned by King Fernando III of Castile (1215–1252). The work essentially exalted the Visigothic past of all Hispania, ignoring almost all history before the arrival of the Visigoths, who were presented as the predecessors of the Castilian monarchy and nobility. Based on this book and other later ones, such as *Estoria de España*

4 The way the Crown of Aragon worked can be followed through the minutes of the congresses of the Crown of Aragon, which are especially useful for our purposes (Simon i Tarrés, 2005).

published in about 1270 during the reign of Alfonso X, all the inhabitants of the peninsula were grouped together in the same undertaking, centralised in Castile (Martín Rodríguez, 1996). The work divided the historical periods into “lordships”: Greeks, Phoenicians, Romans and Goths, continuing with the kings of Asturias, Leon and Castile (Fernández-Ordóñez, 2002). The other peninsular monarchies, meanwhile, were never recognised or treated in the same way, while the Moors were merely enemies.

In Catalonia, Gothicism came later, introduced, not without difficulties, at the end of the Middle Ages. The early Catalan counts acknowledged themselves to be vassals of the French kings until 988 when they, *de facto* and in the same way as other European feudal lords, cut their ties to become sovereigns of their own territory. The Catalan counts therefore considered that “Spain” was the territory occupied by the Muslims: the Caliph of Cordoba was known as “rex Hispanie”. And this remained the case until the 12th and 13th centuries, when the term “Spain” (Espanya) came into normal use as a geographical reference, although the word “Spanish” (espanyol) was never used (Sabaté, 2015).

THE GROWING SEPARATION OF DISCOURSES OF IDENTITY WITHIN THE HISPANIC MONARCHY

The fact that after 1412 the same dynasty that ruled Castile also held the Crown of Aragon facilitated growing relations between the two crowns, both in exchanges between elites and in cultural influences. This led to a resurgence of Gothicism in Catalonia too, although it had difficulties in assuming Visigothic legitimacy considering the Frankish origins of the counts of Barcelona. Meanwhile, in Castile the historiographic discourse had culminated in works like *Anacephaleosis* in 1455, written by Alfonso de Cartagena, who did not hold back in his claims: “The kings of Spain among whom the main and first and major is the king of Castile and León” (Tate, 1970).⁵

The marriage of the claimant to the Castilian throne, Isabella, and the heir to the Aragonese crown, Ferdinand, in 1469 began the reign of the Catholic Monarchs, a touchstone in the construction of the Spanish identity. Spanish historiography has traditionally swung between those considering Spain as a single nation since Roman times (Benito Ruano et al., 1997); those who consider the reign of the Catholic Monarchs to be precisely the “foundational” moment of Spain (Ladero Quesada, 2014); and those who believe we cannot speak of the Spanish nation until the first Spanish Constitution of 1812 (Pérez Garzón, 2012).⁶

5 Original text: “Los reyes de España entre los quales el principal e primero e mayor es el rey de Castilla e de León”.

6 A very broad bibliography could be drawn up showing many nuances within these three positions, but unfortunately this would take us too far away from our topic and we have to keep things as simple as we can.

The marriage was the culmination of the policy of a dynasty – the Trastámara, of Castilian origin – who concentrated all the territories where they reigned or had ruled in a single branch of the family. This was the case of Naples, conquered in 1504, and Navarre, occupied by Ferdinand II in 1512, as well as Granada, which was taken in 1492. Only Portugal remained outside the collection of inheritances, and that was by mere biological chance.⁷ However, this accumulation did not include political unification, and still less a union of cultures or languages. Although Ferdinand did agree to place the Castilian titles before his own patrimony from the Crown of Aragon – despite the protests of his subjects – both he and his wife rejected the idea of creating the titles “King and Queen of Spain”, which really would have meant unification (Belenguier Cebrià, 1994).

The new political situation began to set the two historical traditions against one another: the Castilian political project behind the name “Spain” and the more geographical and cultural meaning given to it in Catalonia, where it was common to use the term “Espanya Citerior” or the plural “Les Espanyes” (the Spains), recalling the Roman provinces *Hispania Citerior* and *Hispania Ulterior*. This might be seen as highly appropriate for Renaissance classicists who favoured the recovery of Latin names: *Germania*, *Gallia*, *Britannia* and others (Duran, 2004).

The prestige of the name Spain and its international use to refer to the monarchy of the two crowns led some Catalan historians to try to also create the identification *Catalunya-Espanya* (Catalonia-Spain), but this was unsuccessful. The humanist Pere Miquel Carbonell wrote *Cròniques de Catalunya* between 1495 and 1513, but it was not published until 1547 under the title *Cròniques d’Espanya* (Carbonell, 1997). There was only one edition. The Barcelona canon Francesc Tarafa published his *De Origine, Ac Rebus Gestis Regum Hispaniae Liber, Multarum Rerum Cognitione Refertus*, dedicated to the future King Philip II of Castile, in 1553. In 1562, it was published in Castilian Spanish under the title *Crónica de España*. In fact, this was a rewritten version full of mistakes and mutilations, although editions of the original were published in Germany (1557, 1579, 1603).

At the end of the 16th century, some Catalan and Aragonese authors also tried to claim Gothic origin for their sovereigns, as the Castilians had been doing since the 12th century. Although the Frankish presence was a great complication for this version of events, the problem was solved by attributing a Gothic origin to the early counts of Barcelona. As Francesc Calça said in 1588: “Vuifredus gotus comes Barcionis” (Calça, 1588; Duran, 2004).

These were vain efforts to fight a battle that was already lost. In 1557, Cristòfor Despuig, a knight from Tortosa, denounced in his *Col·loqui de la insigne ciutat de Tortosa* the assimilation of Spain with Castile:

7 It must be remembered that after the death of the Catholic Monarchs’ heir, Prince John, in 1497, the new heir was their first-born daughter Isabella, who died in 1498, leaving a successor, Prince Michael, who would also have been king of Portugal had he not died in 1500. But, despite all this, the process culminated in 1581, when Philip II of Castile was proclaimed King of Portugal in a new dynastic unit that lasted until 1640.

Almost all of them are the same way that, in order not to publish the glory of the Spaniards who are not Castilian, they zeal the truth and to glorify their nation, they do not hesitate to write lies [...] and also almost all of the Castilian Historiographers are in the same position of wanting to name Castile for all Spain (Despuig, 1877).⁸

The response to the failure was the as-yet embryonic construction of an alternative historical story that began to take on shades of anti-Castilianism. A trend began that has continued down to the present day: the exaltation of defeat and the defeated. Despuig himself had referred to the murder of Charles, Prince of Viana and heir of King John II of Aragon. In 1461, the Prince had become the symbol of his father's Catalan opponents. His sudden death in Barcelona on 23 September 1461 sparked the rumour that he had been poisoned by John II's second wife, the Castilian Juana Enríquez. His demise led to an escalation of events that ended in a ten-year civil war (1462–1472). Charles became a religious symbol as well as a political one and he was venerated by the Catalans as a saint. The murder version of events was always present in Castilian and Catalan chronicles, but Despuig and other later authors stressed the Castilian origins of the woman behind it and of John II himself (Mahiques Climent, 2014).

The other example of this same trend is a manuscript of uncertain origin⁹ published in 1624: *La fi del comte d'Urgell* (The End of the Count of Urgell). This book told of the death of Jaume d'Urgell, one of the candidates for the Crown of Aragon in 1412 who was presented as the Catalan candidate. After losing the election and rebelling against the new king, the Castilian Fernando I of Trastámara, he ended his days shut up in Xàtiva Castle. The book accuses the son of the new king of murdering Jaume – which according to historiography is absolutely false – and takes a clearly anti-Castilian tone. The election was portrayed as the beginning of Catalonia's misfortunes and the Castilians – including the kings – were characterised as violent, tyrannical violent abusers (Batlle, 1999).

This development in thought during the 16th century was fed by growing political dissatisfaction on both sides – both among Catalans and at the royal court. There were various reasons for this. There was undoubtedly a clash of political cultures: Catalonia's parliamentary system of pacts came into increasingly open conflict with a tradition more favourable to the concentration of power in the king's hands. The first symptoms of this emerged very clearly in the reign of Charles I/V (1516/19–1556), when the Spanish Monarchy urgent military requirements ran up against the slow-moving, legalistic Catalan institutions. In 1543, the vice-

8 Original text: “Que tots son casi de esta manera que per no publicar la gloria dels espanyols que no son castellans, zelen de la veritat y per fer gloriosa la sua nació, no dubten de escriurer mentides [...] y també casi tots los Historiografos castellans estant en lo mateix de voler nomenar Castella per tota España”.

9 Ever since the beginning of the 20th century there has been a debate on the origin and dating of the text, which some claim is from the 15th century, a few years after the events. Others maintain that it is a text written in the 16th century based on an earlier original (Simon Tarrés, 2005).

chancellor of the Council of Aragon, Miquel Mai, was arguing with the provisioner of the royal galleys in Barcelona, Alonso de Rábago:

I was telling the vice chancellor in substance in front of five or six of the council, that new causes needed new Remedies and not old Constitutions. That when they were made, the Turk and the King of France were not allied against the King of Aragon like they are now. He answered, among other nonsense, that one day while Berbera was talking to the great chancellor who told him about this, Berbera said to the chancellor: ‘sir in this land we will understand both the French language and the Castilian one’, intending to apply the same to what I was saying. Implying that it doesn’t matter if we are from the King of France or of Castile.¹⁰

The castilianisation of royal posts in Catalonia aggravated this situation. Royal absenteeism meant the highest authority in the country was the Viceroy (or *Lloctinent General* as he was called in Catalan), who were mostly Castilian during the 16th and 17th centuries: of 51 viceroys, 38 were Castilian (Pérez Bustamante, 1993). The military presence also increased, with mostly Castilian commanders and troops who broke Catalan law whenever they felt like it, with the aggravating factor that their Captain General was the Viceroy himself (Carrió Arumí, 2008).

Like the Inquisition, the Church was a mechanism for transmitting royal power beyond strictly political spheres. In this case, too, castilianisation was a constant feature of the dynasty’s government. Between 1500 and 1715 there were 77 non-Catalan bishops of Catalan dioceses (including Italians, Aragonese, Valencians and others) and 55 from Catalonia (Bada Elías, 2011).

The Catalan response was to increasingly champion their institutions. The highest instance, the *Corts* or Parliament, depended on being called by the king and he summoned it less and less, until in the reign of Charles II (1665–1700) it was no longer called at all. However, it did enjoy an ephemeral renaissance between 1700 and 1705, just before and during the War of the Spanish Succession. The *Generalitat*, a permanent delegation of the *Corts*, became the true “nerve of Catalonia”; in other words, the representative of the country before the king. It began a growing dynamic of opposition to royal governments, taking advantage of its right to denounce illegal actions by the king and his ministers and their presence in the country as a whole. This escalating conflict came to a head for the first time in the events of 1591. This was the manifestation of a period of confrontations focused

10 General Archive of Simancas: Estado 268, Rábago to Cobos. Undated 1543. Doc. 121. Original text: “Yo decia al vicecanciller en sustancia delante de cinco o seis del consejo, que a causas nuevas eran menester Remedios nuevos y no Constituciones viejas. Que quando se hizieron no estavan aliados el turco y el Rey de francia contra el Rey de Aragon como agora. Respodíome entre otras pachochadas (sic) que, un día, hablando mosen Berbera con el gran canciller que le dezía de estas cosas, dixo Berbera al canceller: ‘señor en esta tierra tan bien entenderemos la lengua francesa como la castellana’, queriendo el vicecanciller aplicar lo misrno a lo que yo dezía. Queriendo dezir tanto nos da ser del Rey de Francia como del de Castilla”.

on the application of the laws approved by the *Corts* of 1585 and the reforms in the operation of the *Generalitat*. In the end, the threat of royal military intervention in Catalonia made the *Generalitat* back down after it was accused of wanting to “llevar la corona del cap de Sa Magestat” (Pérez Latre, 2004).

We also cannot forget the language issue, although on that topic there are various historiographic positions. In general terms, there are various interpretations of the importance of languages in creating national identities in the early modern period, ranging between those who consider language a fundamental element of communities and others who believe that in early modern times it was not yet as important as it would become in the 19th century (Simon i Tarrés, 2016a). In the case of Catalan, apart from its importance as an element forming identity, another important debate continues on the mechanisms by which Castilian Spanish was introduced into Catalonia and whether this was politically significant. Today, it is fairly indisputable that the Castilian language penetrated Catalonia in the 15th century via the kings of the new dynasty, although there was no deliberate intention to castilianise the country.¹¹ In the 16th century the nobles, royal officials, soldiers and some intellectuals began using Castilian Spanish, which encouraged lower-status social groups to imitate them. This is not surprising or unusual if we apply to language use the patterns for the construction of cultural models in the process of civilisation (Elias, 1982) or the influence of elite culture on popular culture (Burke, 1978).

The context of the Renaissance must have encouraged the introduction of Castilian Spanish: the need for printed books with big markets (which put Catalan behind Latin and Castilian) and the growing cultural and political prestige of Castilian Spanish around Europe. But, as Simon Tarrés pointed out, the big question is whether the new monarchies had any desire to impose language as another tool for expanding a modern state (Simon i Tarrés, 2016a). In his response, he comes to the conclusion that the advance of Castilian Spanish was one of the mechanisms used to construct a specific space for power within the Spanish Monarchy which was intended to pull peninsular Spain together. There was a strong intellectual movement from Castile driven by jurists, intellectuals, theologians and historians (Simon Tarrés, 2005). The identification of Castile with Spain was strengthened with the presence of the king and the power structure in the centre of the peninsula. This was why at the end of the 16th century, what had begun with the marriage of Fernando and Isabella as a dynastic union between two legally equal partners began to be interpreted as a poorly accomplished absorption of the Crown of Aragon. It is the underlying attitude behind statements like those of López Madera in 1597: “the kingdom

11 During the entire 15th century, Catalan maintained its vitality as an elite literary language. A good example of this is the novel *Curia e Güelfa*, a work written in the surroundings of the Neapolitan court of Alfonso the Magnanimous and which has been attributed to a catalanised Castilian knight: Enyego d'Àvalos (Soler Molina, 2018).

of Spain is truly one”, because “the right and dominion of all of it, Spain was always there, and it continued with the kings of León and Castile, legitimate successors of King don Pelayo”.¹²

THE RUPTURE OF 1640

This whole ideological trend ended up being transferred into politics. We do not mean that there was a direct, deterministic link between the mass of authors and works advocating the political unification of the peninsula and the political plans Philip IV of Castile’s favourite Gaspar de Guzmán y Pimentel, Count-Duke Olivares, wanted to apply. Fully integrated into the intellectual context of his times, his reform programme considered that political division was the main cause of the misfortunes of a monarchy that was beginning to show worrying symptoms of weakness (Elliott, 1990).

The project Olivares presented to Philip IV in the *Gran Memorial* or “Great Report” of 1624 said it openly:

*Your Majesty, please consider the becomingness of King of Spain, the most important business of your monarchy: I mean, sir, do not content with being King of Portugal, of Aragon, of Valencia, Count of Barcelona, but work and think, with silent and secret advice, for reducing these kingdoms of which Spain is composed to the style and laws of Castile, without any difference, if Your Majesty reaches it, he will be the most powerful Prince in the world*¹³ (Elliott, 1990).

The failures of Olivares’ unification policy led him to back a campaign of anti-Catalan propaganda featuring the creative talents of the great Castilian writer Francisco de Quevedo, among others: “As long as there is only one Catalan left in Catalonia, and stones in the deserted fields, we must have enemies and war”.¹⁴ As a consequence of the current political system in Catalonia: “The Catalans are a monstrous abortion of politics. Free people with lord; For this reason, the Count of Barcelona is not dignity, but a vocal and a naked voice. They have a prince like the body has a soul to live and as this one alleges appetites and vices against

12 Quoted in Ayats, 2011. Original text: “el reyno de España es verdaderamente uno”, “Pelayo el derecho y señorío de toda ella, España siempre estuvo, y se continuó en los reyes de León y Castilla, sucesores legítimos del rey don Pelayo”.

13 Original text: “Tenga Vuestra Majestad por el negocio más importante de su Monarquía, el hacerse Rey de España: quiero decir, Señor, que no se contente Vuestra Majestad con ser Rey de Portugal, de Aragón, de Valencia, Conde de Barcelona, sino que trabaje y piense, con consejo mudado y secreto, por reducir estos reinos de que se compone España al estilo y leyes de Castilla, sin ninguna diferencia, que si Vuestra Majestad lo alcanza será el Príncipe más poderoso del mundo”.

14 Original text: “En tanto en Cataluña quedase un solo catalán, y piedras en los campos desiertos, hemos de tener enemigos y guerra”.

reason, those against the reason of their lord allege benefits and privileges”¹⁵ (Ettinghausen, 1989).

Undoubtedly the immediate trigger for the revolt was the mistreatment of peasants by the royal troops sent to Catalonia in 1639, who provoked grievances at various points in the country in 1640. But what made the violent reaction of the population more than a simple *jacquerie* was the existence of political thought, and a ruling class prepared to apply it. As has already been mentioned, the response to the failure of an intellectual construction of Spain acceptable to the Catalans was the championing of their Frankish origin (Villanueva, 1994) and, very importantly, the protection of the political community, which would cede sovereignty to the king under pacts and conditions (Simon, 1999). That is why, beyond physical war, historians have spoken of the “paper war” (Torres i Sans, 2006). The publicists (Ettinghausen, 1993) who worked to justify the war created a story and mental framework in which a whole series of negative characteristics were attributed to Count-Duke Olivares: tyranny, authoritarianism, a desire to do away with Catalan liberties and so on. He was backed up by other figures from his government and with an executive arm in the shape of the troops who had been sent to live off the backs of the Catalans and whose real aim was to ruin the country and its inhabitants.¹⁶ The destruction of churches by the troops strengthened the religious argument used by the Catalans in relation to the legal aspect. The laws approved by the Catalan *Corts* were sacred and sealed with the royal oath. Therefore, any breach of them as an attack on God himself. In addition, the Catalans were the true Catholics, as they had been the first Christians in the peninsula and they had introduced the Inquisition in the 13th century. This was compared to the Christianity of the Castilians, which was more questionable, as their lands had been occupied by the Muslims for longer. The use of the Old Testament also allowed a parallelism to be drawn between the Catalans and the Chosen People (Torres i Sans, 2008; Simon Tarrés, 2016b).

CATALONIA AND FRANCE: THE OTHER COUNTER-MODEL

“[The Catalans] have such a notorious antipathy and such a natural hate for the French, their neighbours, that can hardly be described. Their feelings are so strong that a son, born in the counts abhor, with an absolute natural hate, his father born in

15 Original text: “son los catalanes aborto monstruoso de la política. Libres con señor; por esto el conde de Barcelona no es dignidad, sino vocábulo y voz desnuda. Tienen príncipe como el cuerpo alma para vivir y como éste alega contra la razón apetitos y vicios, aquéllos contra la razón de su señor alegan privilegios y fueros”.

16 The best example of this clearly anti-Olivares and anti-Castilian propaganda was the popularisation in 1640 of the song that was the origin of the current Catalan national anthem: *Els Segadors* (Ayats, 2011) and Massot i Muntaner (2014).

France”¹⁷ (Baldó, 1627). Considering this statement, it seems impossible to believe that one of the most important demographic events in Catalonia from the 15th to the 17th centuries was immigration of French origin. Over 200 years, immigration from the Occitan regions swelled the ranks of a small population that was still below 250,000 at the end of the 15th century. Arriving first as seasonal workers and then settling gradually, the French helped the country’s population to double by 1626 (Nadal & Giralt, 2000). Despite this, Francophobia became a constant sentiment of Catalan identity.

But the rejection described by Lluís Baldó, who was from Perpinyà (Perpignan), was not the rough, brutal xenophobia against immigration still unfortunately found today all over Europe. The fact that the immigrants were Occitans made matters considerably easier because their language was much closer to Catalan than French and they were arriving in a country where workers were welcome. It is true that many of them came from regions where Calvinism had become quite well established, and the presence of so many subjects of the king of France in the border lands also frightened the military authorities, but this did not stop their integration in the country. The causes of hatred of the French, then, do not lie here.

In fact, tensions between the Catalan Count-Kings and the French monarchs go back a long way. We might speak of the times of the Albigensian Crusade against the Cathars at the beginning of the 13th century, which led a Catalan king, Peter I, to die in 1213 fighting against the men of the king of France, as the dream of Catalan dominion over Occitania evaporated forever. Decades later, in 1283, the dead king’s grandson, Peter II, took on the French House of Anjou for dominion over the island of Sicily and, in the 15th century, they squared up to one another again, this time in Naples, in the time of Alfonso the Magnanimous. But little of these events remained in the historical memory of medieval Catalonia beyond the legend of Saint Narcissus and the flies. In 1284, when the French besieged the city of Girona and desecrated the tomb of Saint Narcissus, such ferocious flies flew out of his body that they drove the troops back. The final form of the story took centuries to become established and spread, and it was in the second half of the 16th century – the time of the Counter-Reformation and the threat of the French Huguenots, which we have already mentioned – that it finally crystallised (Valsalobre, 2003).

The most serious trauma suffered by the Catalan territories at the hands of the French came in 1462. At the beginning of the civil war against John II, the king had to cede the counties of Rosselló (Roussillon) and Cerdanya (Cerdagne) to Louis XI of France as a guarantee. When the war ended in 1472, a revolt in Perpinyà, the capital of the two counties, managed to expel the French in January 1473, but they attacked the city and, after a siege between April and September that year, they

17 Original text: “Tienen (els catalans) una antipatia tan notoria y un odio tan natural a los franceses, sus vecinos, que dificilmente puede describirse. Sus sentimientos son tan fuertes que un hijo, nacido en los condados abomina, con un odio absolutamente natural, de su padre nacido en Francia”.

took it once again, holding it for 20 years. From that episode, the memory of the harshness of the siege and the cruelty of the French remained. These aspects were invoked again in the sieges of 1542 and 1596.

It was the climate of war between the two monarchies – Spanish and French – that constantly fed antipathy towards the French. There were raids on North Catalonia (the part now forming part of France) in 1502–1509, 1512–1526, 1535–1538, 1542–1544 and 1557–1559 (Pojada, 2018), 1570, 1581 and 1583 (the last three in what was theoretically peacetime) and in the 17th century warfare became more or less chronic from 1635 onwards: 1635–1659; 1667–1668; 1672–1678; 1683–1684 and 1688–1697 and again in 1705–1714 (Simon i Tarrés, 1998; Espino, 2014). This situation created a frontier mentality in Catalan society, particularly in the north, where the idea of being Spain’s defensive wall took root: “Catalonia is a border both by land and by sea, that it alone is the bastion of all Spain”,¹⁸ it was said in 1547, and this was repeated throughout the Habsburg period.

That anti-French feeling should be more intense and radical in the north of the country than the in rest of it was, therefore, absolutely normal. The result was that in 1640, when the Catalan authorities sought French alliance and protection, there was a division between the two parts of the country and Perpinyà remained loyal to Philip IV of Spain, having to be occupied militarily by the French in 1642. Ironically, this was the area – the counties of Rosselló and Cerdanya – which was handed over to France in the Treaty of the Pyrenees in 1659.

In French-dominated Catalonia there was considerable resistance to incorporation. The most important movement was the revolt of the “Angelets de la Terra” (Little Angels of the Earth) (1663–1673) and a pro-Spanish conspiracy in 1674 in Perpinyà, Vilafranca de Conflent and Cotlliure, which was crushed by the French army (Gual i Vilà, 2009). From then on, there was a dual and progressively divergent dynamic between the two, now divided, territories. In the south an irredentist feeling was maintained until the end of the War of the Spanish Succession in 1714, when the disappearance of the Catalan institutions strangled any claim. Meanwhile, in the north the process of absorption into France was slow and costly (Sala, 1996) because the common links with Catalonia – especially the linguistic ones – have never been lost, even though the language has been forced into the position of a minority one (Baylac-Ferrer, 2009).

NATIONAL DISCOURSE AND MEMORY

As in so many other parts of Europe, Romanticism and Liberalism constructed a national discourse, but in the Catalan case this was done without the tools of a state, which is very important to remember: “the nationalizing state of the masses

18 Original text: “Cataluña es tan frontera por tierra y por mar, que sola ella es el baluarte de toda España”. The book that offers a broader view of the relations between Catalonia and France in this period is that of Òscar Jané (Jané Checa, 2006).

of the late 19th century has found in historical narrative the space where the definition of the country and its identity are more fully defined”¹⁹(Casassas, 2009). Throughout the 20th century, one of the most common questions for historians was how that was possible. It is not the purpose of this text to answer that question, so I will simply note that the two most common explanations have been to speak of the “feeble nationalisation” of the Spanish State, due to its own structural weakness rather than the lack of a unifying discourse (Álvarez Junco, 2000), and the fact that Catalonia had a very different kind of society to Spain as a whole, with ideological and political divergences (Fontana, 2014b).

Together with the recovery of the language, and economic and political modernisation in the form of industrialisation, the construction of the Catalan historical discourse was part of a new political project – Catalanism. This did not attempt to separate Catalonia from the state but rather to adapt the state so that several identities could coexist within it (Colomines i Companys, 2014). An example is the “Memorial de Greuges” of 1885, which referred to models from the German Empire, Austria-Hungary and the union of Sweden and Norway (González Casanova, 1990).

The structure of the narrative of the history of Catalonia can be summarised as a glorious medieval period followed by decline in the 16th and 17th centuries leading to the disastrous defeat of 1714 and the loss of the Catalan structures of state. And what was the consequence of this unstoppable downward trajectory? Castilian intervention. This began with the intervention in the Compromise of Caspe and the introduction of a dynasty of Castilian kings and ended with the imposition of the Nova Planta decree by Philip V in 1716. Catalonia’s history therefore had very few episodes to be trumpeted in modern times: only the War of 1640 and the President of the Generalitat of the time, Pau Claris. The rest of the historical account confirmed the bad impressions expressed by Cristòfor Despuig: an increase in Castilian assimilationism. A dialectic was established between Castilian absolutism and the option of freedom represented by Catalonia (Grau i Fernández, 2004). And (Soler Molina, 2018) the 19th-century Catalan nationalists rewrote the history of the country again with the clear intention of presenting themselves as the people with a mission to put right Catalonia’s unfortunate history in a new relationship with Spain. This project began a debate with the state which is still ongoing today.

19 Original text: “l’Estat nacionalitzador de les masses de la fi del segle XIX ençà trobà en la narració històrica l’espai on es presentava d’una manera més acabada la definició del país i la seva identitat”.

KONFLIKT IN IZGRADNJA NACIONALNE IDENTITETE:
KATALONIJA 1516–1714

Àngel CASALS

Univerza v Barceloni, Oddelek za zgodovino in arheologijo,
Gran Via de les Corts Catalanes, 585, 08007 Barcelona, Španija
e-mail: casals@ub.edu

POVZETEK

V članku je predstavljena hipoteza, da se nacionalna identiteta med drugim oblikuje skozi konflikt z drugimi narodnimi skupnostmi. Ker se prispevek osredotoča na moderno dobo, avtor najprej izpostavi teoretično razpravo o obstoju narodov pred 19. stoletjem. Študija primera, uporabljena za prikaz izhodiščne hipoteze, obravnava izgradnjo katalonske identitete in njeno postopno konfrontacijo s kastiljsko, ki je nazadnje obveljala za špansko. Poglavitne vire za preučevanje predstavljajo kastiljska in katalonska zgodovinska dela, dodatne pa tudi druga književna in politična besedila. Z identitetnim soočanjem s Francijo avtor prikaže, da soočanje identitet ne poteka ločeno zgolj z eno sosedo, temveč istočasno z vsemi. V sklepnem delu prispevka avtor ugotavlja, da so izkušnje in predhodni argumenti glede prepoznavanja nasprotnih si identitet v 19. stoletju že del nacionalističnih diskurzov.

Ključne besede: Katalonija, narod, identiteta, španska monarhija

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Akzin, B. (1964):** *State and Nation*. London, Hutchinson.
- Álvarez Junco, J. (2000):** La construcción de España. In: Reyero Hermosilla, C. & J. Martínez Millán (eds.): *Actas del congreso El siglo de Carlos V y Felipe II. La construcción de los mitos en el siglo XIX*. Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, I, 31–48.
- Anderson, B. (1983):** *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso.
- Ayats, J. (2011):** *Els segadors: de cançó eròtica a himne nacional*. Barcelona, Avenç.
- Bada Elías, J. (2011):** *Societat i Església a Catalunya. Cent anys entre constitucions i dictadures (1876–1978)*. Barcelona, Edicions de la Facultat de Teologia de Catalunya.
- Baldó, L. (1627):** *Aclamacion pia y ivsta, dedicada a la S.C. y Real Magestad del invictissimo señor rey Don Felipe, Tercero deste nombre ...*. Madrid, Andrés de Parra.
- Batlle, M. (1999):** *Patriotisme i modernitat a «La fi del comte d’Urgell»*. Una aproximació a les fonts de l’obra, l’anònim autor i l’historiador Jaume Ramon Vila. Barcelona, Edicions Curial i Abadia de Montserrat.
- Baylac-Ferrer, A. (2009):** *Catalunya nord, societat i identitat : reflexions, vivències i panorama català*. Canet, Trabucaire.
- Belenguier Cebrià, E. (1994):** *La monarquía hispánica vista desde la Corona de Aragón*. *Estudis: Revista de historia moderna*, 20, 57–82.
- Benito Ruano, E., López Gómez, A., Vallvé Bermejo, J., Ladero Quesada, M. Á., Suárez Fernández, L., Fernández Álvarez, M., Domínguez Ortiz, A., Palacio Atard, V., Alvarez de Castrillón, G. A., Ramos Pérez, D., Rumeu de Armas, A., Seco Serrano, C., Jover Zamora, J. M., Laín Entralgo, P., Iglesias Cano, M., Menéndez Pidal de Navascués, F., Pérez de Tudela y Bueso, J., Lapesa Melgar, R., Chueca Goitia, F. & F. Ruiz Martín (1997):** *España : reflexiones sobre el ser de España*. Madrid, Real Academia de la historia.
- Burke, P. (1978):** *Popular culture in early modern Europe*. New York, Harper & Row.
- Calça, F. (1588):** *De Cathalonia liber primus*. Barcelona, ex typographia Iacobi Cendrat.
- Carbonell, P. M. (1997):** *Cròniques d’Espanya*. Edited by A. Alcoberro. Barcelona, Barcino.
- Carrió Arumí, J. (2008):** *Catalunya en l’estructura militar de la monarquia hispànica (1556–1640)*. Tres aspectes: les fortificacions, els soldats i els allotjaments. [Http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/35583](http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/35583) (last access: 15.01.2021).
- Casals, À. (ed.) (2013):** *El Compromís de Casp : negociació o imposició?*. Cabrera de Mar, Galerada.
- Casassas, J. (2009):** *La construcció del discurs identitari*. In: Casassas, J. (ed.): *Les identitats a la Catalunya contemporània*. Cabrera de Mar, Galerada, 115–182.

- Cingolani, S. M. (2015):** La formació nacional i el fet identitari dels catalans (785–1410). Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Presidència.
- Clavero, B. (1981):** Institución política y derecho: Acerca del concepto historiográfico de ‘Estado moderno’. *Revista de estudios políticos*, 19, 43–58.
- Croce, B. (1965):** La Storia como pensiero e come azione. Bari, Gius Laterza & figli.
- Colomines i Companys, A. (2014):** La construcció de l’estat espanyol i el catalanisme. In: Sobrequés i Callicó, J. (ed.): *Vàrem mirar ben lluny al desert*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Presidència, 75–108.
- Despuig, C. (1877):** Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa. Barcelona, Impremta la Renaixensa.
- Duran, E. (2004):** Estudis sobre la cultura catalana del Renaixement. València, Eliseu Climent, Editor.
- Elias, N. (1982):** The Civilizing process. Oxford, Basil Blackwell.
- Elliott, J. H. (1990):** El conde-duque de Olivares el político en una época de decadencia. Barcelona, Editorial Crítica.
- Elliott, J. H. (2018):** Scots and Catalans: Union and Disunion. New Haven, Yale University Press.
- Espino, A. (2014):** Las Guerras de Cataluña. El teatro de Marte, 1652–1714. Madrid, Edaf.
- Ettinghausen, H. (1989):** Quevedo y los catalanes: Apuntes sobre La rebelión de Barcelona. In: Sotelo Vázquez, A. & M. C. Carbonell (eds.): *Homenaje al profesor Antonio Vilanova*, vol I. Barcelona, Dept. de Filol. Española, Univ. de Barcelona, 265–278.
- Ettinghausen, H. (ed.) (1993):** La Guerra dels segadors a través de la premsa de l’època. Barcelona, Curial.
- Fernández-Ordóñez, I. (2002):** De la historiografía fernandina a la alfonsí. *Alcanate: Revista de estudios Alfonsíes*, 3, 93–134.
- Fontana, J. (2014a):** La formació d’una identitat. Una història de Catalunya. Vic, Eumo Editorial.
- Fontana, J. (2014b):** Lliçó inaugural. Espanya i Catalunya: tres-cents anys d’història. In: Sobrequés i Callicó, J. (ed.): *Vàrem mirar ben lluny al desert*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Presidència, 33–50.
- Garriga, C. (2004):** Orden jurídico y poder político en el Antiguo Régimen. *Revista Istor*, Año IV, 16, 13–44.
- Gellner, E. (1983):** Nations and nationalism. Oxford, Blackwell.
- González Casanova, J. A. (ed.) (1990):** Memorial de Greuges de 1760. Projecte de Constitució de l’estat català de 1883. Memorial de Greuges de 1885. Missatge a la Reina Regent de 1888. Bases de Manresa de 1892. Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia.
- Grau i Fernández, R. (2004):** La historiografía del romanticisme (de Pròsper de Bofarull a Víctor Balaguer). In: Balcells, A. (ed.): *Història de la Historiografia catalana*. Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, Secció Històrico-Arqueològica, 141–160.

- Gual i Vilà, V. (2009):** Els Comtats després de 1659. In: Casals, À. (ed.): Les fronteres catalanes i el Tractat dels Pirineus. Cabrera de Mar, Galerada, 243–256.
- Hespanha, A. M. (1986):** A historiografia jurídico-institucional e a ‘morte do Estado’. Anuario de filosofía del derecho, 3, 191–228.
- Hobsbawm, E. J. (1992):** Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge, Cambridge University Press.
- Jané Checa, Ò. (2006):** Catalunya i França al segle XVII. Identitats, contraidentitats i ideologies a l'època moderna (1640–1700). Barcelona/Catarroja, Afers.
- Ladero Quesada, M. Á. (2014):** La España de los Reyes Católicos. Madrid, Alianza Editorial.
- Mahiques Climent, J. (2014):** Envenenamiento y apariciones de don Carlos de Viana. Bulletin hispanique, 116, 1, 13–38.
- Martín Rodríguez, J. L. (1996):** “Reconquista y cruzada,” Studia Zamorensia, 3. Zamora, 215–241.
- Massot i Muntaner, J. (2014):** Els Segadors, de cançó popular a himne nacional de Catalunya. Barcelona, PAM.
- Nadal, J. & E. Giralt (2000):** Immigració i redreç demogràfic : els francesos a la Catalunya dels segles XVI i XVII. Vic, Eumo.
- Pérez Bustamante, R. (1993):** Virreialització i castellanització de la lloctinència del Principat de Catalunya (segles XVI i XVII). Pedralbes, 1, 13, 75–94.
- Pérez Garzón, J. S. (2012):** Cortes y constitución en Cádiz: La revolución española (1808–1814). Madrid, Anaya.
- Pérez Latre, M. (2004):** Entre el rei i la terra. El poder polític a Catalunya al segle XVI. Vic, Eumo Editorial.
- Pojada, P. (2018):** Comunicació i divisió a la frontera septentrional de Catalunya entre els segles XV i XVIII. Catalan Historical Review, 11, 137–149.
- Sabaté, F. (1998):** La noció d'Espanya en la Catalunya Medieval. Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia, 19, 375–390.
- Sabaté, F. (2015):** Historical Analysis of the Catalan Identity. Bern, Peter Lang.
- Sabaté, F. (2016):** Percepció i identificació dels catalans a l'edat mitjana. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-Arqueològica.
- Sala, R. (1996):** Dieu, le roi, les hommes : Perpignan et le Roussillon, 1580–1830. Perpinyà, Llibres del trabucaire.
- Salrach i Marés, J. M. (1978):** El procés de formació nacional de Catalunya: (segles VIII–IX). Barcelona, Edicions, 62.
- Simon, A. (1999):** Els orígens ideològics de la Revolució Catalana de 1640. Barcelona, Abadía de Montserrat.
- Simon i Tarrés, A. (1998):** «Catalans» i «Francesos» a l'Edat Moderna. Guerres, identitats i contraidentitats. Algunes consideracions. Pedralbes, Revista d'història moderna, II, 18, 391–401.
- Simon i Tarrés, A. (2005):** Construccions polítiques i identitats nacionals: Catalunya i els orígens de l'estat modern espanyol. Barcelona, Publicacions de l'Abadía de Montserrat.

- Simon i Tarrés, A. (2016a):** Llengua i política a la Catalunya del segle XVII. Alexandre Ros i Gomar (1604–1656). Catarroja, Editorial Afers.
- Simon i Tarrés, A. (2016b):** La Bíblia en el pensament polític català i hispànic de l'època de la raó d'estat. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Smith, A. D. (1987):** The ethnic origins of nations. Oxford, B. Blackwell.
- Soler Molina, A. (2018):** Enyego d'Àvalos i l'autoria del Curial. València, Institut d'Estudis Catalans.
- Tate, R. B. (1970):** Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV. Madrid, Gredos.
- Thompson E. P. (1968):** The Making of the English working class. Harmondsworth, Penguin.
- Torres i Sans, X. (2006):** La guerra dels Segadors. Vic, Eumo.
- Torres Sans, X. (2008):** La nació i el temple. Patriotisme i Contrareforma a la Catalunya moderna. Pedralbes, 28, 85–102.
- Valsalobre, P. (2003):** El Senyor de les Mosques. Aspectes de l'evolució de la llegenda de les mosques de Sant Narcís fins al segle XVII i relació amb el “patriotisme sacre” de la Catalunya moderna. Girona. [Http://www3.udg.edu/vell/ilcc/Eiximenis/html_eiximenis/pdf_eiximenis/mosques.pdf](http://www3.udg.edu/vell/ilcc/Eiximenis/html_eiximenis/pdf_eiximenis/mosques.pdf) (last access: 12.01.2021).
- Villanueva, J. (1994):** Francisco Calça y el mito de la libertad originaria de Cataluña. Revista de Historia Jerónimo Zurita, 69–70. Zaragoza, 75–87.

KAKO JE FRANCE PREŠEREN UKRADEL SLAVO VALTUNKU: TEMELJI ZAPLETENEGA SLOVENSKEGA ODNOSA DO POKRISTJANJEVANJA

Aleš MAVER

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija

e-mail: ales.maver@um.si

IZVLEČEK

Za večinski slovenski pogled na proces pokristjanjevanja slovenskih zgodovinskih dežel v srednjem veku je kljub tesni prepletenosti zahodne oblike krščanstva s slovensko kulturo značilna precejšnja zadržanost. Odločilno je pojmovanje, da je bil sprejem krščanstva v kneževini Karantaniji povezan z izgubo politične svobode. Deloma je zadrego glede uveljavitve krščanstva celo pri katoliških zgodovinarjih spodbujal izvor temeljnega vira zanj v Salzburgu. Odločilno vlogo pa je odigrala kreativna predelava virov, ki jo je v svoji povesti v verzih Krst pri Savici izpeljal France Prešeren. Pri tem je večje prenesel težišče nasilnih ekscesov na krščanskega kneza Valtunka (Valjhuna), obenem pa podčrtal bratomorni značaj spopadov zaradi vpeljave nove vere in uveljavitev tuje oblasti kot posledico posega Tasila III. Valtunku v prid. Prešernova različica je padla na plodna tla pri skoraj vseh zgodovinarjih vsaj do konca 20. stoletja.

Ključne besede: pokristjanjenje v srednjem veku, Karantanija, Valtunk, France Prešeren, zgodovina in poezija, zgodovinski miti, Salzburg

COME FRANCE PREŠEREN AVEVA PRIVATO VALTUNK DELLA SUA GLORIA: LE BASI DEL COMPLESSO RAPPORTO SLOVENO CON LA CRISTIANIZZAZIONE

SINTESI

Nonostante lo stretto intreccio della variante occidentale del cristianesimo con la cultura slovena, la posizione maggioritaria slovena sulla missione cristiana nelle terre storicamente slovene nel Medio Evo è caratterizzata da un notevole riserbo, ricollegabile al concetto che l'adozione del cristianesimo nel Principato della Carantania sia stata legata alla perdita della libertà politica. Il disagio riguardo all'affermazione della fede cristiana, persino tra gli storici cattolici, fu in parte dovuto alla provenienza salisburghese della fonte principale del processo di cristianizzazione, ma il fattore scatenante ne fu la rielaborazione creativa delle fonti da parte di France Prešeren nel

suo racconto in versi Il battesimo presso la Savizza. In esso il poeta sposta abilmente il baricentro degli eccessi violenti sul principe cristiano Valtunk (Valjhun), accentuando allo stesso tempo il carattere fratricida degli scontri causato dall'introduzione della nuova religione e dall'affermazione del dominio straniero a seguito dell'intervento di Tassilone III di Baviera a favore di Valtunk. La versione di Prešeren trovò terreno fertile presso quasi tutti gli storici almeno fino alla fine del XX secolo.

Parole chiave: cristianizzazione nel Medio Evo, Carantania, Valtunk, France Prešeren, storia e poesia, miti storici, Salisburgo

UVOD¹

Proces pokristjanjevanja je v večini evropskih nacionalnih historiografij označen za eno najpomembnejših dogajanj v srednjeveški zgodovini (prim. odličen pregled pri Padberg, 2006; prim. še Brown, 2013; Klaniczay, 2007; 2012; Malmenvall, 2020a; 2020b). V številnih okoljih so si pomembni misijonarji pridobili sloves "narodnih apostolov", kar velja denimo za sv. Patrika na Irskem, sv. Bonifacija v Nemčiji, sv. Vojteha (Adalberta) na Poljskem ali sv. Cirila in Metoda v različnih slovanskih državah, predvsem na Slovaškem, v Bolgariji in v (današnji) Severni Makedoniji (prim. Orožen, 2013, predvsem 97–100). Podobno so bili velikega ugleda ali celo čaščenja deležni vladarji, ki so jih razglašali za širjenju krščanstva posebej zaslužne figure. Takšne usode so bili deležni sv. Venčeslav na Češkem, sv. Štefan na Madžarskem, sv. Volodimir/Vladimir v Ukrajini in Rusiji, sv. Olaf na Norveškem in drugi. Pri tem je potrebno poudariti, da so nekateri med naštetimi svoj pomen v nacionalnem panteonu obdržali tudi v sekularizirani obliki. Morda najznačilnejši zgled je češki sv. Venčeslav, ki mu ločevanje češke narodne elite od nepriljubljene, po njenem mnenju pretirano s habsburškimi prviniami okužene katoliške dediščine po prvi svetovni vojni ni bistveno škodovalo (prim. Reban, 1990, 142 ss.). Tukaj seveda puščam ob strani dejstvo, da je takšna vloga navedenih posameznikov skoraj vedno sad poenostavljenega razumevanja pokristjanjevalnih procesov, saj se slednji niso začeli iz nič, skoraj povsod pa je prišlo tudi do zastojev in prekinitev širjenja krščanstva (gl. številne primere pri Padberg, 2006; Brown, 2013).

1 Prispavek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Preteklost severovzhodne Slovenije med srednjo Evropo in evropskim jugovzhodom* (ARRS, P6-0138) in raziskovalnega projekta *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države* (ARRS, J6-9354), ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

Na Slovenskem je položaj drugačen. Po eni strani v tem okolju ni izrazite pokristjanjevalne osebnosti, ki bi si pridobila Patrikovemu ali Štefanovemu podoben položaj v zgodovinskem imaginariju. Po drugi strani obstaja v večinskem razumevanju procesa nekakšna dihotomija. Ni sicer mogoče zanikati, da krščanstvo slovenski kulturi in družbi ne bi vtisnilo podobnega pečata kot drugim evropskim, in da samoidentifikacija Slovencev z njim ostaja v srednje- in vzhodnoevropskem okolju sorazmerno visoka, čeprav seveda ne tako visoka kot na Poljskem ali v Romuniji (prim. Zulehner et al., 2014, 113; Lavrič & Friš, 2019). Ravno tako je nespregledljivo, da sodi slovenski prostor med tiste slovanske, kjer je imela odločilno vlogo zahodna, latinska različica krščanstva. Njena prevlada je bila skoraj popolna, saj se vzhodna različica kot otipljiva alternativa pojavi šele po zamenjavi državnega okvira po prvi svetovni vojni (prim. Cvelfar, 2017). A v slovenskem zgodovinopisju se da vsaj od druge polovice 19. stoletja zaznati v zvezi s tem precejšnje nelagodje. Da je krščanstvo na Slovenskem zgodovinsko skoraj povsem latinsko, se seveda ne da odmisлити. Sočasno tli pri marsikom vsaj v ozadju želja, da bi bilo “manj latinsko”. Dovolj je pogled na nekaj reprezentativnih besedil.

Oceno, ki jo je pokristjanjevalnemu dogajanju na območju današnje Slovenije in sosednjih pokrajin dal Bogo Grafenauer, sem že pred leti označil za sladko-kislo (prim. Maver, 2008, 270):

Sprejetje nove vere, čeprav je bilo v dobršni meri podprto z zunanjimi okoliščinami in z državno silo, [je] vendarle Slovence obvarovalo pred iztrebljenjem, usodo Polabskih Slovanov. Res spremlja ta razvoj za slovensko življenje vrsta škodljivih pojavov, zlasti če ob tem pomislimo na propad cerkvenoslovanskega bizantinsko-papeškega misijona pod Metodovim vodstvom. Ves starokarantanski prostor je bil podrejen cerkvenim središčem v etnično tujem sosedstvu, tako da so začela nastajati domača kulturna središča s samostani šele čez več stoletij in v bistveno spremenjenih razmerah. (Grafenauer, 1991, 60)

Ključne besede zveze so tukaj “zunanje okoliščine”, “državna sila” in morda zlasti “etnično tuje sosedstvo”. S tem je Grafenauer povzel vse tiste prvine, ki so se največkrat pojavljale kot oteževalna okoliščina za pozitivno vrednotenje sprejema krščanstva v slovenskih zgodovinskih deželah. Sicer se je isti zgodovinar dobro leto dni pred svojo smrtjo nekoliko odmaknil od navedene ocene, saj je na začetku svojega *Oblikovanja severne slovenske narodnostne meje* potegnil jasno ločnico med procesoma pokristjanjevanja in izgube politične svobode (prim. zlasti Grafenauer, 1994, 7, op. 2). Čeprav se v mlajšem besedilu sklicuje tudi na prej omenjeno starejše, vsaj po mojem mnenju omenjene ločnice v slednjem ni tako izrazito (ali pa sploh ne) poudaril.

Sladko-kislo razumevanje pri Grafenauerju ima kajpak dolgo izročilo in veliko predhodnikov. Vendar je od vseh verjetno najzanimivejši Franc Kos. Čeprav je ta svojo razpravo z naslovom *O bojih med krščanskimi in poganskimi Slovenci* na prelomu iz 19. v 20. stoletje zasnoval prav kot kritiko po svojem mnenju skrajnega prikaza kristjanizacije Karantanije kot izjemno krvoločnega dogajanja pod izrazito taktirko tužcev, je pri njem opis njegovih izidov v tonu izjemno podoben Grafenauerjevemu:

S pomočjo Bavarcev so bili poganski Slovenci ugnani tako, da se odslej niso več vzdignili ter se polagoma tudi pokristjanili. Na ta način so dobili tujci v katoliški stranki zanesljivo oporo, da so lažje prihajali v deželo ter si lastili slovensko zemljo. Na drugi strani pa je bilo za Slovence dobro, da so primeroma zgodaj sprejeli sveto vero. Njim se ni godilo tako, kakor nekaterim polabskim Slovanom, ki se nikakor niso hoteli odpovedati veri svojih očetov. (Kos, 1900, 7)

V primerjavi z opredelitvami iz *Zgodovine Cerkve na Slovenskem* devetdeset let pozneje je hierarhija procesov še jasneje opredeljena. Tuja nadoblast, ki jo omogoča zavezništvo “katoliške stranke”, je osrednja posledica pokristjanjenja, slednje samo je šele na drugem mestu. Pri tem je potujitveni učinek Kosovega prikaza še toliko večji, ker krščanstvo izrecno označi kot “sveto vero”.

Vrhu tega se njegova ocean sploh ne loči bistveno od tiste Janeza Trdine, ki ga je v svojem besedilu ostro grajal. Pisatelj iz Mengša je pokristjanjevanje namreč povzel takole: “Tako so prišli naši predniki zopet pod tujo oblast, če ravno ni bila še trda, ker so se Nemci krepkega naroda bali, temveč je bolj v podložnosti njihovega vojvoda obstajala. Edini prid, ki so ga Slovenci iz te zaveze dosegli, bilo je večje razširjevanje krščanstva.” (Trdina, 1866, 36). Izguba neodvisnosti je tudi tukaj tesno zvezana s širjenjem nove vere, hierarhija obeh dogajanj pa je postavljena enako kot pri Kosu. Nekoliko pozneje je Trdina celo poudaril primerjalne prednosti krščanstva: “Zakaj pri verskih rečeh le prepričanje velja, in ker je bila Jezusova vera toliko žlahtnejša in resničnija od malikovavske, ni bilo dvomiti, da bodo kmalu tudi največji protivniki resnico spoznali in malike zavrgli. S silo se pa take reči kot je vera nikdar ne dadé vkoreniniti.” (Trdina, 1866, 37).

V vsakem primeru jo je pokristjanjevanje v prevladujočem toku slovenskih zgodovinarjev odneslo slabše kot pri njihovih hrvaških kolegih. Celó do uporabe meča v okviru samega procesa kritična Grafenauerjeva vrstnica Nada Klaić je izpostavljala predvsem pozitivne vidike: “Taku su se Hrvati uključili u veliko kršćansku zajednicu i, što je još važnije, dolazak Franaka omogućio je stvaranje hrvatske kneževine.” (Klaić, 1990, 45). Položaj je torej ravno obraten kot v slovenskem primeru. Pokristjanjenje je razumljeno kot vstopnica k samostojni hrvaški kneževini, Franki, ki nekako ustrezajo Nemcem v prikazih slovenskih zgodovinarjev, pa kot pozitiven dejavnik. V ozadju se seveda že kaže bizantinsko-frankovska dihotomija, ob kateri se večina hrvaške nacionalne historiografije (ne pa vsa, zlasti v času nastajanja južnoslovanske državne tvorbe po prvi svetovni vojni; prim. Šišić, 1990, zlasti 364 ss.) opredeljuje za Franke. Blagodejnost usmeritve hrvaške zgodovine na zahod kot izplen pokristjanjevanja je izrecno poudaril denimo cerkveni zgodovinar Franjo Šanjek: “Hrvati s krščanstvom, koje susreću u novoj domovini, prihvaćaju ne samo novi svjetonazor nego i kulturne stečevine zapadne rimskokršćanske civilizacije.” (Šanjek, 2003, 80). Opozoriti je seveda potrebno, da niti v hrvaškem okolju čaščenja ni (bila) deležna izrazita s pokristjanjevanjem povezana figura iz srednjeveškega obdobja, a so bistveno večji ugled kot njihovi karantanski kolegi med Slovenci uživali hrvaški knezi, v povezavi z uveljavitvijo katolištva morda predvsem Trpimir in Branimir (prim. nazadnje Budak, 2018, zlasti 190–195).

OD “BELE KNJIGE” DO NADARJENEGA PRAVLJIČARJA

Seveda na opazno razliko nedvomno vpliva ravno končni razplet, vzpostavitev in ohranitev samostojne kneževine v primeru Hrvaške in sorazmerno hiter zaton karantanske avtonomije pod slovanskimi knezi v slovenskem primeru. Toda bistveno vlogo so odigrali tudi viri za pokristjanjevanje.

Mnogi slovenski premišljevalci so se tako zlahka spotaknili ob najpomembnejšega med njimi (o njegovem pomenu prim. Štih, 2015, 9–11, 29–30). Da je *Spreobrnitev Bavarcev in Karantancev* nastala kot “bela knjiga” salzburške nadškofije, kot jo je posrečeno krstil Herwig Wolfram (2013, 28 in drugje) in bila izrecno namenjena pobijanju misijonskega delovanja Konstantina in Metoda, je vsaj od druge polovice 19. stoletja povzročalo branje na ozadju aktualnih slovensko-nemških napetosti. In prikazovanje Metodovih nasprotnikov je, kot je bilo razvidno iz Grafenauerjevega navedka v začetku, tudi več kot stoletje pozneje še ostajalo v znamenju njihovega slikanja kot predhodnikov Nemcev iz sodobnosti ali vsaj polpreteklosti. Poleg tega *Conversio* kljub lapidarnosti svojega opisa samega procesa pokristjanjevanja, ki je malo več kot katalog salzburških duhovnikov, vsebuje kal, ki je lahko ob pomanjkanju podrobnosti obilno pognala pri poznejših zgodovinarjih s (pre)bujno domišljijo. Gre seveda za omembe odpora proti uvajanju novega verovanja v Karantaniji.

A pojdemo po vrsti. Če odmislimo njen “nepravi” izvor, lahko velja salzburška “bela knjiga” iz časa okrog leta 870 za odprto besedilo. Njeno prikazovanje pokristjanjevanja nikakor ne vodi nujno k Trdinovemu, Kosovemu ali Grafenauerjevemu nelagodju zaradi rezultatov tega procesa. Še več, pušča celo prostor, da bi knez Hotimir kot najbolj izpostavljeni motor uveljavljanja krščanstva v kolektivni zgodovinski spomin Slovencev prešel v vlogi, podobni vsaj tisti kneza Branimirja v hrvaškem primeru. Njemu “Lupo presbyter [...] dedit ei nepotem suum nomine Maioranum ad presbyterum iam ordinatum” (Wolfram, 2013, *Conversio* 4), ki ga ob vrnitvi domov pripelje s seboj kot prvo posvečeno osebo za delo v Karantaniji. Hotimir nato čez nekaj let “petiit Virgilium episcopum visitare populum gentis illius eosque in fide firmiter confortare” (Wolfram, 2013, *Conversio* 4). Čeprav njegova prošnja ni uslišana, je njena posledica vendarle prihod škofa Modesta in posvetitev prvih treh karantanskih cerkva (če seveda sledimo Wolframu, ki razume dostavek v *Spreobrnitvi* “et in aliis quam plurimis locis” v smislu, da se je pisec k njemu zatekel, ker v resnici ni mogel povedati ničesar več; prim. Wolfram, 2013, 127). Tudi upiranje pokristjanjevanju, ki Virgila še drugič odvrne od prihoda v Hotimirjevo kneževino, za vladarja ne bi nujno pomenilo izgube ugleda. Protikrščanska reakcija je pač sestavni del številnih pokristjanjevalnih scenarijev od Bolgarije do Skandinavije in v večini primerov še povzdigne ugled zagovornikov nove vere. Tukaj je dovolj pomisliti na bolgarskega kana Borisa ali češkega kneza Venčeslava (prim. Padberg, 2006, 130–131, 138).

Celo poznejše usode Hotimirjevega naslednika Valtunka salzburška “bela knjiga” nikakor ni zapečatila. Res je salzburški misijon v Karantaniji po njenih besedah ob Hotimirjevi smrti tako rekoč povsem razpadel, saj “aliquot annis nullus presbyter ibi erat” (Wolfram, 2013, *Conversio* 5). Toda spet bi lahko prav Valtunk obveljal za rešite-

lja krščanstva, ker je poskrbel za vnovičen prihod dušnih pastirjev. In to je pravzaprav vse, kar se da o glavni negativni figuri Prešernovega *Krsta pri Savici* iz osrednjega vira sploh izvedeti. *Spreobrnitev* namreč ne poroča o tem, da je bil za ponovni zagon misijona potreben poseg bavarskega soseda Tasila III., ki je “Karentanos vicit” (*Auctuarium Garstense*, 1851, a. 772), kar bi lahko zmanjšalo ugled pokojnega Hotimirja in njegovega naslednika.

Zares odločilna sta bila pri njunem “potopu” dva druga dejavnika. Na prvem mestu verjetno obilo praznega prostora, ki ga je puščalo navajanje živahnega upiranja pokristjanjevanju že za časa Hotimirjevega življenja in nato zlasti začasno uspešen nekajletni preobrat po njegovi smrti. Potreben je bil samo spreten “pravljničar”, da je prostor zapolnil. In stari Karantanci so takšnega pravljničarja, ki je njihovo skromno zapisano preteklost oplemenitil z več mesa, dobili. Na svojo srečo in na nesrečo karantanskih knezov pa je bil pravljničar s svojo sočnostjo deležen tudi dovolj pozornosti pri nadaljevalcih.

Pri tem je potrebno posebej izpostaviti, da ne “pravljničar” ne tisti avtorji, ki so mu sledili, očitno niso hoteli spodkopavati pozitivne podobe pokristjanjevalnega procesa ali njegovih nosilcev. Še več, lahko bi rekli, da so ob splošni želji po posredovanju sočnih podrobnosti, ki so jih v suhoparnih virih pogrešali, hoteli v ospredje postaviti prav hudo trpljenje na novo pokristjanjenega prebivalstva, na katerega so se Hotimirjevi in Valtunkovi nasprotniki spravili z vso silo. Že pri Korošču Michaelu Gothardu Christalnicku, ki danes upravičeno velja za glavnega “dopolnjevalca” lukenj v pokristjanjevalni zgodbi o Karantaniji in s tem za poglobitnega “pravljničarja”, saj se je sicer bolj znani Hieronim Megiser bolj ali manj samo podpisal pod njegovo *Kroniko hvalevredne vojvodine Koroške*, izdane v Leipzigu 1612 (prim. Grossmann, 1949; Mihelič, 2005, 45; Grafenauer, 1994, zlasti 7), najdemo plastične opise teh muk. Kajti pripadniki protikrščanske opozicije “schendeten Frawen vnnd Jungrawen / begiengen vnsäglich viel vbels / waren vnsinnige Leut / vergossen viel Christliches vnsculdiges Blut” (Megiser, 1612, 433). Ob takšnem prikazu bi Valtunk, ki je temu divjanju slednjič naredil konec, še vedno lahko ostal izrazito pozitivna figura. Navsezadnje ga Christalnick izrecno imenuje “der fromme / Christliche und Edle Fürst / Valdungus” (Megiser, 1612, 451). V siceršnji dinamiki evropskih pokristjanjevalnih scenarijev ni bila posebej moteča niti njegova poudarjena krvoločnost ob obračunavanju s premaganimi nasprotniki. Christalnick jo je razumel kot upravičeno povračilo za prejšnje gorje, povzročeno kristjanom, in si jo je izmislil in popisal z enakim žarom kot v navedenem odlomku. Hotimirjev naslednik naj bi mučenje in usmrnitev premagancev izpeljal v Beljaku “vnnd denen die Hände abhawen / an dem Drocho anfangend / darnach die anderen Glieder alle / als Ohren / Nasen / die Schenken zerstimeln / die Schienbein zerbrechen / vnd also mit dem Strumpff in ein Pfützen vd Gruben werffen lassen” (Megiser, 1612, 458). Končno je potrebno omeniti, da se v istem spisu ob drugih voditeljih poganske opozicije prvič pojavita Prešernova Avrelj in Droh z začetka *Krsta*, pri čemer Trdina že v duhu Prešernove pesnitve iz Droha naredi nekakšno (po svojem prepričanju zagotovo) zgodovinsko ustreznico junaškega Črtimirja iz sveta poezije (prim. Trdina, 1866, zlasti 39).

Christalnickovo in Megiserjevo pretiravanje pri strežbi lastni domišljiji in domišljiji bralcev, ob kateri sta se sicer izgovarjala na očitno neobstoječega Celovčana Amonija Salasa, ni navduševalo vseh uporabnikov njunega besedila. Janez Ludvik Schönleben je bil recimo do njune krvoločne različice “boja za krščansko vero” dokaj zadržan (Mihelič, 2005, 48–49). Če bi Valvasor posvojil njegov treznejši pristop, bi se Hotimirju in Valtunku v 19. stoletju verjetno bolje pisalo. Toda avtor *Slave vojvodine Kranjske* se je, morda v misli na želje bralcev, odločil slediti sočnejši možnosti in je skoraj v celoti prevzel pripoved iz *Kronike hvalevredne vojvodine Koroške* (Mihelič, 2005, 49). Tudi pri njem namen ni bil kritika pokristjanjevanja ali Valtunka. Je pa ob začetku vladavine tega kneza vendarle ugotavljal: “Es kann seyn, daß vielleicht hiebey einiger Zwang sey mit untergeloffen, der gemeinlich Verbitterung nach sich ziehet.” (Valvasor, 1689, 388). V tej pripombi je moč videti zametek precej bolj nenaklonjenega prikaza pri Francetu Prešernu, kjer krščanski duhovnik v *Krstu* ugotavlja: “Valjhun ravna po svoji slepi glavi, / po božji volji ne” (Prešeren, 2006, 43), in pri Janezu Trdini, kjer je izraženo mnenje, da bi bila kristjanizacija veliko uspešnejša, če ne bi bilo prekomernega Valtunkovega nasilja (Trdina, 1866, 37).

PESNIKOVO INOVATIVNO BRANJE VALVASORJA

Čeprav je Janez Trdina, verjetno znova v želji po čim sočnejših podrobnostih, zvesto sledil Valvasorju in po njem Christalnicku in čeprav se je Franc Kos trudil določene vidike uveljavljenega prikaza postaviti pod vprašaj, odločilnega vpliva nanju, ps tudi še na Boga Grafenauerja nista imela Korošec ali baron z Bogenšperka. Upam si trditi, da je za razumevanje (drugega) pokristjanjevanja slovenskih zgodovinskih dežel v slovenski historiografiji in splošni zavesti od druge polovice 19. stoletja naprej odločilno inovativno branje Valvasorja, ki si ga je privoščil France Prešeren. To je gotovo eden pomembnih vidikov, ki so sprožali včasih kar srdito tekmovanje o tem, katero branje njegovega *Krsta pri Savici* je “pravo” (prim. iz obširne bibliografije zlasti Juvan, 1990; Paternu, 2006).

Prešeren je do določene mere gotovo uspel s tistim, kar navaja v svojem znamenitem pismu Františku Čelakovskemu (prim. Paternu, 2006, 292). Velik del duhovščine in tudi katoliško usmerjene javnosti je pesnitev razumel *prima facie* in se osredotočil na sklepno dejanje krsta, ki je pomenilo simbolni poraz zadnjega borca zoper uvajanje nove vere. Vendar ravno Prešernovo ravnanje z zgodovinskimi viri kaže, da mu je morda kljub vsemu šlo za dekonstrukcijo predstave o pokristjanjevanju kot v temelju pozitivnem dogajanju, kar je povezovalo prikaze pri zgodovinarjih, začenši že kar s *Spreobrnitvijo*.

Kateri so glavni elementi dekonstrukcije? Če začnemo s tistim, na katerega se je lahko naslonil na Valvasorja, je Prešeren močno stopnjeval predstavo o Valtunku oziroma Valjuhunu kot do skrajnosti nasilnem razširjevalcu krščanstva. Zgoraj je bilo že razvidno, da njegove metode ostro obsoja krščanski duhovnik. V zvezi s tem izpelje pesnik komaj opazen, a ključen premet. Medtem ko sta Christalnick in Valvasor izhodišče verskih bojev med Karantanci videla v krvavem preganjanju kristjanov, kot so si ga

privoščili zagovorniki poganstva, je Prešeren sicer skoraj povsem prevzel njuno dikcijo in *Krst* začel na splošno znan način: “Valjhun, sin Kajtimara, boj krvavi / že dolgo bije za krščansko vero, / z Avreljam Droh se več mu v bran ne stavi, / končano njino je in marsiktero / življenje, kri po Kranji, Korotani / prelita napolnila bi jezero. / Gnijo po polji v bojih pokončani / trum srčni vojvodi in njih vojšaki.” (Prešeren, 2006, 11). A drugače kot v virih, kjer je kot zgoraj pri Christalnicku razvidno, da je bila po njegovem prelivana “nedolžna krščanska kri”, ni v povesti v verzih nobenega dvoma, da je glavni krivec za “jezero krvi” krščanski knez.

Seveda Christalnik in Valvasor jasno nakažeta, da so bili oboroženi spori zaradi uvajanja krščanstva v veliki meri boji med Karantanci samimi. Toda šele Prešeren je bratomorni značaj teh spopadov postavil čisto v ospredje, ko je zapisal: “Šest mesecov moči tla krvava reka, / Slovenec že mori Slovenca, brata - / kako strašna slepota je človeka!” (Prešeren, 2006, 13). Gre za eno poglavitnih pesnikovih inovacij v primerjavi z viri. Podobno kot rimski predhodnik Horacij, ki je katastrofo državljskih vojn svojega časa izpeljal iz z bratomorom “začinjene” ustanovitve Rima (čeprav je povsem mogoče, da se je zgodba o bratomoru ob temeljih mesta vsaj dokončno oblikovala prav ob izkušnji državljskih vojn 1. stoletja pr. Kr.; prim. Beard, 2016, 53 ss.), na ta način že v najzgodnejši zgodovini alpskih Slovanov prepozna k medsebojnemu uničevanju nagnjene nastavke. Pri tem so vlogo verjetno odigrali antični vzori *Krsta pri Savici*, četudi je verjetnejše bistveno zgledovanje pri Vergilijevi *Eneidi*, kar je nazadnje domneval Marko Marinčič (2011), in manj pri Lukanovem epu o državljski vojni, kakor misli Barbara Zlobec (2000, 67–72).

Tretja komponenta, s katero je pesnik iz Vrbe nadgradil vire in sesul možnosti za pozitivno vrednotenje Valtunka, je tudi omenjena pri zgodovinarjih iz 17. stoletja. Tam je drugače kot v *Spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev* izrecno poudarjeno, da se je karantanski knez oprl na pomoč tujcev, langobardskega kralja Deziderija in predvsem bavarskega vojvode Tasila III. A slednja igrata pozitivno vlogo kot branilca ogroženega mladega krščanstva. Prešeren, ki Deziderija ne omenja, spet obrne ploščo. Tasilova podpora krščanstvu ostane v senci njegove podreditve Karantanije. Izraziteje kot na začetku *Krsta* v ožjem pomenu tega ne bi bilo mogoče povedati. Tam je Tasilo, “parski Tesel”, vir nesreče in povzročitelj propada starega slovenstva: “Na tleh leže slovenstva stebri stari, / v domačih šegah vtrjene postave, / v deželi parski Tesel gospodari, / ječe pod težkim jarmam sini Slave, / le tujcam sreče svit se v Kranji žari, / ošabno nosjo ti pokonci glave.” (Prešeren, 2006, 19). Boj za krščanstvo je izenačen z vzpostavitev tujke prevlade, boju za “v domačih šegah vtrjene postave” pa je bila že prej, v *Uvodu*, dodeljena vloga prizadevanja za izogibanje vplivu tujcev in svobodo “otrok Slave”.

Trem korakom, v katerih je izpeljal prevrednotenje pokristjanjenja Karantancev, je Prešeren dodal še četrtega. Zdi se preprost in skoraj neopazen. Gre za njegovo poimenovanje osrednjih negativnih junakov. Iz Valtunka virov je naredil Valjhuna, kar zveni dokaj razbojniško, z imenom pa je najbrž namenoma “degradiral” tudi njegovega predhodnika Hotimirja. Ta nima sicer v *Krstu pri Savici* nobene vloge, tako da bi lahko nemara obdržal svoj v virih razvidni status poglavitnega pokristjanjevalca

med karantanskimi knezi, ne glede na to, da sta na njegov rovaš šla dva upora. Toda pesnik ga poimenuje Kajtimar. Seveda je omenjeno res blizu običajni obliki *Cheitmar* iz najzgodnejših zapisov. Ni pa moč prezreti podtona o njegovi brezbriznosti do samostojnosti lastne dežele, kar ga še bolj kot eskapade njegovega domnevnega sina Valjhuna postavlja v čudno luč (o imenih gl. Grdina, 2019).

V zakladnico splošnih predstav o pokristjanjevanju je Prešeren poleg zamisli, da je bilo najtesneje povezano z izgubo politične svobode in z bratomornimi spopadi med Karantanci (oziroma po Prešernovo Slovenci), prispeval še eno. Mislim, da ni zmotno videti v *Krstu pri Savici* ene spodbud razmaha “oglejskega mita” v slovenskem zgodovinopisju zadnjih dveh stoletij (prim. o njem Grafenauer, 1991). Črtomir se ob njegovem koncu namesto v Salzburgu, kar bi bilo v času okoli leta 770, ko naj bi se dogajala pesnitev, precej verjetneje, namreč znajde v Ogleju, kar da hkrati dodatno netivo pogosti in značilni “protinemški” osti številnih razlag sprejema krščanstva v slovenskih zgodovinskih deželah vse do konca 20. stoletja.

NADALJEVANJE ZGODBE O USPEHU

Seveda sta z vidika druge polovice 19. stoletja “nepravi”, salzburški in s tem bavarski izvor temeljnega vira za pokristjanjevanje Karantancev in nebrzdana domišljija zgodnjenovoveških zgodovinarjev opravila svoje. Toda Prešernova pesniška vizija, ki je temu dodala kombinacijo uničujočega bratomornega spopada in izgube politične samostojnosti, je bila, kot rečeno, tista, ki je narekovala temeljno oceno procesa pri slovenskih zgodovinarjih praktično do danes.

Tukaj je vprašanje izhodišča misijona, ki se ga je Prešeren dotaknil v zadnjih verzih *Krsta*, seveda ohranjalo velik pomen in narekovalo opazne razlike med dojemanjem v slovenskem in hrvaškem prostoru. Medtem ko so v južni sosesčini, kot že omenjeno, zahodno in frankovsko komponento v glavnem šтели za pozitivno, je bila na Slovenskem slika, predvsem pod vplivom *Krsta*, bolj zapletena. V takšnem okviru ni presenetljivo, da je “tujost” krščanstva spravljal v zadrego celo katolištvu sicer naklonjene avtorje. Duhovnik in občudovalec Stanka Vraza Andrej Fekonja je za tujca razglasil celo Valtunka osebno: “Hotimirov naslednik, Waltung ali Waltunch, Nemeč ali vsaj ponemčenec, kterege je bajovarski vojvoda Tassilo II. Otilonov sin podložnim si Karantancem dal za načelnika-namestnika, hotel je namreč kristjanstvo se silo uvesti; a Slovenci, izgubivši že preje po Nemcih deloma politično slobodo, tudi tujim verskim poslancem niso zaupali.” (Fekonja, 1884, 128). V opombi k zapisu je Fekonja podobno kot Trdina kneza še bolj očrnil: “Waltunch ali Valhun torej ni ‘sin Kajtimarov’, in je povse različen *ta tujec* [podčrtal A. M.] od blagega domačina Valduha, naslednika Samovega in prvega po imenu nam znanega kneza ali vojvode slovenskega.” (Fekonja, 1884, 189, op. 44). Sklep štajerskega duhovnika iz Negove je naravnost apokaliptičen, Slovenci pa so zaradi svoje žalostne usode ob pokristjanjevanju postavljeni ob bok Judom, ki jim Kajfa v Janezovem evangeliju prerokuje propad: “Latinščina in sledeča jo nemščina, okupacija in ž njo združeno robstvo, ter germanizacija in konečni zator

večine našega naroda – to so znakovi, sredstva in posledice nemškega misionstva v Slovencih. Res, prišli so ‘Rimljani’ pa so nam vzeli zemljo in narod.” (Prim. Jn 11, 48; Fekonja, 1884, 187).

Razloge, da je Prešernova predstavitev pokristjanjevanja doživela takšen uspeh in celo nadgradnjo, v kateri je bila že pesnikova razglasitev Valjhuna za Kajtimarovega sina in s tem vendarle za Slovana kot rdeča cunjca, je mogoče iskati tudi v posebnih razmerah na Slovenskem v prvih desetletjih druge polovice 19. stoletja. Na eni strani je šlo zlasti za naraščajoči nemški pritisk, predvsem v sedemdesetih letih (prim. Melik, 2002, zlasti 470–493; Cvirn, 2015, zlasti 112–130, 188–196). Na drugi strani je bilo v istem obdobju najmanj jasno, ali se lahko slovensko narodno gibanje nasloni na katoliško hierarhijo. Šlo je namreč za čas, ko so – od šestdesetih do osemdesetih let 19. stoletja – praktično vse škofijske sedeže na območju, poseljenem s Slovenci, zasedali teološko sorazmerno liberalni, sicer pa politično zadržani in pogledom oligarhičnega avstrijskega liberalizma ne preveč nasprotni ljudje (prim. Maver, 2018, predvsem 21–24). Njihova usmeritev se je značilno pokazala z ravnanjem na prvem vatikanskem cerkvenem zboru ob odločanju o uveljavitvi dogme o papeževi nezmotljivosti leta 1870 (prim. Benedik, 2010, predvsem 80). Tretji dejavnik bi utegnil biti spor o konkordatu, ki je avstrijsko politiko razgibal od druge polovice šestdesetih do prve polovice sedemdesetih let (prim. Cvirn, 2005, predvsem 31–34). Tudi vsaj delu slovenske politike in kulturne elite se je z vso silo zastavilo vprašanje, ali je ohranjanje konkordata res življenskega pomena za slovensko skupnost. V zvezi s tem se je med letoma 1872 in 1876 razveljavil prvi, “mali kulturni boj” (prim. zlasti Melik, 2002, 470–484). Vse navedene okoliščine pa so bile ugodna podlaga za kritično motrenje izvorov slovenskega katolištva in njegove prevlade med Slovenci samimi.

Mnenje, da bi bilo vse drugače, če bi bila drugačna zemljepisna izhodišča misionarstva, je torej na temelju Prešernovih poudarkov zlahka pridobivalo veljavo. Pri tem je germanski Salzburg kot osrednje pokristjanjevalno središče za Karantanijo vse bolj tonil v nemilost. Romanski Oglej jo je, ponovno tudi ob Prešernovi asistenci, odnesel že bolje. Glavna zvezdnika pa sta s svojo misijonsko akcijo v drugi polovici 19. stoletja nedvomno postala solunska brata Konstantin (Ciril) in Metod. Z njima je vzhod postal zaželeno izhodišče pokristjanjevanja, kar je še podkrepilo povečano zanimanje za sveta brata v Rimu, ki je vrhunec doseglo z objavo okrožnice *Grande munus* papeža Leona XIII. leta 1880 (prim. Smolik, 1990, 268 ss.; Orožen, 2013, 103–105). Res pa je pretiravanje v tej smeri v osemdesetih letih 19. stoletja spodbudilo tudi odziv, ki je začel izrazito poudarjati latinsko in rimsko navezavo slovenskega katolištva in ga najbolj povezujemo z delovanjem poznejšega škofa Antona Mahničca (prim. pregledno Melik, 2002, 532–541). Slovenski katoličani so se namreč znašli pred paradoksom, da je bila “zaželeno” smer pokristjanjevanja v celotni zgodbi vendarle predvsem zelo pomembna epizoda s trajnimi sledovi, da pa je krščanstvo v slovenske zgodovinske dežele v večini prihajalo iz zahodnih in za povrh še germanskih središč. Eden od pokazateljev tovrstnega nelagodja je bil navsezadnje odnos do latinskega bogoslužnega jezika katoliških cerkvenih obre-

dov. Vsaj od Andreja Einspielerja v (po)revolucionarnem vrenju okoli leta 1848 do prvih let po prvi svetovni vojni je vsaj v delu izobražene elite potekala živahna razprava o uvajanju cerkvene slovanščine ali celo slovenščine v bogoslužje, latinščina pa je bila občasno razglašana za popolnoma tujo prvino, ki naj bi, recimo po mnenju Josipa Jurčiča, celo hromila uveljavljanje slovenščine v javnosti (prim. zlasti Cirilmetodar, 1925; Smolik, 1990).

Takšno stanje je kar nekaj časa vzbujalo precej kritičen odnos do slovenskega katolištva celo pri nekaterih duhovnikih. Duhovnik in poslanec Božidar Raič je na vrhuncu “malega kulturnega boja” iz sedemdesetih let 19. stoletja, ki je sovpadel z njegovim nezadovoljstvom s Slomškovim naslednikom Jakobom Maksimilijanom Stepišnikom, ki je v svoji izrazito slovenski škofiji uvajal nemško uradovanje, razvil osupljivo dvojnost med “zlato dobo” krščanstva v slovenskih deželah in domnevno žalostnim stanjem njegove sodobne cerkvene različice, posledice dolgotrajne germanske in romanske, se pravi zahodne prevlade. V *Slovenskem narodu* je razmišljal:

Oni so tako do gotovega prepričani, da je uzrok razkolništva narodne stranke verski princip, kakor gotovo vedo, da je v petkih prepovedano rudeče klobase uživati, a jih skrivaj uživajo. A tako se obnašajo, kadar govore ter se pravdajo s kakovim narodno-liberalcem, ako so pa sami med soboj, si pa često odkrito povedo, da so si z besedo ‘vero’ iznajdli samo prav lepo larfo, pod kojoj se prikrivajo često druge tendence, gospodstvo enega njihovega stanu nad vsemi drugimi in ker gotovo proderere načelo narodnosti, po kojem se bodo (kedaj, se še ne more gotovo povedati) slični prebivalci dežel istega cesarstva družili v narodne skupine, gospodstvo papizma nad težnjami sedanjega veka, koje jim delajo ogromne preglavice. [...] In kar je glavna stvar, boje se narodnostnih načel in njihovih konsekvencij tudi radi tega, ker prav premeteno, kakoršni so sploh v varovanji svojih predprav, sklepajo, da bi narodom, ustanovivšim se po natvornih pravih, zamoglo na um priti, terjati tudi narodne cerkve, kakor so jih pod Cirilom in Metodom v veliko jezo Nemcev in Romanov, že imeli. (Raič, 1873, 2)

Seveda vsi stvari niso postavljali tako zaostreno kot štajerski “ljudski tribun”. A (ne) uresničena “vzhodna alternativa” pokristjanjevanju iz Salzburga (in Ogleja) je ostala predmet nekakšne nezgodovinske nostalgije praktično do zadnjih desetletij. Še leta 1991 jo je, kot že pokazano, izražal Bogo Grafenauer.

Nostalgija po drugačnem pokristjanjevalnem scenariju se je ponekod končno prenesla celo v obravnavo zgodovine antičnega krščanstva. Znova je bil Štajerec Franc Kovačič tisti, ki je najodločneje zavrnil možnost, da bi rimska Petoviona dobila krščanstvo iz (pozneje italijanske) Akvileje. Njegov “favorit” je bil pozneje vzhodnorimski in slovanski Sirmij. Svoje ugotovitve je poznejši prelat povzel takole: “Kje je torej bolj naravno iskati matico panonsko-noriške cerkve: v Sremu, ki je vojna in civilna metropola celega Ilirika, ali pa v Akvileji, ki je v popolnoma drugi skupini rimskih pokrajin in v političnem oziru mesto nižje vrste kakor Srem?” (Kovačič, 1908, 6). Protirimska ost je sicer pri Kovačiču, kot tudi sicer, precej manj ostra kot pri Raiču,

saj v nadaljevanju izrazi celo obžalovanje, da rimska kultura v slovenskih deželah ni preživela kot v Italiji ali Franciji in da se ni oblikovala “slovansko-rimljanska mešavina nalik Francozom”, kar bi po njegovem omogočilo Slovincem kulturno in politično samostojnost (prim. Kovačič, 1908, 19).

SKLEP

Zadrega zaradi izvorov in poteka pokristjanjevanja slovenskih zgodovinskih dežel predstavlja vsaj od druge polovice 19. stoletja enega osrednjih paradoksov v slovenski verski, kulturni in navezadnje tudi politični zgodovini. Visoki stopnji poistovetenja z vsaj nominalno pripadnostjo zahodni, katoliški obliki krščanstva vse v drugo polovico 20. stoletja stoji nasproti precejšnje nelagodje zaradi velike vloge “nepravih” pokristjanjevalnih središč, ki so ležala na ozemlju narodov, ki so vsaj v 19. in 20. stoletju veljali za pglavitne slovenske zgodovinske tekmece.

Takšno nelagodje bi nedvomno lahko vzbujali že izvor, namen in ton pglavitnega vira za pokristjanje Karantanije, salzburške “bele knjige” *Spreobrnitev Bavarcev in Karantancev*. Toda z dobrimi argumenti je moč trditi, da je bilo odločilno pesniško preoblikovanje pokristjanjevalne zgodbe, ki ga je v povesti v verzih *Krst pri Savici* izpeljal France Prešeren. Res se je lahko pri tem obilno naslonil na fantazijske vločke, ki sta jih v suho govorico zgodnj srednjeveških virov vnesla zlasti Christalnick in Megiser v začetku 17. stoletja. Toda pomembna je bila Prešernova predstavitev poudarkov, tako da so pripadniki nove vere iz žrtev v prvi vrsti postali povzročitelji zla, njihovi nasprotniki pa borci za ohranitev poprejšnje politične svobode. S tem je pesnik diskreditiral tudi pglavitna nosilca prizadevanj za pokristjanjevanje med karantanskimi knezi, Hotimirja in zlasti Valtunka. Razen tega je izpostavil v virih sicer navzoči, a ne pretirano v ospredje postavljeni bratomorni značaj bojov za krščanstvo in proti njemu.

Ugotoviti je potrebno, da je poznejše slovensko zgodovinopisje v veliki meri sledilo splošni Prešernovi oceni pokristjanjevalnega procesa in močno poudarjalo preplet uvedbe nove vere in izgube politične samostojnosti Karantanije. Ravno tako ni bilo misliti na prikaz Hotimirja ali Valtunka kot vladarjev, ki bi si kot pokrovitelja krščanstva zagotovila podoben položaj kot češki knez Venčeslav ali vsaj hrvaška kneza Trpimir in Branimir.

Zanimiv bi bil predvsem nadaljni razmislek o vprašanju, zakaj se je zdelo v ozračju tridesetih let 19. stoletja Francetu Prešernu tako zelo poudariti bratomorni spopad med Karantanci (oziroma med Slovenci, kot jih imenuje on) in ali gre zgolj za sledenje antičnim zgledom, predvsem Vergiliju in morda Lukanu, ali pa je imel bolj v mislih trenutne razmere znotraj takratne družbe.

HOW FRANCE PREŠEREN ROBBED VALTUNCUS OF HIS GLORY: ON FOUNDATIONS OF THE COMPLICATED VIEW OF SLOVENES ON CHRISTIANIZATION

Aleš MAVER

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia

e-mail: ales.maver@um.si

SUMMARY

Christianization is regarded as one of the most important processes of the medieval history in virtually all European countries. Slovenia is no exception in this regard, but the majority view on the adoption of Christianity in Slovenian historiography can be described as ambiguous. Even interpretations from the late 20th century are marked by the view that Christianization came on the cost of the loss of political freedom of the principality of Caranthania. So, although the grade of the self-identification with Catholic Christianity in Slovenia remained high until very recently, Slovenes, contrary to Croats, have generally regarded the roots of the Christian mission with certain suspicion. One reason for this is the provenience of the main source for the process in Bavarian Salzburg. But rich phantastic enrichment of the story by Carinthian writers Michael Gotthard Christalnick and Hieronymus Megiser and particularly an innovative reading of it by the crucial Slovene poet France Prešeren played a decisive role for the interpretation of the arrival of Christianity to Caranthania. So, the Caranthian princes Cheitmar and Valtuncus couldn't achieve the status of positive heroes like their Croatian counterparts Trpimir or Branimir. In Prešeren's version in his Baptism at Savica, fratricidal nature of the conflict as well as decisive foreign intervention by the Bavarian duke Tassilo III, connected to the Christianization, proved very influential. During the second half of the 19th century, alternative scenarios of Christianization gained additional popularity. Unlike Croats, Slovenes often dreamt of Eastern centres as a better option in comparison, particularly, to Salzburg, this view being corroborated by the rising importance of the cult of St Cyrillus and Methodius. Such (pseudo) nostalgic alternative scenarios occasionally played a role even for understanding of the history of Christianity during antiquity, as demonstrated, e. g., by the Styrian priest and historian Franc Kovačič.

Keywords: Christianization during the middle ages, Caranthania, Valtuncus, France Prešeren, history and poetry, historical myths, Salzburg

VIRI IN LITERATURA

- Auctuarium Garstense (1851):** Auctuarium Garstense. V: Wattenbach, W. (ur.): Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, 9. Hannover, Hahnsche Hofbuchhandlung, 561–569.
- Beard, M. (2016):** SPQR. A History of Ancient Rome. London, Profile Books.
- Benedik, M. (2010):** Škof Stepišnik, prvi vatikanski koncil, papeška nezmotnost. Bogoslovni vestnik, 70, 1, 71–81.
- Brown, P. (2013):** The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity, A. D. 200–1000. Tenth Anniversary Revised Edition. Malden, Oxford, Chichester, John Wiley & Sons.
- Budak, N. (2018):** Hrvatska povijest od 550. do 1100. Zagreb, Leykam International.
- Cirilmetodar (= Vrhovnik, I.) (1925):** O obnovitvi staroslovanskega bogoslužja VII. Slovenski narod, 22. 11. 1925, 2.
- Cvelfar, B. (2017):** Srbska pravoslavna cerkev na Slovenskem med svetovnimi vojnami. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Cvirn, J. (2005):** Boj za sveti zakon. Prizadevanja za reformo poročnega prava od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Cvirn, J. (2015):** Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918). Celje, Zgodovinsko društvo.
- Fekonja, A. (1884):** Razširjava kristjanstva med Slovenci. V: Letopis Matice slovenske za leto 1884. Ljubljana, Matica slovenska, 115–195.
- Grafenauer, B. (1991):** Pokristjanjevanje Slovencev. V: Benedik, M. (ur.): Zgodovina Cerkve na Slovenskem. Celje, Mohorjeva družba, 29–60.
- Grafenauer, B. (1994):** Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Grossmann, K. (1949):** Megiser, Christalnick und die Annales Carinthiae. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 57, 359–372.
- Grdina, I. (2019):** Krst pri Savici ali verska vojna? Družina, 68, 12, 12.
- Juvan, M. (1990):** Imaginarij Krsta v slovenski literaturi. Medbesedilnost recepcije. Ljubljana, Revija Literatura.
- Klaić, N. (1990):** Povijest Hrvata u srednjem vijeku. Zagreb, Globus.
- Klaniczay, G. (2007):** Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe. Cambridge, Cambridge University Press.
- Klaniczay, G. (ur.) (2012):** Saints of the Christianization Age of Central Europe. Tenth to Eleventh Centuries. Budapest, Central European University.
- Kos, F. (1900):** O bojih med krščanskimi in poganskimi Slovenci v osmem stoletju. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, 10, 1–20.
- Kovačič, F. (1908):** Petovij v zgodovini Južne Štajerske. Časopis za zgodovino in narodopisje, 5, 1–22.
- Lavrič, M. & D. Friš (2018):** Institucionalna in zasebna religioznost v severovzhodni Sloveniji. Primerjalna analiza slovenskih regij po letu 1969. Studia Historica Slovenica, 18, 1, 41–60.

- Malmenvall, S. (2020a):** Ruler martyrs on the periphery of medieval Europe. *Bogoslowska smotra*, 90, 5, 989–1010.
- Malmenvall, S. (2020b):** Samožrtvovanje in stanovitna ljubezen do bližnjega. Mučeništvo Jovana Vladimirja iz Duklje in Magnusa Erlendssona z Orkneyjskih otokov. *Bogoslowni vestnik*, 80, 2, 453–462.
- Marinčič, M. (2011):** Križ nad slovansko Trojo. Ljubljana, Slovenska matica.
- Maver, A. (2008):** Miti o pokristjanjevanju pri Slovencih in Hrvatih v novejšem slovenskem in hrvaškem zgodovinopisju. *Studia Historica Slovenica*, 8, 2–3, 267–280.
- Maver, A. (2018):** Časi Margarete Puhar. Cerkevno in kulturno ozračje na Štajerskem v 19. stoletju. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 89 (= 54), 3, 18–28.
- Megiser, H. (1612):** *Annales Carinthiae, Das i00 st / Chronica / des Löblichen Erzherzogtumbs Khaerndten*. Leipzig, Abraham Lamberg.
- Melik, V. (2002):** Slovenci 1848–1918. Razprave in članki. Maribor, Litera.
- Mihelič, D. (2005):** Die Christianisierung Karantaniens in den Augen der Historiker des 15.–18. Jahrhunderts. *Histoire des Alpes = Storia delle Alpi = Geschichte der Alpen*, 10, 39–56.
- Orožen, M. (2013):** Ciril-Methodiana 19. in 20. stoletja. *Edinost in dialog*, 1, 1–2, 95–117.
- Padberg, L. E. von (2006):** Christianisierung im Mittelalter. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Paternu, B. (2006):** Kako brati »Krst pri Savici«? *Slavistična revija*, 54, 3, 283–293.
- Prešeren, F. (2006):** Krst pri Savici. Balade in romance. Izbor. Ljubljana, Delo; Intelego; Študentska založba.
- Raič, B. (1873):** Iz slovenskega Štajerja. *Slovenski narod*, 15. 8. 1873, 2.
- Reban, M. J. (1990):** The Catholic Church in Czechoslovakia. V: Ramet, P. (ur.): *Catholicism and Politics in Communist Societies*. Durham, London, Duke University Press, 142–155.
- Smolik, M. (1990):** Glagoljaštvo v luči cerkvenih dokumentov. V: Škulj, E. (ur.): *Mahničev simpozij v Rimu. Celje, Mohorjeva družba*, 263–274.
- Šanjek, F. (ur.) (2003):** *Povijest Hrvata. Srednji vijek*. Zagreb, Školska knjiga.
- Šišić, F. (1990):** *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb, Matica hrvatska.
- Štih, P. (2015):** Ko je Cerkev začela govoriti slovansko. K ozadjem pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji. *Zgodovinski časopis*, 69, 1–2, 8–40.
- Trdina, J. (1866):** *Zgodovina slovenskega naroda*. Ljubljana, Matica slovenska.
- Valvasor, J. W. (1689):** Die Ehre dess Hertzogthums Crain, das ist, Wahre, gründliche, und recht eigentliche Belegen- und Beschaffenheit dieses ... Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes / ... durch selbst-eigene ... Historisch-Topographische Beschreibung, in funffzehen, wiewohl in vier Haupt-Theile unterschiedenen, Büchern, wie auch häufigen Abrissen und zierlichen Kupffer-Figuren, ausgebreitet, von Johann Weichard Valvasor ... ; aber in reines Teutsch gebracht, auch, auf Begehren, mit manche beyfügigen Erklärungen, Anmerck-und Erzehlungen, erweitert durch Erasmus Francisci. Nürnberg, Wolfgang Moritz Endter.

- Wolfram, H. (2013):** *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Dritte, gründlich überarbeitete Auflage.* Ljubljana/Laibach, Slovenska akademija znanosti in umetnosti; Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Zlobec, B. (2000):** Lukan in Prešeren. *Keria*, 2, 1, 67–72.
- Zulehner, P., Tómká, M. & N. Toš (2014):** Prelom v cerkvah Vzhodne in Srednje Evrope. Aufbruch der Kirchen in Ost- und Mitteleuropa: Prikaz rezultatov raziskave v desetih oz. štirinajstih srednje in vzhodnoevropskih državah leta 1997 in s ponovitvijo leta 2007. V: Toš, N. (ur.): *Vrednote v prehodu VIII. Slovenija v srednje in vzhodnoevropskih primerjavah.* Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, IDV - CJMMK; Wien, Edition Echoraum, 27–176.

KOSEZI MED ZGODOVINOPISJEM IN KULTURO SPOMINJANJA: (RE)KONSTRUKCIJA, RECEPCIJA IN (RE)INTERPRETACIJE

Žiga OMAN

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja,
Čentur 1F, 6273 Marezige, Slovenija
e-mail: ziga.oman@irris.eu

IZVLEČEK

Kosezi ali Edlinge že več kot stoletje burijo duhove v nacionalni zgodovini in kulturi spominjanja na obeh straneh Karavank. Medtem ko avstrijska historiografija zagovarja zlasti germansko poreklo sloja, je v slovenski uveljavljen kot del karantanske družbe, ki naj bi preživel do 16., do neke mere pa še v 19. stoletje, zato v nacionalnem imaginariju tvori del kontinuitete s »prvo slovensko državo«. Članek je osredotočen na (re)konstrukcijo in recepcijo besede kosez ter družbenega sloja, ki naj bi ga označevala, v slovenski znanosti in kulturi spominjanja, pri čemer se dotakne tudi avstrijskih interpretacij. V nacionalni imaginarij so kosezi vstopili predvsem preko povezave z ustoličevanjem koroških vojvod. Ta je bila odkrita dve desetletji pred (re)konstrukcijo besede »kosez« v letih 1912/13, ki v ljudskem spominu ni izpričana. Preko ustoličevanja so kosezi v nacionalni zgodovini že med svetovnjima vojnama postali eden od gradnikov slovenskega naroda, v kulturi spominjanja pa so se uveljavili s povojno recepcijo poljudnoznanstvenih del ter šolskih učbenikov, utemeljenih zlasti na interpretacijah Boga Grafenauerja.

Ključne besede: kosezi, Edlinge, kultura spominjanja, nacionalni imaginarij, zgodovino-pisje, gradniki naroda in države, nacionalizem, Koroška, Slovenija, Avstrija

I KOSEZI TRA STORIOGRAFIA E LA MEMORIA CULTURALE (RI)COSTRUZIONE, RICEZIONE E (RE)INTERPRETAZIONE

SINTESI

Da più di un secolo, i kosezi, o Edlinge, suscitano polemiche nella storia nazionale e nella memoria culturale da entrambe le parti delle Caravanche. Mentre la storiografia austriaca in prevalenza asserisce un'origine germanica di questa classe sociale, quella slovena la considera parte della società carantana, che si sarebbe conservata fino al XVI secolo e, in una certa misura, persino fino al XIX secolo, per cui nell'ambito dell'immaginario nazionale essa rappresenta una forma di continuità del «primo stato sloveno». L'articolo si incentra sulla (ri)costruzione e ricezione della parola kosez e

della classe sociale a cui si riferirebbe, nella scienza e memoria culturale slovene, soffermandosi anche sulle interpretazioni austriache. I kosezi entrarono a far parte dell'immaginario nazionale principalmente attraverso il loro collegamento con l'intronizzazione dei duchi di Carinzia. Questo era stato scoperto vent'anni prima della (ri) costruzione della parola kosez negli anni 1912–13, che non trova però attestazione nella memoria popolare. Attraverso l'intronizzazione, i kosezi divennero nella storiografia nazionale un elemento costitutivo della nazione slovena già nel periodo tra le due guerre, affermandosi nella memoria culturale nel secondo dopoguerra con la ricezione di opere di divulgazione scientifica e libri di testo scolastici, basati soprattutto sulle interpretazioni di Bogo Grafenauer.

Parole chiave: kosezi, Edlinge, memoria culturale, immaginario nazionale, storiografia, elementi costitutivi della nazione e dello stato, nazionalismo, Carinzia, Slovenia, Austria

UVOD¹

Večini ljudi, ki je po drugi svetovni vojni šla skozi slovenski izobraževalni sistem, so kosezi najbrž vsaj medlo znani. V nacionaliziranih predstavah o slovenski preteklosti so tesno povezani z ustoličevanjem koroških vojvod oziroma z »volitvami« karantanskih knezov in bolj ali manj posredno razumljeni kot nosilci »demokratičnosti prve slovenske države«,² iz katere naj bi izviral obred. Posledično so neločljiv del enega temeljnih gradnikov³ slovenskega naroda in države. Te predstave o kosezih vzdržujejo zlasti osnovnošolski in srednješolski pouk zgodovine (prim. Brodnik et al., 2001, 247; Hozjan & Potočnik, 2001, 102; Lisjak, 2019, s.p. [213–241]) ter poljudnoznanstvena dela (prim. Grafenauer, 1991, 313–314; Štih & Simoniti, 1995, 40–41), seveda na podlagi znanstvenih dognanj. Izjemen nacionalni pomen ustoličevanja, kot poudarja Peter Štih, najbolje ponazarjata freska v preddverju velike dvorane Državnega zbora (Slavko Pengov, 1958) in relief na glavnih ali Slovenskih vratih ljubljanske stolnice

- 1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države* (ARRS, J6-9354), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS). Za komentar besedila se zahvaljujem Matjažu Bizjaku in Željku Osetu ter anonimnim recenzentom. Za fotografijo Boga Grafenauerja iz časa, ko je pisal svoje temeljno delo o Karantani, se najlepše zahvaljujem njegovi hčerki Darji Mihelič.
- 2 O poreklu in znanstveni (ne)vzdržnosti predstav o Karantani kot prvi slovenski državi, njeni demokratičnosti, volitvah karantanskih knezov ter Karantancih kot edinih/glavnih prednikov Slovencev gl. Štih, 2005; 2012.
- 3 Kot »kraje spomina« je enega prvih naborov podal Sašo Jerše, a ustoličevanje le posredno, s knežjim kamnom oziroma Gospo Sveto (Jerše, 2017, 258–259). O pojmi gradniki naroda in države prim. Kolstø, 2014.

Slika 1: Shematski prikaz karantanske družbe za osnovne in srednje šole. Kosezi so na konjih (Lisjak, 2019, s.p. [232]).

(Tone Demšar, 1996), na stavbah, ki predstavljata najvišjo posvetno in cerkveno oblast v državi (Štih, 2012, 331). Zaradi povezave z obredom so na obeh lokacijah (vsaj posredno) upodobljeni tudi kosezi.

Kosezov se drži pridih enigmatičnosti, a namen te razprave ni razjasnitev njihovega izvora in (pred)fevdalne družbene vloge niti etimoloških zagat, ki jih poraja beseda *kosez*. Cilj prispevka je predstaviti in analizirati proces, ki je družbeni sloj, opredeljen kot kosezi v slovenskem oziroma *Edlinge* ali *Edlinger* v avstrijskem zgodovinopisju (uporabljam krajšo različico), vključil v slovensko kulturo spominjanja, s poudarkom na (re)konstrukciji in recepciji pojma *kosez* ter pregledu njegovih (re)interpretacij v 20. stoletju. Zaradi narave besedila in množice razprav, ki se zlasti preko ustoličevanja dotikajo kosezov, je članek osredotočen na najpomembnejša dela, izdana do leta 1991, ko naj bi se naposled udeležile »tisočletne« slovenske sanje o lastni nacionalni državi, brez katere naj bi ostali ob koncu karantanske samostojnosti.

Beseda *kosez* se danes zdi samoumevna, a čeprav naj bi kosezi ali njihovi potomci še v 18. in 19. stoletju kot poseben sloj prebivalstva živeli v Zagorju ter na Teharjah pri Celju (Grafenauer, 1956, 131; Oset, 2019), tedaj ni opredeljevala posebnega slovenskega, kaj šele karantanskega družbenega sloja. Če bi se kak da-

našnji zgodovinar lahko srečal s Teharčani iz sredine 19. stoletja in jih povprašal o njihovih *koseških* prednikih, bi ga najbrž gledali podobno začudeno, kot je v 18. stoletju grški bandit Nikocaras zgodovinarja Kumasa, katerega je vznejevoljen vprašal, če je ta Ahil, kdor koli že je in s katerim ga je grški zgodovinar vzneseno primerjal, tudi tako spreten z mušketo kot je bil sam (Glenny, 2012, 31). Verjetno bi ga napotili v bližnje Kasaze, ki so do leta 1849 spadale pod pristojnost teharskega *Edlingergericht* (Oset, 2008, 466) ali h komu, ki se je pisal Kasesnik, saj je ta sicer zelo redek priimek še danes prisoten (SURs) zlasti v savinjski statistični regiji.

Kosezi so pod tem označevalcem v slovensko kulturo spominjanja vstopili pozno. V nasprotju s Karantanijo, ki jo je s Slovenci že ob koncu 18. stoletja povezal Anton Tomaž Linhart (1756–95) in omogočil, da se je v naslednjem stoletju neločljivo zasedla v nacionaliziranih predstavah o slovenski zgodovini (Štih, 2012, 331), je do (re)konstrukcije pojma *kosez* in kosezov kot posebnega slovenskega, iz Karantanije izviračnega družbenega sloja prišlo šele tik pred prvo svetovno vojno. Posledično so kosezi »zamudili« 19. stoletje kot obdobje romantike in nastanka nacionalizmov, ki so po vsej Evropi »rojstvo narodov« postavljali vsaj v (zgodnji) srednji vek ter v bukolični preteklosti »miroljubnih bojevnikov« onkraj notranjepolitičnih sporov in družbenih antagonizmov ter/ali »okovov tujega gospostva« – tj. realnosti 19. stoletja – iskali ideale in vrednote za prebujanje »spečih narodov« ter njihov vstop v svetlo bodočnost, ki naj bi jo zmogli doseči le v okviru nacionalnih držav (prim. Geary, 2005, 19–47; Evans & Marchal, 2011; Kosi, 2018a, 69–71).

Nacionalna zgodovina je v tem determinističnem konceptu postala teleologija; za tvorbo smiselne nacionalne kontinuitete je iz kompleksnih in različnih zgodovinskih dogodkov ter procesov izbirala (prim. Baár, 2010, 136–137; Kuljić, 2012, 21) primere na katerih je utemeljevala in vzdrževala svojskost lastnega naroda, s čimer ga je bolj ali manj aktivno pomagala vzpostavljati. A nacionalna svojskost kosezov je prišla pozno. Ob nekaj desetletij zgodnejši (re)konstrukciji, zlasti skozi književnost in druge umetnosti (prim. Moretti & Porciani, 2011, 189), bi v nacionalni imaginarij najbrž lahko vstopili kot nosilci neposredne kontinuitete s Karantanijo in najodličnejši med Slovenci, tako pa so v 19. stoletju ostali zgolj del lokalne zgodovine oziroma še to ne, saj besede in sloja v danes uveljavljeni (slovenski) interpretaciji niso poznali. Brez povezave s Karantanijo pa tudi obetajoča nacionalizacija lokalnega izročila teharskih *Edlinge* v »slovenske plemiče« (gl. naslednje poglavje) očitno ni mogla postati obči nacionalno emancipatorni mit. V slovensko preteklost oziroma kulturo spominjanja so kosezi vstopili šele skozi precej manj romantično naracijo zgodovinarja zgodnjega 20. stoletja, čeprav nacionalno emancipatorni naboj v njem še zdaleč ni bil potisnjen v ozadje.

Besedna zveza kultura spominjanja je v tej razpravi rabljena v pomenu, kot ga je opredelil Todor Kuljić, zlasti v tistem, kjer se prepleta s pojmom nacionalni imaginarij kot širšo, ne nujno institucionalizirano obliko kolektivnega spomina kot družbeno in-

tegrativne vizije preteklosti, ki jo »posamezniki na različne, a vseeno podobne načine razlagajo, spreminjajo in prilagajajo razumevanju sebe in svoje skupine«, torej kot »zbirni pojem, ki označuje celoto neznanstvenih javnih uporab preteklosti« (Kuljić, 2012, 19–21). Gre za skupek predstav o preteklosti, ki se sicer lahko napajajo pri zgodovini kot vedi, a ji nujno ne sledijo, naj gre za »uradno vednost« (prim. Kosi, 2018b, 270–271) posredovano skozi izobraževalni sistem in državne reprezentacije (proslave, obeležja itd.) ali za bolj fluiden (nacionalni, zgodovinski) spomin ter imaginarij posameznikov, družin in različnih družbenih skupin, posredovan ter napajan tudi skozi umetnosti ali zabavno industrijo (Tamm, 2016, 23–24), s čimer ni odvisen le od emocij, državnih in preostalih politik, ampak tudi od trga. Obenem se velja ogniti preoptimistični ločnici med spominom in zgodovino, saj so tudi zgodovinarji vselej izpostavljeni razlagam preteklosti, ki obstajajo v njihovi skupnosti, in nanje niso imuni (Jerše, 2017, 249–251), zato morajo biti neločljiv predmet raziskav kulture spominjanja.

KULTURE SPOMINJANJA

*Za plemiče jednakorodne
Priznavam vas od tega dné,
Priznavam za vse dni prihodnje!*
(Funtek, 1890, 52)

Preden so *Edlinge* postali iz Karantanije izviraajoči kosezi, so bili v slovenskem nacionalnem imaginariju povezani zlasti s teharsko skupnostjo⁴ ali »žlahtnijo«, kar nudi odličen primer uveljavljanja oziroma izginjanja specifičnih elementov kulture spominjanja.

V času zaostrenih slovensko-nemških nacionalnih sporov ob koncu 19. stoletja, tik pred t. i. celjsko krizo, ki je odnesla Windischgrätzovo vlado, je bila 10. decembra 1892 v novem Deželnem gledališču v Ljubljani premierno uprizorjena prva slovenska romantična opera z naslovom *Teharski plemiči*, ki jo je spisal Anton Funtek (1862–1932), uglasbil pa Benjamin Ipavec (1829–1908). Libreto je nastal po veliki uspešnici 19. stoletja, na ljudsko pripovedko naslonjeni povesti Ferda Kočevarja (1833–78) *Mlinarjev Janez, slovenski junak ali vplemenitba Teharčanov* iz leta 1859 (Grdina, 1991, 149–150, 155; Oset, 2008, 465).

Kočevar, v Teharjam sosednjem Žalcu rojeni zbiralec ljudskega izročila (Pirjavec, 2013), se je navezal na lokalno tradicijo o plemenitenju Teharčanov s strani grofov Celjskih, ki so jo v 19. stoletju poznali že vsaj tri stoletja (prim. Grafenauer, 1952, 354). Naslonil se je na inačico, po kateri so Teharčani plemenitev izsilili od Ulrika II. Celjskega, ko so ga zalotili pri zalezovanju lokalnih deklet; ker niso želeli sprejeti odkupnine, se je grof osramotitve rešil s plemenitenjem celotne vasi. Pri

4 Ob Teharjah je zajemala bližnja naselja Bukovžlak, Vrh, Lipa, Pečovnik, Osenica in Slance ter v Savinjski dolini naselja Kasaze, Šešče, Sešice, Podkoželj, Veternik, Podgorje, Selo pri Stopniku, Čeplje, Kote pri Šentilju blizu Velenja in Blate (Oset, 2008, 466).

tem jim je v grb podelil »od svojih treh zvezd dve, v znamenje, da ste prvi za manoj, da spoznate, da ste mi pred Bogom in svetom enakorodni in enakoredni!« (Kočevar, 1892, 87). V ljudski tradiciji so obstajale še vsaj tri različice zgodbe o poplemenitenu Teharčanov, vse tako ali drugače povezane z libidom grofov Celjskih. Dve verziji sta neposredno pripovedovali o ljubezenskih zvezah ali »romantičnih« nakanah grofov s hčerami domačinov, ena pa o nezakonskih otrocih, ki naj bi jih Celjski dajali v rejo na Teharje (Oset, 2008, 465, op. 17). Dve leti pred Funtkovo priredbo je tudi Anton Aškerc (1856–1912) vse popularnejšo povest pretvoril v *Celjsko romanco* o lahkoživem grofu Ulriku II. Celjskem, ki je teharsko skupnost poplemenil, da bi lahko stanu primerno dvoril domačinki Margareti, ne da bi ga premikastili lokalni »junaki zviti«, ki zato »[d]an današnji še so plemeniti« (Aškerc, 1890, 34–37).

Vendar je Funtkova opera v nasprotju z zgodnejšimi priredbami lokalnega ljudskega izročila o »slovenskih plemičih« v zaostrenem nacionalnem ozračju po premieri v nemških nacionalističnih krogih sprožila buren odziv, da gre za (nepri-merne) bajke, češ da so v plemiče povzdignjeni slovenski kmetje – pripadniki t. i. nezgodovinskega naroda brez lastnega plemstva – lahko zgolj predrzen plod slovenske domišljije, kajti teharski *Edelinge* naj bi bili ostanek svebskih bojevnikov, ki so v deželo prišli iz okolice⁵ Leipziga (*Laibacher Wochenblatt*, 24. december 1892, Die Edeling von Tüchern, 5–6; *Deutsche Wacht*, 29. december 1892, Die Edeling von Tüchern, 1–2).

Tudi v odziv na te obtožbe ter interpretacije je Josip Pečnak (1816–1905), teharski podjetnik, publicist in slovenski narodnjaški (nacionalistični) politik (Pečnak, Josip), leta 1894 izdal delo *Local-Chronik der Edlinge von Tüchern*, v katerem je popisal zgodovino »plemičev« na Teharjah. Pečnak je v skupnosti tedaj izstopal zlasti z zavzemanjem za slovenske politične interese, v nasprotju z večino preostalih potomcev *Edlinge*, ki so v slovensko govorečem zaledju Celja nekoč posebni položaj želeli ohraniti tudi z glasovanjem za nemške kandidate⁶ in so torej bili daleč od tega, da bi se pojmovali kot *slovenski* »plemiči«. Sledeč lokalnemu ustnemu izročilu in zgodovinskim študijam, ki jih je poznal, je dokazoval, da so Teharčane enkrat po letu 1436 poplemenitili grofje Celjski. V teharski kulturi spominjanja je bilo »poplemenitjenje« povezano (zlasti) s prigodo Viljema Celjskega v poznem 14. stoletju. Grof naj bi v mladosti spoznal Elizo, hčer teharskega sodnika, in jo skrivoma obiskoval. Predrznežu so se zoperstavili domači fantje, a ko se je Viljem razkril kot grofov sin, je Teharčane pozval k prisegi k molku v zameno za bogato nagrado v času, ko bo nasledil očeta. Tedaj se je spomnil nesrečne Elize, ki je umrla v porodni postelji skupaj z (očitno njunim) sinom, ter Teharčanom v zahvalo za molk podelil precej zemlje. Ker se je Pečnak zavedal, da gre za pripovedko, se je pri dokazovanju poplemenitjenja oprl na listino nadvojvoda Ferdinanda I., izdano

5 Po analogiji nemškega imena za Teharje, Tüchern, s saškima krajema Tuchurin oziroma Teuchern ter Tuchini (*Laibacher Wochenblatt*, 24. december 1892, Die Edeling von Tüchern, 5).

6 Za podatek se zahvaljujem Željku Osetu, ki ga je na to na javnem predavanju aprila 2008 opozoril zgodovinar Branko Goropevšek (1966–2012), raziskovalec političnih bojev 19. stoletja v celjskem zaledju. Goropevšek je Pečnaka v skladu z uveljavljenimi predstavami nacionalne zgodovine opredelil za koseza, kar je povzel tudi Oset (2019, 249).

25. maja 1537, s katero je deželni knez Teharčanom potrdil pravice, ki naj bi jih po svojem ustnem izročilu prejeli od Friderika II. Celjskega. Pečnak je poudaril, da so bili Teharčani na svoje »plemstvo« (Adel) tako ponosni, da še do terezijanske dobe niso nobenemu tujcu dovolili poroke na Teharje, domači fantje pa so bili kot *Edlinge* do naborniškega edikta iz leta 1777 oproščeni vojaške službe (Pečnak, 1894, 1, 4, 7–11).

Zgodovinski spomin teharske skupnosti ni segel dlje kot do grofov Celjskih v 14. oziroma 15. stoletje. Sodeč po omenjeni listini je bilo enako v 16. stoletju, ko so Teharčani trdili, da so jim zgoreli privilegiji, ki so jih prejeli od Celjskih. Dobrega pol stoletja za Pečnakom je Bogo Grafenauer v svoji temeljni študiji o ustoličevanju zapisal, da so se

Slika 2: Josip Pečnak (Vir: Kamra).

[p]ri datiranju svojih pravic [...] [teharski in zagorski] kosezi v boju zanje oprli pač na najstarejša ohranjena pisma ob menjavi ali prodaji posestva, v katerih so omenjeni navadno tudi »običaji in pravice kosezov« [...] in navezali nastanek teh pravic na podpisnika teh pisem. »Zgodovinski podatki koseških privilegijev so torej brez podlage. Kosezi so bili pač prisiljeni, da svoje pravice izvajajo od konkretnih fevdalnih gospodov v obliki splošnih privilegijev, ker je bil sicer boj proti komisarjem ob sestavi novih urbarjev brezupen. Privilegiji, ki so se nam ohranili, niso prav nič starejši od tega boja in stvarno niso imeli nobenih starejših predlog, ker starejših splošnih privilegijev nikdar ni bilo. (Grafenauer, 1952, 354, 357)

A četudi se jim je ohranil spomin na Celjske, je do sredine⁷ 19. stoletja iz spomina in besedišča (nekdanjih) teharskih *plemičev*, kot je tamkajšnje *Edlinge* poimenoval (prevzel iz ljudske govornice ali sam prevedel?) Kočevar, za njim pa povzela Aškerc in Funtek ter mu ni oporekal niti Teharčan Pečnak, že izginil pojem, ki je v Grafenauerjevem prej citiranem delu vseprisoten: *kosez*. Pojemovno neskladje je v skladu z uveljavljenimi predstavami pred kratkim »razrešil« tudi Željko Oset: »V virih, ki so seveda skoraj vsi pisani nemško, se uporabljajo

7 Ignacij Orožen v delu *Celska kronika Teharčanov* ni nikjer omenil v povezavi s privilegiji, izraz *Edlingthumb* pa je prevedel kot dvor (Orožen, 1854, 105); *žlahtnija* (Oset, 2019, 250) je očitno mlajši prevod, danes pa je uveljavljena *koseščina* (Blaznik, Grafenauer & Vilfan, 1980, 320).

le nemški izrazi, zato v njih ni mogoče zaslediti izraza kosezi niti slovenskega izraza za skupnost. Kljub temu pa je med raziskovalci popolno soglasje, da so bili pripadniki skupnosti *Edelthumb Tüchern kosezi*« (Oset, 2019, 249). Vendar je v nemško (in latinsko) pisanih virih obilo slovenskih izrazov – župan je npr. izpričan od poznega 8. stoletja naprej (Kos, 1902, 289–290) – pa tudi soglasje o enačaju med *Edlinge* in kosezi je manj popolno, kot se mogoče zdi.

(RE)KONSTRUKCIJA IN RECEPCIJA KOSEZOV NA SLOVENSKEM DO LETA 1945

Ob tezi, da je »[s] prvo slovensko opero *Teharski plemiči* [...] skupnost, ki je v virih označena kot *Edelthumb Tüchern* in *Edlinge von Tüchern*, postala integralni del slovenskih (nacionalističnih) predstav o preteklosti[, k čemur] je z izdajo prve monografije o skupnosti s središčem na Teharju (1894) pomembno prispeval Josef Pečnak, ostareli kosez, ki se je po razburljivem življenju vrnil na Teharje« (Oset, 2019, 249; prim. Grdina, 1991), se porajata dva zadržka. Predvsem je taka raba izraza *kosez* anahronistična. Naj gre za pojem iz (pred) karantanskih časov ali ne – kot toponim se v virih prvič pojavi v Savinjski dolini leta 1428 (*Kazezeh*)⁸ (Blaznik, 1986, 330), kot priimek (stanovska oznaka?) pa na Žužemberškem leta 1526 (*Kosses*)⁹ (Lessiak, 1913, 90) – ga v 19. stoletju ne jezikoslovci (prim. Wolf, 1860) ne ljudsko izročilo ne Pečnak niso več poznali, kaj šele da bi se slednji imel za *koseza*. Tudi položaj Teharčanov – kljub močnemu simbolnemu pomenu »plemičev« za baje kmečki narod brez lastnega plemstva (prim. Kosi, 2018a, 70), in povrh kmečkih »plemičev« – se je v slovenski kulturi spominjanja utrdil zlasti preko z ustoličevanjem koroških vojvod povezanih *Edlinge*, ki jih je kot izvorno slovanski družbeni sloj prvi interpretiral avstrijski nemški zgodovinar Paul Puntschart (Grafenauer, 1952, 18–19) tik pred koncem 19. stoletja. Njegovo interpretacijo je v nacionalni imaginarij najbrž kot prvi le nekaj let zatem vnesel Anton Aškerc v svojem »zgodovinskem prizoru« *Knez Volkun*, ki je izšel v literarnem mesečniku *Ljubljanski zvon*; v tej romantizirani upodobitvi ustoličevanja karantanskega kneza Volkuna ustoliči svobodni kmet in velmož Vitomir (Aškerc, 1906). Sicer pa so tako koroški kot teharski *Edlinge* v slovenski nacionalni imaginarij odločneje vstopili v zadnjem desetletju obstoja habsburške monarhije v – ne le za tiste čase – množično¹⁰ recipiranem delu Josipa Grudna (1869–1922) *Zgodovina slovenskega naroda*. Gruden je v prvem zvezku *Zgodovine* ustoličevalca koroških vojvod opredelil še zgolj kot kmeta (Gruden, 1912, 58), v drugem zvezku pa se je bržčas že domislil (prim. Dolenc, 1935, 98) lastnih prevodov: tako je koroškega vojvoda leta 1414 še zadnjič ustoličil »knez-kmet Jurij Schatter iz rodbine *Edlingerjev*«, kot je

8 In ne že leta 1424 (prim. Grad, 1969, 125).

9 Verjetneje *Kasses*. Prim. op. 14.

10 Izšlo je v nakladi 79.000 izvodov (Štih, 2005, 36).

prevedel termin *Herzogsbauer* (vojvodski kmet), sicer pa je za družbeni sloj, ki mu je pripadal ustoličevalec, uporabil izraza »svobodni kmetje *Edlingerji*« ali »plemičarji«, med katere so spadali tudi »*Teharjani, Zagorci in nekateri drugi*« (Gruden, 1913, 247, 271, 428). Šele s tem je lahko bila v nacionalnem imaginariju vzpostavljena vez med ustoličevanjem in teharskimi *Edlinge*, ki pa so v nacionalnozgodovinski naraciji posledično prejeli zgolj vlogo statistov ob karantanskih protagonistih. A kako so neločljiv del slovenske kulture spominjanja postali *kosezi*, ko pa pojma v 19. stoletju, na vrhuncu nacionalističnih reinterpretacij preteklosti, niso (več) poznali niti njihovi domnevni potomci?

Vznik kosezov kot slovenskega oziroma poslovenjenega izraza za svojski slovenski svobodni družbeni stan je bil rezultat kovergentnih interpretacij jezikoslovcev Luka Pintarja (1857–1915) in Primusa Lessiaka (1878–1937), ki sta krajevno ime Kazaze oziroma Koseze,¹¹ skozi nemški toponim *Edling* ali *Edelingen*, prvič izpričan sredi 12. stoletja, v zadnjih letih pred veliko vojno rekonstruirala kot apelativ (Grad, 1969, 123). Čeprav naj bi Ljudmil Hauptmann v urbarjih gospostva Žužemberk iz 16. stoletja že leta 1907 naletel na kmete, ki so se imenovali *Edlinger* ali *Kassess* (Hauptmann, 1954, 75), je bil pet let zatem Pintar tisti, ki je iz toponimov kot prvi rekonstruiral *kaseze* ali *koseze* kot izvorno slovensko poimenovanje za družbeni sloj. Etimološki izvor je izpeljal iz besede *knez*, izvorno germansko *kuning*, kot enakovredne izrazu *edling* pri označevanju potomcev plemiških rodbin. Vendar je *kaseze* imel za svobodne kmete (*Freibauern*) kot zakupnike deželnega kneza, ne za plemiče (Pintar, 1912).

Sočasno je slovensko ustreznico za *Edlinge* iskal Lessiak, ki je menil, da se je kot prvi spoprijel z rekonstrukcijo slovenskega izraza, čemur se je čudil, nakar ga je presenetila Pintarjeva objava. Vendar gre Lessiak, prav tako dolgoletnemu raziskovalcu koroških krajevnih imen, kot je bil Pintar (Šlebinger, 2013), verjeti, da je do podobnega rezultata prišel sam. Lessiak je tudi zaradi prehajanja oziroma

11 Tako ali podobno se imenuje devet do trinajst krajev od skupaj 237 lokacij, ki so na prostoru nekdanjih vojvodin Koroške, Kranjske in Štajerske povezane oziroma naj bi bile povezane z družbenim slojem *Edlinge*, od katerih 24 toponimov nosi le nemško ime *Edling* ali njegovo izpeljanko. Od »koseških« krajev so na Koroškem Kazaze/*Edling* v Podjuni, Kazaze/*Harbach* pri Šentpetru (*Sankt Peter*) pri Celovcu, Kazaze ali *Kajžice/Edling* pri Štefanu na Zilji (*Sankt Stefan im Gailtal*) ter (mogoče) *Kajžice/Edling* pri Bilčovsu (*Ludmannsdorf*) in *Kozloz/Grafenau* pri Brdu (*Egg*) v Ziljski dolini, na Kranjskem *Koseze* pri Vodicach (1265. *Edlingen*), Zgornje in Spodnje *Koseze* pri Moravčah, *Koseze* pri Ljubljani ter pri Ilirski Bistrici, na Spodnjem Štajerskem *Kasaze* pri Teharjah (1248. *Edelingen*, 1424. *Edling*) in (mogoče) na Gornjem Štajerskem toponim *Kases* pri Rottenmannu ter kmetija *Edlinger* (1437) pri Mauternu, leta 1443 izpričana kot *Cassegk* (*Grafenauer*, 1952, 322–323, 333; Hauptmann, 1954, 105; Blaznik, 1986, 330–331, 362). Med »koseške« toponime pa naj ne bi spadale Zasmoje ali Kozasmoje/Kosasmojach pri Celovcu (*Torkar*, 2016, 150; prim. Eichert, 2014, 175–176). Prim. tudi *Grafenauerjev zemljevid* v *Enciklopediji Slovenije* (1991, 313).

prevajanja priimka *Edlinger* v *Kasses* ipd.¹² v nekaj žužemberških urbarjih iz prve polovice 16. stoletja sklepal (podatke mu je posredoval Hauptmann), da gre pri toponimu Kazaze oziroma Koseze za apelativ. Njegovo izvorno obliko je Lessiak leta 1913 rekonstruiral v *kazaz* ali *kazag*(ŭ) (tudi *kazez*, *kazeg*/ŭ/). Pri izvoru besede je nihal med več možnostmi, mdr. pri osetskem poimenovanju Kasogi za Čerkeze (Adige), a se mu je najverjetnejša zdela turška večpomenska beseda *qazaq*, in sicer v pomenu svoboden, podobno kot ruska beseda kozak. S Pintarjevo izpeljavo koseza iz besede *knez* se ni strinjal. Slovenci naj bi po Lessiakovem mnenju turkotatarsko besedo prevzeli od Avarov, ki so med njimi živeli kot nadrejeno plemstvo. Zato je tudi obredni sestop koroških vojvod med kmete pri ustoličevanju tolmačil kot sprejem med *Edlinge*, ne v slovensko (*sic*) plemensko skupnost kot tako (Lessiak, 1913).

Četudi se z njim ni povsem strinjal, je Grafenauer kasneje menil, da je prav Lessiak ustvaril podlago za nadaljnje teorije in podal »*trdno osnovo za etimološki pretres njihovega izvora*« (Grafenauer, 1952, 29).

Sprejem *kosezov* v imaginarij ter besedišče slovenskega zgodovinarja in jezikoslovca je bil hiter, bržkone tudi kot posledica sovpadanja njihove (re-)konstrukcije kot sloja svobodnih Slovencev (*sic*), neposredno povezanega s Karantanijo, vzpostavljanja slovenske državnosti po prvi svetovni vojni ter bojov in izgubljenega plebiscita za Koroško, ki je po analogiji s Karantanijo veljala – in vsaj v kulturi spominjanja še vedno velja – za (izgubljeno) središče prvobitne slovenske državnosti (prim. Štih, 2012, 334; Snoj, 2017, 444). V obdobju med svetovnima vojnama je v jezikoslovju in zgodovini kot osrednjih t. i. nacionalnih vedah nastalo več teorij o kosezih, ki o samem izrazu večinoma niso podvomile. Razlike so bile predvsem v interpretacijah, ali je šlo za izvorno »slovenski« (»poslovenjen«) ali za tuj družbeni sloj.

Neke vrste srednjo, »jugoslovansko« pot je ubral ob Milku Kosu vodilni (Štih, 2018, 132) medvojni slovenski medievist Ljudmil Hauptmann (1884–1968), s svojo dolgoživo teorijo o hrvaški Karantaniji, s katero je leta 1922 tudi stopil v bran jugoslovanskemu unitarizmu. V svojih razpravah iz let 1915–19 je menil, da sta bila *Edling* in *Edeltum* le »nemška« prevoda hrvaških izrazov *plemenit čovik* in *plemenština*, »nesvobodni Slovenci« pa naj bi za nadrejeni sloj še naprej uporabljali domnevno avarski izraz za svobodne ljudi, tj. *kazazi*. Po prvih odzivih je Hauptmann koseze v naslednjem desetletju opredelil za po poreklu hrvaške karantanske svobodnjake (kmete), vendar izvorno plemiče, za nosilce ustoličevanja karantanskih knezov oziroma koroških vojvod. Pri

12 Po urbarjih: 1522 *Gregor Edlinger*, 1526 *Juri Edlinger*, *Janntsche Edlinger*, *Michel des Jannsche Kosses* (verjetneje *Kasses*) *sun*, *Pauli Edlinger*; 1533–35 *Gregor Kasses*; 1536–38 *Juri Kasses*, *Jannsche Kasses*, *Michel Kasses son*; 1545–47 *Khässeßß*, *Khässes*, *Khases*, *Paulle Khäses edlinger* (Lessiak, 1913, 90). Za primerjavo, v Sloveniji je naštetim danes najpogostejši najbližji priimek Kasesnik (prim. Blaznik, 1986, 330–331) s 27 nosilci in nosilkami, od tega 18 v savinjski statistični regiji, še pet ljudi se piše Etling, šest pa jih ima priimek Kazazi (SURs), a je verjetno albanskega ali iranskega izvora (Kazazi Surname).

Slika 3: Spomin na zadnje ustoličenje koroških knezov (1414–1914) (Josef Ferdinand Fromiller, 1914 (1740)). Ustoličevalec je v besedilu razglednice opredeljen kot »[s]lovenski kmet Edlinger« (Vir: dLib). Fresko je Fromiller leta 1740 naslikal po naročilu koroških deželnih stanov, katerim je bilo ustoličevanje koroških vojvod spomin na izjemno preteklost, ko naj bi prav stanovi postavljali vsakokratnega vladarja, Habsburžani pa so z obredom utemeljevali svoj nadvojvodski naslov (Štih, 2012, 309–310).

tem je vztrajal do konca življenja. V tridesetih letih 20. stoletja je hrvaško teorijo nadgradil z zakarpatskim izvorom kasazov, pojem pa je – morda sledeč Lessiak, s katerim si je dopisoval – izpeljal iz etnonima Kasogi, ki naj bi na zahod prišli skupaj s Hrvati (Grafenauer, 1952, 31–35, 38–39, 370, 501; Hauptmann, 1954, 75–126).

Hauptmannove razprave so doživele hiter odziv zgodovinarjev in filologov. Josip Mal (1884–1978), ki je pri etimologiji sledil Pintarju, je v svoji prvi razpravi (1923) o kosezih zavrnil vsakršno povezavo med njimi in ustoličevanjem. Obred naj bi bil v domeni svobodnih slovenskih kmetov, s čimer se je zoperstavil Hauptmannovi »hlapčevski« tezi, s tem pa dojemanju »slovenskega« ustoličevalca kot tujca. S Hauptmannom sta bila nasploh desetletja sprta glede tolmačenja karantanske družbe. A tudi Mal je v letih 1938–39

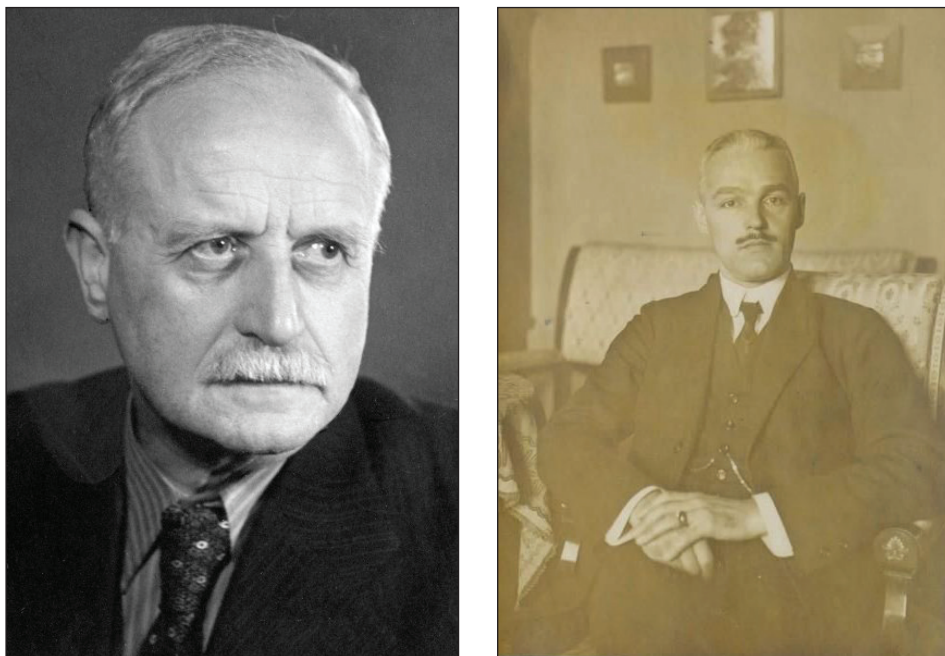

Slika 4: Luka Pintar (levo) (Vir: Wikimedia Commons) in Primus Lessiak (Vir: Katoli-sche Kirche Kärnten/Katoliška Cerkev Koroška).

izraz *kosezi* sprejel kot avarski naziv za slovenske dostojanstvenike, ki so bili v fevdalizmu degradirani v del zemljiškogospodarske uprave ter povezani z vojaško službo in sodišči v zameno za določene olajšave. Pri tem je ponudil še svoj predlog izvora besede iz baje avarske *canizauci*, ki pa se je hitro izkazala zgolj za površno branje zapisa *can Izauci* (Grafenauer, 1952, 32–33, 39–42; Hauptmann, 1954, 77–88).

Hauptmannovi hrvaški teoriji so bili sprva bolj naklonjeni filologi. Karel Oštir (1888–1973) je leta 1924 menil, da mu je uspelo kot prvemu rekonstruirati izvorni slovenski izraz za koseze: *kasęg^b*. Poreklo besede je videl v traškem osebnem imenu Kosiggas (*Κοσιγασ*) in ga povezal s Kosentzes (*Κοσεντζεσ*), imenom enega od petih bratov, ki naj bi Hrvate po njihovem izročilu povedli k Jadranu, kot je to v 10. stoletju v delu *De administrando imperio* podal (vzhodni) rimski cesar Konstantin VII. Porfirogenet (Grafenauer, 1952, 34).

Leto po Oštirjevi razpravi je njegov kolega Fran Ramovš (1890–1952) sicer dopustil možnost, da traška teza drži, a se mu je zdela povezava prostorsko in časovno le preveč oddaljena, da bi bila verjetna. Izvor heleniziranega hrvaškega imena, ki naj bi botrovalo rekonstrukciji *kasęg^b*, je videl v langobardskem

Slika 5: Ljudmil Hauptmann (levo) (Vir: SAZU) in Josip Mal (Vir: Slovenska biografija).

rodovnem imenu *Gauting*, kasneje *Gausing*, po rodu, ki naj bi med odhodom Langobardov v Italijo ostal pod Karpati ali v Panoniji, kjer se je priključil Hrvatom na njihovi poti na zahod (Grafenauer, 1952, 34–35).

A mnenja so bila deljena tudi med jezikoslovci. Literarni zgodovinar Jakob Kelemina (1888–1957) je še isto leto zavrnil Ramovševo teorijo, češ da je v langobardščini do premika $t = s$ prišlo šele po njihovi preselitvi v Italijo. Koseze je po eni strani primerjal s hrvaškimi *gradokmeti* in madžarskimi *jobbágyok*¹³ (lat. *iobagiones*), ker je kot eno od nalog kosezov (podobno kot Mal) razumel varovanje knežjih utrd, po drugi pa z bavarskimi *Edlinge*, ki so bili določen sloj svobodno rojenih in plemenitih ljudi, četudi v plemiški hierarhiji niso bili nujno visoko (Grafenauer, 1952, 36).

V debato se je v tridesetih letih vmešal v Rusiji rojeni nemški slavist Max Vasmer (1886–1962) (Vasmer, Max), ki je zavrnil tako Lessiakovo avarsko kot Ramovševo langobardsko teorijo, kasneje pa še Hauptmannovo kavkaško. Vasmer je sklepal, da beseda *kosez* izvira iz germanskega rodovnega imena *Kassing*, domnevno izpričanega v krajevnih imenih na Švedskem (Kasinge) in

13 Za sodobne poglede na ta sloj prim. Szeberényi, 2012.

v Angliji (Chasington). Slovenci naj bi šele ob prihodu v Karantanijo besedo *kosez* prevzeli od skupine Germanov, ki naj bi tam zaostala med poznoantičnimi migracijami (Grafenauer, 1952, 38–39).

V istem desetletju so se v razpravo ob Hauptmannu in Malu opazneje vmešali še drugi zgodovinarji, prvič po (re)konstrukciji pojma *kosezi* tudi avstrijski (gl. naslednje poglavje). Med slovenskimi je Milko Kos (1892–1972) v letih 1932–33 zavrnil Hauptmannov enačaj med *kosezi* in Hrvati, a je pristal na njegovo tezo o *kosezih* kot svobodnjakih-plemičih (Grafenauer, 1952, 37). Predvsem pa je Kos s svojo poljudnoznanstveno *Zgodovino Slovencev od naselitve do reformacije* pojem *kosezi* oziroma *kasazi* najbrž kot prvi zanesel onkraj ožjih znanstvenih krogov. V knjigi je sloju pripisal »poseben položaj med slovenskimi svobodnjaki-plemiči«, ki da so ga enako razumeli tudi Nemci in ga prevedli v *Edlinge*. Hkrati je menil, da izvor besede *kosez* še ni bil zadovoljivo razložen. Predvsem na Koroškem naj bi postali poseben politični dejavnik, ki je odločal o ustoličevanju vojvod, kar naj bi bila pravica »koroških *kosezov*« še iz časa Karantanije (Kos, 1933, 91–92), s čimer je v nacionalnem imaginariju sprožil zamenjavo Grudnovih *plemičarjev* s *kosezi*.

Dve leti zatem je Metod Dolenc (1875–1941) v prvem temeljnem pregledu slovenske pravne zgodovine trdil, da *koseze* ali *kasaze* »latinski viri imenujejo *principes, prvake*«, iz česar naj bi Nemci izpeljali *Edlinge* ali »plemenite osebe«, a je tudi on menil, da beseda *kosez* etimološko še ni bila povsem pojasnjena. Besedo *plemičarji* je imel za Grudnov izum.¹⁴ Obenem tudi ni videl opore za tedaj v avstrijskem zgodovinskoizvedljivem uveljavljanju se teorijo o *Edlinge* kot naslednikih langobardskih arimanov. A četudi naj bi *kosezi* odločali pri izvolitvi ter umeščanju karantanskih knezov in kasneje koroških vojvod, je Dolenc za ustoličevalca uporabil izraz *Edlinger* (Dolenc, 1935, 30–31, 97, 219). Hkrati je podal še svoj pogled na ta sloj v zgodovinskem spominu:

Ugotoviti moramo, da o izrazih kosezi ali plemičarji v novem veku ni več govora. Pač so ostala še imena vasi ali sel, ki so v zvezi s kosezi, ali ljudstvo se ni več zavedalo, kaj so v zgodovini pomenili. [...] Vendar so svobodnjaki resnično preostali izza staroslovenske dobe preko poznega srednjega veka kot svobodne, naravnost deželnemu knezu podrejene osebe, ne da bi bili njegove podložne osebe. (Dolenc, 1935, 218)

Njegov študent Bogo Grafenauer (1916–95) je v debato, v kateri je po drugi svetovni vojni »zmagal« tostran Karavank, prvič stopil leta 1939 z razpravo s pomenljivim naslovom *Svoboda ali sužnost?*. V prispevku je mdr. zavrnil Malove teze o avarskem izvoru besede ter Hauptmannovo teorijo o Slovencih kot sužnjih, s

14 Uporabil jo je tudi pravnik in zgodovinar Janko Polec (1880–1956), ko je zavrnil izvor svobodnikov (*Freisassen*) iz *kosezov*. Njegovo razumevanje *kosezov* je sledilo Hauptmannovemu (Polec, 1936, 94–95). Za različne nazive in vrste prebivalstva z omejeno svobodo v srednjem in novem veku, vključno s *kosezi* idr. svobodnimi kmeti, prim. Blaznik, Grafenauer & Vilfan, 1980, 316–321, 334–336, 344–346.

tem pa tudi njegov enačaj med kosezi in Hrvati. Z Grafenauerjem so kosezi prejeli izrazito nacionalno emancipatorni pomen:

Kasazov namreč po moji sodbi ni bilo toliko, da bi izključno sami (v zvezi s Hrvati) prevzeli vodstvo v roke, saj niso mogli dati niti imena narodu, marveč samo nekemu socialnemu stanu. Tvorili so sicer osnovno plast tega stanu, vendar pa so bili med njimi po vsej priliki tudi Slovenci. V ostalem pa je razlika itak najbrž kmalu izginila, kajti tudi kasazi so se poslovenili. Prav zato se mi zdi napačno govoriti o tem, da bi prešel ob nastopu frankovske nadvlade v sužnost cel narod, kajti med narod so spadali tudi kasazi. To je bila najpomembnejša posledica karantanske svobode. (Grafenauer, 1939, 326; poudaril Ž. Oman.)

Četudi je vprašanje etimološkega izvora besede puščal delno odprto, je *kasaze* »dokončno« sprejel med Slovence in jih neločljivo povezal z ustoličevanjem (Grafenauer, 1939, 327).

Vendar se je v prvi jugoslovanski državi uveljavljanje izraza *kosez* v slovenskem jezikoslovju in zgodovinopisju lahko le počasi odražalo v nacionalnem imaginariju. Bržčas je pri tem še najbolj pomagala Kosova poljudnoznanstvena zgodovina. Leta 1936 je bila beseda *kosez* prvič vključena v kak slovar (Grad, 1969, 135), in sicer v *Slovar slovenskega jezika*, kjer je razložena kot »plemič, svobodnjak; rabljeno tudi kot osebno ime; po tem krajevnó ime Koseze, Kasaze, Kazaze« (Glonar, 1936, 173). Precej boljši pokazatelj recepcije kosezov v kulturi spominjanja so učbeniki (prim. Tamm, 2016, 24; Kosi, 2018b, 269–273), ki pa so v času med svetovnima vojnima ob ustoličevanju koroških vojvod kvečjemu omenili svobodnega kmeta (Melik, 1920, 84; Brinar, 1927, 84–85; Binter & Štrukelj, 1938, 20–22) ali le kmeta (Pečjak, 1938, 107, 109) kot ustoličevalca. Kaže, da so kosezi v učbenike prvič prišli leta 1940, in sicer kot edini preostanek nekdanj svobodnih Slovencev: »Ponekod pa se je le ohranilo nekaj svobodnjakov. Odlično mesto med njimi so zavzemali tako zvani kosezi ali kasazi, ki so živeli tu in tam po slovenskih pokrajinah. Na Koroškem je pripadalo kosezom odlično pravo ustoličenje vojvod« (Orožen, 1940, 39). Pridobljeno nacionalno emancipatorno veljavo so navzlic okupaciji ohranili tudi v učbeniku za Ljubljansko pokrajino, v katerem so bili »kosezi (Edling)« opredeljeni kot poseben sloj maloštevilnega slovenskega plemstva, ki »so imeli poseben položaj po vsej Sloveniji«, od katerih so »[k]oroški kosezi [...] volili in umeščali koroškega vojvodo«, a je sloj od 13. stoletja nazadoval na družbeni lestvici. Ustoličevalec je naveden kot vojvodski kmet (Kratka zgodovina, 1944, 25, 27, 31; poudaril Ž. Oman).

AVSTRIJSKE INTERPRETACIJE DO KONCA DRUGE SVETOVNE VOJNE

Onkraj Karavank in kot prvi nasploh, naj bi na povezavo med *Edlinge* in podobnimi toponimi v zadnjem desetletju 19. stoletja opozoril August Jaksch pl. Wartenhorst (1859–1932) (1891, 36), a družbenega sloja še ni povezal s Slo-

vani. Kaže, da je to pet let kasneje prvi storil Arnold Luschin vitez Ebengreuth (1841–1932), na Dolenjskem rojeni pravni zgodovinar (Polec, 2013), ki je naslonjen zlasti na primere od 14. do 16. stoletja še dopuščal možnost, da so *slavische Edlinge* na Spodnjem Štajerskem, Kranjskem in Koroškem sprva tvorili podložne kmečke občine, ki jih je deželni knez kot njihov zemljiški gospod osvobodil nekaterih bremen v zameno za vojaško službo. Vendar jih Luschin ni enačil s pravimi svobodnjaki. Tudi ustoličevalce je razumel kot sodeče *zu den Edlingern*, a je njihovo svobodo (*Freisässigkeit*) interpretiral le kot posledico posebej naklonjenih okoliščin (Luschin, 1896, 253–254). Šele po seznanitvi s Puntchartovimi tezami je v letu izbruha prve svetovne vojne dopustil možnost, da so *Edlinge* ostanek staroslovanskih svobodnih kmetov (Grafenauer, 1952, 29).

Koroški pravni zgodovinar Paul Puntchart (1867–1945) (Puntchart, Paul) je to tezo postavil leta 1899, v prvi znanstveni razpravi o ustoličevanju koroških vojvod. Menil je, da so *Edlinge* prvotno bili svobodni slovenski kmetje, ki so imeli javnopravne obveznosti do vojvoda, kasneje pa prešli v sklop zemljiških gospodstev. Nastanek sloja je pripisal bavarskemu vplivu, saj naj bi pri Bavarcih jedro plemena tvorili svobodni kmetje (prim. Oset, 2008, 465–466, op. 20), zato je *Edlinge* pojmoval kot (po Grafenauerju) »*rezultat nemške politike po osvojitvi Karantanije, da bi postala slovenska kmečka množica, osvobojena jarma nomadskega [avarskega] plemstva, sposobna za obrambo in boj*«. Nasploh se je med tedanjimi avstrijskimi nemškimi avtorji uveljavil pogled na *Edlinge* (na Koroškem, Kranjskem in Štajerskem) kot na sicer slovenski družbeni sloj, a kot institucija germanskega porekla. Tudi zgodovinar Emil Werunsky (1850–1942) (Werunsky, Emil), češki Nemec, je v svojem obsežnem predvojnem delu o avstrijski zgodovini sprejel Puntchartove teze (Grafenauer, 1952, 18–19, 29).

Po vojni, bojih in dobljenem plebiscitu za Koroško so avstrijske študije ustoličevanja začasno zamrle, dokler se leta 1925 v debato ni vključil koroški jezikoslovec in nemški nacionalist Eberhard Kranzmayer (1897–1975) (Kranzmayer, Eberhard). Sprejel je Lessiakovo tezo o avarskem izvoru slovenske besede *kazag*, ki naj bi bila dobro znana tudi Nemcem, kajti v nasprotnem slovanskih toponimov Kazaze ipd. ne bi prevedli v Edling ipd. Izjemo je videl le pri ustoličevalcu, za katerega je po analogiji z Blažnjo vasjo/Blasendorf, kjer je bival, kot izvorni slovenski izraz rekonstruiral *blag*, saj naj se *kazag* s po stanu višjim ustoličevalcem ne bi prekrival. Kranzmayer je poudaril, da je enačaj med *Edling* in *blag* veljal le za Karantanijo, sicer pa je *blag* imel za slovenski prevod nemškega izraza, nastalega na osnovi poznoantičnega *iudex civitatis* (Kranzmayer, 1925, 66–70).

Zametek precej vplivnejše teorije je štiri leta kasneje objavil arheolog Rudolf Egger (1882–1969) (Egger, Rudolf), ko je na podlagi primerjave njihovih obveznosti menil, da bi koroški *Edlinge* lahko bili nasledniki langobardskih graničarjev ali arimanov, ti pa nasledniki rimskih graničarjev, *limitanei* (Grafe-

nauer, 1952, 49). Nanj in na Kranzmayerja se je navezal zgodovinar Hermann Braumüller (1886–1977), ki je v razpravi iz leta 1933 *Edlinge* prav tako primerjal z arimani, njihovo poselitev pa razumel kot skladno s poznoantičnimi utrdbami v okviru svoje teorije o rimsko-germansko-slovanski kontinuiteti Karantanije. Posledično je zavrnil Puntchartovo tezo o *Edlinge* kot Slovanih in jih opredelil za Germane, za glavno oporo germanskih karantanskih vladarjev zoper uporne slovanske velikaše (Braumüller, 1933, 27–31). Langobardsko teorijo je v letih 1934–42 izpopolnil Ernst Klebel (1896–1961), meneč, da so Langobardi prevzeli rimski *limes*, arimane pa so v njihovi vlogi nasledili *Edlinge*. Sprva jih je še imel za Avare, nakar je v štiridesetih letih koroške, gorenjske in ziljske interpretiral kot langobardskega izvora, enako kot izraz *Edling*, preostale pa je povezal s Samovo državo (Grafenauer, 1952, 53–54).

Klebllov stanovski kolega Karl Torggler (1892–1940) je bil precej previdejši, ko je v letu anšlusa podrobneje predstavil v avstrijskem zgodovinopisju dotlej zapostavljeno Hauptmannovo teorijo o hrvaških *Edlinge*, ki naj bi bila podprta še z Oštirjevo rekonstrukcijo besede *kasaz* iz imena Kosentzes. Torggler je Hauptmannove teze primerjal z avarsko in langobardsko teorijo, a je ostal do vseh zadržan. Izhod iz zagate o izvoru *Edlinge* je videl predvsem v razrešitvi izvora besede *kasaz* oziroma *koseg*. Iz raztresene naseljenosti *Edlinge* po Karantaniji je sklepal, da je šlo za ostanke nekdanjega svobodnega slovanskega prebivalstva, pri čemer se je oprl zlasti na študije Milka Kosa in Metoda Dolenca (Torggler, 1938, 32, 38–46).

Vendar je do konca druge svetovne vojne med avstrijskimi raziskovalci prevladala langobardska, tj. germanska teorija. Leta 1942 je Günter Glauert večidel zavrnil Hauptmannove teze in podprl Klebla. A čeprav je Glauert trdil, da so Karantanijo ustanovili Langobardi, za *Edlinge* na Koroškem, Kranjskem in Štajerskem le ni menil, da so bili germanskega izvora kot tisti v Furlaniji, temveč da je šlo za Avare, ki so vladali Slovencem in so se šele kasneje stopili z njimi, med avarskimi *Edlinge* pa je dopuščal tudi obstoj Hrvatov (Glauert, 1942, 36–37).

Tudi koroški filolog in etnograf Georg Graber (1882–1957) (Graber, Georg) je v štiridesetih letih 20. stoletja opustil podporo Puntchartovi tezi o slovanskih *Edlinge* ter zavrnil še Hauptmannovo »čerkeško« teorijo v prid izvoru iz langobardskih arimanov (Graber, 1942, 170–173, 198). Sočasno se je zgodovinar in zagrizen nacionalsocialist Theodor Mayer (1883–1972) spraševal, če niso bili *Edlinge* oboroženi podložniki, ki so bili naseljeni na kraljevi zemlji šele v 9. ali 10. stoletju, tj. Nemci, ne pa prebivalci najstarejših naseljenih območij, tj. Slovani (Grafenauer, 1952, 26, 54). Ob previdnem Torgglerju je med avstrijskimi raziskovalci v vojnem času langobardsko teorijo o izvoru *Edlinge* zavrnil le še Puntchart ter v zadnjih letih vojne in svojega življenja znova poudaril, da naj bi šlo za slovanske svobodne oborožene kmete (Grafenauer, 1952, 58). Na slovenske raziskave avstrijske interpretacije *Edlinge* iz medvojnega in vojnega časa niso imele večjega vpliva.

POVOJNA UVELJAVITEV KOSEZOV V SLOVENSKI KULTURI SPOMINJANJA

Navzlic novim ideološkimi nastavkom izgradnje slovenskega naroda in državnosti po drugi svetovni vojni se pogled na koseze ni bistveno spremenil, čeprav so se ključne polemike o njihovi družbeni vlogi ter izvoru besede nadaljevale še skoraj dve desetletji po koncu vojne. V zgodovinospisni debati o kosezih kot družbenem sloju, v kateri sta mu v Sloveniji do neke mere oporekala Hauptmann in zlasti Mal (Wilfan, 1996a, 532), je »zmago« kmalu odnesel Grafenauer, ki je koseze že leta 1939 povezal s svobodo Slovencev (*sic*) v Karantaciji. V znanstvenih krogih je svojo interpretacijo uveljavil zlasti z izčrpno študijo *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* iz leta 1952, ki ostaja najpopolnejši pregled in kritika virov o ustoličevanju (Štih, 2016, 15), v širši javnosti pa zlasti z na njene izsledke naslonjeno poljudnoznanstveno *Zgodovino slovenskega naroda*, ki je v petih zvezkih¹⁵ izšla v letih 1954–62 (v nakladi po 16.000 izvodov) ter s sodelovanjem pri podobno množično recipirani monografiji *Zgodovina Slovencev* iz leta 1979 (Čepič & Nečak, 1979). Svoje so prispevale še žepne izdaje orisov slovenske zgodovine (prim. Božič, 1969). Namen poljudnoznanstvenih izdaj je Grafenauer opredelil v prvem zvezku *Zgodovine slovenskega naroda*, češ da mora biti zgodovina navadnemu človeku zanimiva in dostopna, kar naj še posebej velja za zgodovino »njegovega lastnega naroda[, ki] ima v tem pogledu brez dvoma svojo posebno privlačnost. Prav zato pomeni najprirodnejši most do tiste splošne izobrazbe v razumevanju sodobnih dogodkov, ki je danes vse bolj in bolj potrebna vsakemu človeku« (Grafenauer, 1954, 6).

Grafenauer, osebno, družinsko in raziskovalno tesno navezan na Južno Koroško (Kosi, 2018a, 74), je leta 1946 postal prvi docent novoustanovljene katedre za zgodovino Slovencev, v nadaljevanju kariere pa vodilni slovenski medievist in sploh eden ključnih usmerjevalcev slovenskega povojnega zgodovinospisja, ki ga je imel tudi za svoj življenjski okvirni raziskovalni program (Štih, 2018, 135–136). Posledično je njegovo povojno delo lahko odločilno definiralo tisti način gledanja na zgodovino, ki ga je mogoče opredeliti kot kulturo spominjanja. Kajti njegovim interpretacijam so bile, ob siceršnjem bralstvu zlasti njegovih poljudnih del, podvržene in so z njimi odraščale generacije slovenskih študentk in študentov zgodovine, predvsem pa srednješolcev in srednješolk ter šoloobveznih otrok pri pouku zgodovine (Kosi, 2018a, 63). Zlasti skozi pouk zgodovine kot množično in usmerjeno »nacionalno akulturacijo« (ob materinščini in geografiji) (prim. Weber, 1976, 330–331, 333; Foster & Crawford, 2006, 1–5, 20) so se v povojnem nacionalnem imaginariju dokončno uveljavili tudi kosezi (prim. Petauer, 1973, 182–184)¹⁶ in s povezavo z ustoličevanjem postali eden pomembnejših gradnikov slovenskega naroda in države.

15 O kosezih najboljširneje v prvem zvezku (Grafenauer, 1954, 145–150).

16 Sodeč po Cobissu, je bil učbenik v letih 1954–77 desetkrat ponatisnjen.

Uspeh Grafenauerjevih interpretacij je bržčas temeljil tudi na tem, da je bil v svojem razumevanju slovenske zgodovine pravzaprav tradicionalist: zanj je slovenska zgodovina lahko bila le nacionalna, morala je biti nacionalizirana (prim. Tamm, 2016, 3) v zgodovino Slovencev. Zgodovinar Grafenauer je bil predvsem Slovenec, ki piše za Slovence, prepričan, da mora raziskovanje narodove preteklosti služiti ljudstvu (Kosi, 2018a, 75–76). Zato ne preseneča, da je v obdobju socializma historični materializem sprejel predvsem kot metodološki okvir, ideološko pa je ostal pri osrednjih premisah (ne le) slovenskih nacional(istič)nih aktivistov (narodnjakov) ter zgodovinopisja 19. in zgodnjega 20. stoletja: narod določa jezik, ki ga govorijo njegovi pripadniki, ter da so bili Slovenci po izgubi karantanske samostojnosti le še kmetje, ki so jim vladali tuji gospodarji, zlasti Nemci. Po letu 1945 se je starejši koncept nacionalne zgodovine prekril z razrednim, a je temeljno izhodišče ostal nazor, da je (starejša) zgodovina Slovencev v bistvu zgodovina kmečkega prebivalstva, le da so jo dobra štiri desetletja skušali interpretirati še skozi razredni antagonizem (Štih, 2018, 131–134).

V tako nacionaliziranem konceptu zgodovine plemstvo, ki je bilo opredeljeno kot *a priori* tuje, ni imelo kaj iskati (Štih, 2018, 137–139). Karantanski in s tem »slovenski« višji sloji naj bi izginili s prihodom pod frankovsko nadoblast ali postali del tujega izkoriščevalskega družbenega razreda, s tem pa skorajda »narodni izdajalci«, četudi eksplicitno niso bili opredeljeni kot taki. V tej naraciji so lahko kvečjemu kosezi, kot del nekdanjega vladajočega razreda, a v osnovi kmetje (= Slovenci), ki so tuje vladarje umeščali v (domnevno vselej zatiranem) slovenskem jeziku, ohranjali vez s Karantanijo.

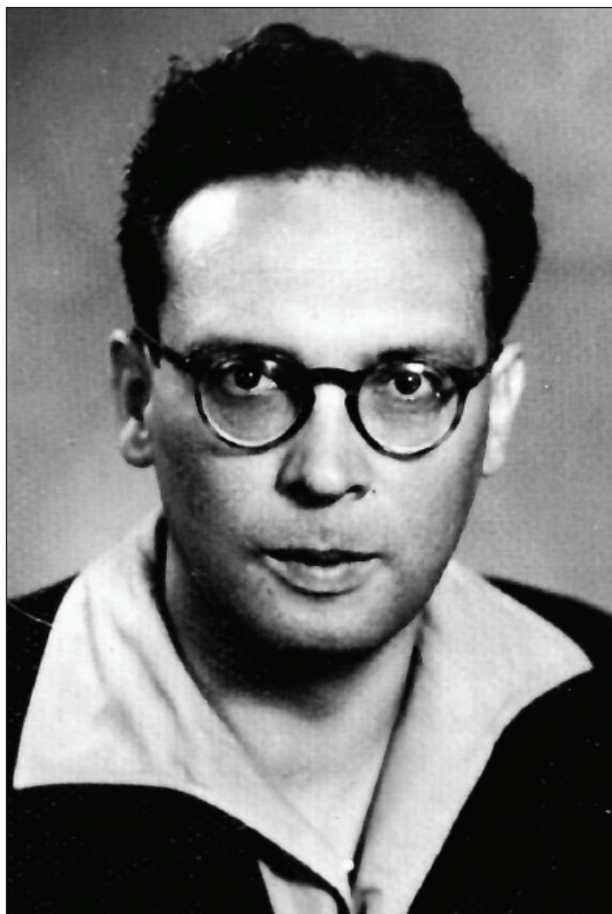
Čeprav so nekdanji podložniki v kontekstu nacionalne zgodovine že v 19. stoletju (praviloma) postali *slovenski* kmetje (prim. Weber, 1976), s tem pa edina vez med preteklo svobodo, potekajočim narodnim prebujanjem in zlato prihodnostjo, ki naj bi nastopila z ustanovitvijo nacionalne države (prim. Fewster, 2011; Myhre, 2011), je šele Grafenauer vse *Edlinge* v slovenskem jezikovnem (= narodnem) prostoru dokončno uveljavil kot koseze in Slovence, s čimer je okreplil povezanost obojih z ustoličevanjem, koseze kot svobodne kmete pa vzpostavil kot nekakšne Slovence *par excellence*. V tej vlogi so lahko s koncem socializma postali še vez izpolnitve »tisočletnih sanj« v samostojni in demokratični nacionalni državi z »demokratičnimi« (prim. Štih, 2005, 36–37) očaki iz karantanske dobe.

Današnja vloga v slovenski kulturi spominjanja so kosezi prejeli zlasti z Grafenauerjevim *Ustoličevanjem* in recepcijo dognanj te študije, ki velja za njegov *opus magnum* (Štih, 2016, 7), skozi poljudnoznanstvena dela in učbenike. V delu je kot temeljno napako dotedanjega proučevanja kosezov izpostavil ločevanje obravnave ustoličevanja od siceršnjih raziskav (pred)fevdalne družbe in zgodovinskega razvoja, predvsem pa zavrnil teze, ki so koseze skušale interpretirati kot neslovenski družbeni sloj. Zlasti medvojne avstrijske teorije o langobardskem izvoru *Edlinge* je odpravil z besedami, da odražajo »značilno dekadenco znanosti, če jo vodijo nacionalistične težnje. Temeljna tendenca, odtrgati obred od Slovencev in zvezati njegov nastanek z uveljavljenjem nemškega prava v Karantaniji v

9. stoletju, povzročča namreč vse večje in večje zablode» ter jih označil za »psevdoznanstveno delavnico imperalizma« (Grafenauer, 1952, 61–65). A tudi Grafenauer si je prizadeval koseze opredeliti predvsem kot poseben slovenski družbeni sloj. Pomenljivo, a tipično v kontekstu nacionalne zgodovine in razumljivo v luči nacionalnih sporov na Koroškem, je njegovo vehementno zavračanje že samih primerjav s podobnimi zgodnjerednjeveškimi družbenimi skupinami pri Germanih kot nepomembnih, četudi jih je s kosezi povezovala marsikatera značilnost (prim. Grafenauer, 1952, 372–377). Opazno je tudi zelo redko navajanje virov v izvorniku, s tem pa izrazov oziroma sinonimov, ki so v srednjem veku izpričani za svobodnjake oziroma za svobodne kmete na Slovenskem: *Ed(e)linge, rustici liberi, nobilitares, herimanni* idr. so v tekstu skoraj povsod podani kot kosezi. Naj je bilo takšno tolmačenje vselej upravičeno ali ne, so se kosezi z njim v nacionalnem imaginariju še lažje uveljavili kot Slovenci. Ker so bili praktično vselej podani z domnevno starodavnim slovenskim izrazom, niso bili utrjeni le kot svojski slovenski družbeni sloj, temveč je bila utrjena tudi kontinuiteta pojma *kosez*, ki je lahko segla od Karantanije od Pečnaka.

Obenem je Grafenauer v študiji poudaril, da je bil s padcem Slovencev pod tujo oblast njihov »izjemni razvoj« pretrgan, zato ustoličevalski »obred seveda ni mogel živeti samostojnega življenja [in] je dejstvo, da je sam okamenel, nedvomen dokaz, da je gotovo okamenel tudi njegov družbeni nosilec, t. j. kosezi« (Grafenauer, 1952, 321). Tako »okameneli« kosezi so ob več kot tisočletni kontinuiteti prejeli še tragično vlogo propadanja pod tujim jarmom, tj. vlogo v mitu propada (Smith, 1999, 67), ki so si jo delili s preostankom Slovencev. Čeprav je bilo nazadovanje sloja na družbeni lestvici in njegovo posledično izničenje resnično, je bilo treba poudariti, da se je degradacija kosezov okrepila, »ko se pri nas obnovi intenzivna kolonizacijska politika **nemških fevdalcev**« (Grafenauer, 1952, 379; poudaril Ž. Oman). Značilno za nacional(istič)ni kontekst je tudi, da Grafenauer kosezov, ki so bili »številčno najmočnejši in najtrdneje povezani del družbenega vršička v svobodni Karantaniji«, nikjer ni opredelil kot del »izkoriščajočega in vladajočega družbenega razreda«, saj se je ta nad Slovence, kljub predhodnemu obstoju ali vsaj zametkom razredne družbe, očitno zgrnil šele z »uveljavljenjem **tujega razreda fevdalcev**« (Grafenauer, 1952, 321–322, 382; poudaril Ž. Oman). V zlati dobi med rojaki pač ni izkoriščanja.

Koseze kot družbeni sloj je Grafenauer opredelil kot najštevilnejši del vladajočega razreda v Karantaniji, kar naj bi se odražalo v tem, da so se po propadu domačega plemstva ali njegovem prehodu med frankovsko prav skozi koseze ohranile pravice razredno omejene večje, ki naj bi volila karantanske kneze. Od podložniškega prebivalstva sta koseze ločevala osebna svoboda in razpolaganje s posestjo kot s svojo lastnino, od plemičev kmečki način življenja, od drugih svobodnjakov pa mdr. lastno sodstvo oziroma stanovsko pravo. Grafenauer je koseze interpretiral kot naslednike družinikov karantanskih knezov. Enako naj bi jih razumeli Franki in jih v 9. stoletju prevedli v *Edlinge*, s čimer naj bi označevali le družinike in plemstvo, kosezi pa naj ne bi bili plemiči. Iz vloge družinikov naj bi

*Slika 6: Bogo Grafenauer v petdesetih letih 20. stoletja
(Vir: zasebni arhiv Darje Mihelič).*

izšle tudi vojaške naloge kosezov,¹⁷ ki so jih ponekod imeli še v zgodnjem novem veku. Sočasne teze avstrijskih zgodovinarjev (gl. v nadaljevanju) in Mala, da naj bi kosezi z vojaško službo in sodno organizacijo povezane naloge prejeli šele z razvojem fevdalizma, je Grafenauer zavračal. V poznem srednjem veku se je začela pospešena degradacija kosezov med podložnike, ki se je v glavnem zaključila v zgodnjem novem veku, z izjemo skupnosti v Zagorju in na Teharjah. Glede izvora besede *kosez* je leta 1952 menil, da še ni primerno pojasnjen, a je dopuščal zlasti možnost Hauptmannove oziroma Oštirjeve hrvaške teorije, postavil pa je še lastno

17 Povezuje se jih zlasti s konjenico (gl. sliko 1; prim. Blaznik, Grafenauer & Vilfan, 1980, 320).

tezo o langobardskem izvoru, po kateri naj bi *kaseg* kot rekonstrukcija izvornega slovenskega izraza nastal iz langobardske besede *gasinthja* za družinike. V obeh primerih pa naj bi se kosezi kot sloj izoblikovali šele ob naselitvi Slovencev (*sic*) pod Alpe v 6. stoletju (Grafenauer, 1952, 348–360, 379–382, 499–503).

Deset let kasneje je svoje osrednje teze še enkrat pretresel skozi sito naj-novejših raziskav na obeh straneh Karavank. Opustil je zlasti tezo o *gasinthja*, ki sta jo zavrnila Graber in France Bezljaj. Čeprav je etimološki izvor kosezov ostal sporen, so se filologi strinjali, da gre za slovanski prevzem tujke. A ker se je tvorba »nemških« toponimov na -ing zaključila med 9. in 11. stoletjem, je Grafenauer s slovenskimi jezikoslovci delil mnenje, da morajo (!) biti toponimi Koseze ipd. starejši od nemških Edling ipd. Obenem je po letu 1952 našel še en »koseški« toponim, Kozloz/Grafenau (!) pri Brdu (Egg) v Ziljski dolini – iz Velike vasi/Micheldorf pri Brdu je bil Grafenauerjev oče (Cankar et al., 2013) – leta 1679 zabeležen kot *Chassos*, domačini pa so ime kraja v 20. stoletju izgovarjali kot *Kəsəzloz*. V desetletju od izdaje *Ustoličevanja* je bilo več odprtih vprašanj zlasti glede kosezov kot družbenega sloja. Avstrijsko (koroško) zgodovinopisje, z izjemo Kranzmayerja in Graberja, je dotlej že opustilo teorije o langobardskem izvoru, relevantni sta ostali le še »frankovsko fevdalna« in karantanska. Frankovsko teorijo so po vojni prevzeli zlasti avstrijski raziskovalci, ki jim je Grafenauer očital tudi nepoznavanje oziroma površno poznavanje slovenskih raziskav. Fevdalno poreklo je zavračal zlasti z opisom ustoličevanja v vrinku v Švabsko zrcalo, po katerem je koseze (*lantsaezen*) interpretiral kot dediče karantanskega plemenskega zbora, kar naj bi kot knežji družiniki postali po prehodu ostankov domačega plemstva med frankovsko po koncu neodvisnosti; s tem naj bi prav kosezi »bistveno podprli« dednost knežje oblasti (Grafenauer, 1962, 189 sl.).

Pri svojih interpretacijah kosezov kot svojskega slovenskega družbenega sloja se je leta 1962 navezal (Grafenauer, 1962, 201) tudi na Sergija Vilfana (1919–1996) in njegovo nedvomno najbolj znano delo *Pravna zgodovina Slovencev* iz leta 1961, s katerim (ali s ponatisom iz leta 1996) so se srečale generacije študentk in študentov prava ter zgodovine, kar je okrepilo tudi vlogo kosezov in njihovo slovenstvo v kulturi spominjanja.

Vilfan je pretežno sledil Grafenauerju, a je bil skeptičen do njegove teze o izvoru kosezov iz družinikov, saj bi njihova razširjenost onkraj Karantanije narekovala veliko število¹⁸ slovenskih (*sic*) kneževin. Svoj odgovor na vprašanje

18 Tukaj velja omeniti, da je Vilfan leta 1966 opozoril na običaj, da je morala koseška družina, ki je imela v fevdu gospodarski dvor na obrobju Ljubljane, ob dednem poklonu kranjskih deželnih stanov oziroma (kasneje) vsakokratnem prihodu deželnega kneza v mesto v slavnostnem sprevedu privedi vola in ga oddati v kuhinjo. Običaj je prvič izpričan sredi 15. stoletja, zadnjič pa leta 1728. Vilfana je to spominjalo na predajo konja in vola pri ustoličevanju koroških vojvod, a je opozoril, da je bilo izročanje živali zelo pogosto ob nastopu novih funkcionarjev, npr. drobnice, ko je nastopil nov župan (Vilfan, 1996b, 109). Štih pa dopušča možnost, da bi lahko šlo za odmev umeščanja karniolskih knezov (Štih, 2012, 327).

kosezov onkraj karantanskih meja je nakazal skozi dve tezi. Prvič, drugod naj bi bili povezani s knezi frankovskih obrambnih krajin, ki so se na koseze kasneje neuspešno naslonili še v obrambi pred rastočo močjo plemstva. Drugič, v nasprotju z Grafenauerjem, ki je zagovarjal enotno starejšo poselitev (1952, 332–338), je Vilfan koseška naselja delil na starejša (npr. Teharje), ki so ležala ob glavnih komunikacijskih poteh, in novejša, bolj odmaknjena ter nastala med kasnejšo kolonizacijo, med katera je tako kot Hauptmann (1954, 126), umestil tudi vse toponime Koseze ipd. Glede izvora besede je Vilfan zagovarjal predslovanski, a vsekakor negermanski izvor, za koseze kot družbeni sloj pa je podobno kot Grafenauer poudaril, da *»kolikor bi bilo v njih spočetka še tujih prvin, pa postanejo tudi oni del slovenske družbe še preden začenjajo Slovenci vidneje nastopati v zgodovini«* (Vilfan, 1996a, 56; poudaril Ž. Oman). Podobno je tudi za nastanek vloge kosezov pri ustoličevanju dopuščal več možnosti, a *»kosezi – naj bodo že karkoli – pa [so] drugotni činitelj, ki si je tako ali drugače prilastil odločilno besedo na volilni veči. Ko se to zgodi, pa so tudi kosezi že vraščeni v slovensko družbo«* (Vilfan, 1996a, 59); kar koli so bili pred tem, ko Slovenci vstopijo v zgodovino, so kosezi že njihov neodtujljivi del (Vilfan, 1996a, 55–59, 108–109, 125, 136).

Povojna samoumevnost izraza *kosez* se pri Vilfanu pokaže tudi, ko se dotakne zgodovinskega (ljudskega) spomina, ne da bi pri tem kot Metod Dolenc opozoril, da se izraz med ljudmi ni ohranil: *»Spomin na posebni položaj kosezov se je kazal vsaj ponekod (Teharje) še v posebnem sistemu avtonomnega sodstva, pa tudi v drugih pravicah. Nerazumljivost takih pravic je privedla do različnih pripovedk, ki so izvajale koseške posebnosti iz privilegija tega ali onega vladarja, podeljenega baje za vojaške zasluge«* (Vilfan, 1996a, 294).

V debato sta v letih po izidu *Ustoličevanja* znova posegla tudi dva od njenih najpomembnejših medvojnih protagonistov, Hauptmann in Mal. Hauptmann je svoje poglede še zadnjič podal že dve leti po izidu Grafenauerjeve temeljne študije. Vztrajal je pri hrvaški teoriji porekla kasazov – kaže, da je bil zadnji, ki je vztrajal pri tem zapisu besede –, ki naj bi jo »najlepše« potrdjevala Oštirjeva etimologija iz imena Kosentzes. Na Grafenauerjevo študijo se Hauptmann med pisanjem še ni mogel odzvati, njegovim starejšim delom pa je očital zlasti, da naj bi v njih skušal zmanjšati slovensko podrejenost Kasegom in jih čim prej ter čim bolj »prijateljsko« združiti s Slovenci. Zavrnil je tudi vse avstrijske teorije o germanskem izvoru sloja ter Keleminovo ločevanje med *Edlinge* kot plemiči in *Edlinger* kot kasazi iz leta 1950. Kasazi so bili za Hauptmanna izvorno plemiči s središčem v t. i. hrvaškem okraju (*pagus Crouuati*) oziroma grofiji na Koroškem. Toponime Kasaze ipd. je imel za kasnejša naselja tega sloja, ko je že prešel v stan svobodnih kmetov, ne za izvirna selišča kasazov kot plemičev (Hauptmann, 1954, 77, 88–104, 116–126). Hauptmannove teze o hrvaškem izvoru na podlagi določenega sovpadanja koseških in hrvaških selišč (ne pa tudi imena) ter prostor izvirne koseške (= slovenske) poselitve je v oceni knjige, enako kot že leta 1932, zavrnil Kos (1955, 258).

Slika 7: Obred ustoličenja koroškega vojvode v obliki, ki naj bi veljala konec 13. stoletja (Slavko Pengov) (Grafenauer, 1954, 144).

Deset let po izidu *Ustoličevanja* je svoje poglede o kosezih (v nemščini) še zadnjič strnil tudi Mal, Hauptmannov več desetletni antagonist v razpravah o Karantaciji. Podobno kot Vilfan je Mal že leta 1961 zavrnil Grafenauerjevo tezo o kosezih kot družinikih karantanskih knezov, a na drugačni podlagi, češ da viri jasno pričajo, da so kneze in koroške vojvode ustoličevali svobodni kmetje (*fryen geburen, rustici liberti*). S tem naj bi Slovenci (*sic*) obdržali »stara demokratično ureditev«, ki je onemogočala močnejšo vojaško, plemiško in gosposko oblast, ki so jo poznali očitno »manj demokratični« Germani. Nosilci slovenstva kot *populus* naj bi bili že izvorno svobodni kmetje, ne

kak vojaški sloj ali del vladajočega razreda. Posledično in ker naj bi vlogo v sodnem in obrambnem aparatu dežele ali posameznih gospodov (npr. Celjskih) prejeli šele skozi srednji vek, tudi prehoda kosezov med podložnike ob koncu dobe ni pojmoval kot tragični padec, saj so »zgolj« iz svobodnih kmetov prešli med podložnike. Glede besede *kosez* je, sledeč Stanoniku (gl. naslednje poglavje), zagovarjal germanski izvor iz *cotsetla* v pomenu kočar, kar naj bi dokazovalo, da so ga Slovenci prevzeli v fevdalni dobi (Mal, 1963, 140–142, 152–157, 164–166, 172, 177–178). Mal se je navezal zlasti na Herwiga Ebnerja, ki je do leta 1960 zagovarjal frankovsko teorijo izvora kosezov, nato pa prevzel karantansko, s čimer naj bi padle tudi Malove teze (prim. Grafenauer, 1962, 200).

Poudariti velja še Malov pogled na koseze v zgodovinskem spominu. Devet *nobilitares seu edlinger* iz Orehovice pri Pleterjah je po urbarju iz leta 1507 moralo loviti zločince in vzdrževati morišče, kar se je ohranilo v ljudskem spominu: prebivalce Orehovice naj bi njihovi sosedi imenovali tudi *biričevniki*. Mal je to imel za dokaz, da kosezi niso mogli biti pripadniki karantanskega vladajočega sloja, saj da bi se tak sloves med njimi moral ohraniti, a ni nikjer izpričan. Podobno je menil, da bi si kosezi kot nekoč vladajoči sloj dali nekdanje privilegije ali vsaj pravico do ustoličevanja koroških vojvod zapisati, četudi bi šlo za ponaredek, ne nazadnje je bila to v srednjem veku običajna praksa (Mal, 1963, 152–153, 158).

Očitno pa delovanje kosezov med kmečkim uporom leta 1515, ko so služili kot izvidniki plemiških sil, in med protireformacijo, ko so pomagali uničevati protestantske cerkve in knjige (Mal, 1963, 159), kljub izrazito negativni vlogi v dveh ključnih mejnikih nacionalne zgodovine ni škodilo njihovem ugledu v kulturi spominjanja.

Ob zgodovinske debatah o kosezih so potekale tudi jezikoslovne, ki so skupno točko praviloma našle v tem, da je pri besedi *kosez* šlo za slovanski prevzem tujke, in sicer že v predkarantanski dobi (Grafenauer, 1962, 191). V slovenskih debatah je prevladala teza o hrvaškem izvoru besede, a je niso sprejeli vsi. Že leta 1950 je Kelemina predlagal izvor iz romansko-langobardske izpeljanke za hišo, ki jo je rekonstruiral kot *casagium* (Grad, 1969, 124). Med tistimi, ki so sprejeli hrvaško teorijo, je Rajko Nahtigal (1877–1958), enako kot že Ramovš (Grad, 1969, 127), iz kosezov izpeljal tudi rezijansko žensko obliko posesivnega adjektiva, ki ga je kot »*tà na-Kasîginej hõrycoe*« v 19. stoletju zabeležil poljski jezikoslovec Jan Nieciślaw Baudouin de Courtenay, pri čemer se je Nahtigal oprl na narečno sorodnost govora v Reziji in Rožu na Koroškem (1955, 165). Romanist in germanist Anton Grad (1907–83) (Grad, Anton) je kasneje zavrnil razlago *Kasîginej* s kosezi, saj bi g v rezijanščini v tako stari besedi že prešel v h. Besedo je tolmačil kot novejšo romanskega izvora, npr. iz severnoitalijanske *casina* za planšarijo ali furlanske *ciasine* za kočjo oziroma kot izpeljanko iz neznanega osebnega imena (Grad, 1969, 126–128).

ANTITEZE

O večinskem mnenju slovenskih filologov in zgodovinarjev glede izvora besede *kosez* sta v šestdesetih letih 20. stoletja podvomila prav Grad ter anglist in literarni zgodovinar Janez Stanonik (1922–2014) (Stanonik, Janez), zato velja njune poglede predstaviti malce podrobneje.

Stanonik je po desetletnici *Ustoličevanja* in izidu poskusnega zvezka *Etimološkega slovarja slovenskega jezika* Franceta Bezlaja (1910–93) leta 1963, ki je zagovarjal hrvaško oziroma traško teorijo izvora besede *kosez* (Bezljaj, 1982, 69–70), k debati prispeval primerjavo s staroangleško besedo in slojem *cotsetlas*. Šlo je za svobodne kmete, a brez lastne zemlje, v virih zabeležene tudi kot *cotsetus*, *cocsez* ali *coscet*, ki so se v Angliji ohranili še v poznem srednjem veku. Osebno svobodo in podobno ime je Stanonik imel za boljše izhodišče raziskav od povezave z imenom Kosentzes, za katero ni videl nobenega dokaza, a je dokončni pretres predloga prepustil slavistom (Stanonik, 1963). Kaže, da se je na predlog že naslednji mesec kot prvi sicer odzval Grafenauer s pomenljivo dikcijo, da je Stanonik postavil »vprašanje, ali niso **naši kosezi**, v katerih gledamo zgodovinarji in jezikoslovci **povsem izjemen, le slovenskemu razvoju svojski družbeni sloj**, nemara na kak način v zvezi s srednjeveškim angleškim družbenim slojem« (Grafenauer, 1963, 1147; poudaril Ž. Oman). Primerjavo je zavrnil na podlagi različne stopnje svobode med zgolj osebno svobodnimi *cotsetlas*, ki jih je opredelil kot kočarje in ekonomsko skupino prebivalstva, ter kosezi, kot posebnim, iz vladajočega stanu izšlim družbenim slojem, ki je obdržal tako osebno kot posebno svobodo (Grafenauer, 1963). Stanonik se v odgovoru, ki je sledil mesec dni kasneje, ni želel spuščati v daljšo polemiko, a je vztrajal pri možnosti skupnega germanskega izvora besed *kosez* in *cotsetla*. Pri tem je opozoril, da slednja ne pomeni le kočarja kot vaškega reveža ter da so bile obema slojema skupne osebna svoboda in vojaške obveznosti. Namesto izvajanja enega sloja iz drugega se je Stanoniku razne vzporednice, ki jih je v *Ustoličevanju* navedel (in zavrnil) tudi Grafenauer, zdelo ustrezneje jemati »kompleksno kot tipičen proizvod takratne fevdalne družbe« (Stanonik, 1964, 93); a to je bilo v nasprotju z uveljavljenim razumevanjem kosezov kot predfevdalnega (= staroslovenskega) sloja. Obenem je Stanonik možnost, da je beseda *kosez* nastala iz neke germanske za kočarje, povezal s prevodom nekaterih toponimov iz Edling v Kajžice pri Bilčovsu in pri Štefanu na Zilji ter v Kötschach na Zilji (Stanonik, 1964). Njegova kratka polemika z Grafenauerjem je bila s tem, kot kaže, sicer zaključena.

Pet let kasneje je Anton Grad ponudil še en poskus germanske etimologije besede *kosez*, ki pa je lahko bila z zornega kota uveljavljenih interpretacij le še bolj sporna, tudi zaradi pomena kosezov v nacionalnem imaginariju. Sklepal je, da so toponimi Koseze ipd., ki so v virih prvič izpričani ob koncu prve tretjine 15. stoletja, tudi izvorno mlajši od toponimov Edling ipd., ki so na Koroškem in Štajerskem izpričani že sredi 12. stoletja. Tezi v prid je štel še dejstvo, da je beseda *kosez* kot priimek (stanovska oznaka?) izpričana šele v začetku 16.

Slika 8: Janez Stanonik (Vir: Delo).

stoletja, torej za toponimom, ki naj bi izviral iz nje. Ker tudi jezikoslovci pred 20. stoletjem besede niso poznali, je sklepal, da gre le za Pintarjevo rekonstrukcijo, ki so jo povzeli še drugi. Grad je sicer dopuščal možnost, da so besedo *kosez* Slovenci (*sic*) poznali že ob naselitvi, a se je čudil, zakaj tako dolgo ni bila zapisana (in morda impliciral: sploh za tako pomemben sloj), medtem ko je beseda župan kot *iopan* prvič izpričana že leta 777, kot *supan* ipd. pa od 13. stoletja naprej. Prav tako ga je begalo, da z izjemo enega toponima v Liki v 16. stoletju beseda *kosez* ni izpričana pri Hrvatih, od katerih naj bi jo prevzeli Slovenci. Hrvaški teoriji je podobno kot Stanonik zoperstavil možnost, da je beseda *kosez* germanskega izvora, tudi po analogiji z etimologijo toponima Kosse(s)dorf na Sedmograškem, ki ga je v zvezi s kosezi že leta 1925 omenjal Ramovš (Grafenauer, 1952, 34). Grad je transilvanski toponim izpeljal iz spodnjesaške besede *Kosassen* (*Kos-saeten* itd.) za kočarje, ne nujno v pejorativnem pomenu. Etimologije kosezov sicer ni izvajal iz nemške besede za kočarje, temveč iz besede *Gesäss*, selišče, ki je v virih večinoma zapisana kot *gesaezze*, *gesesse*, *gesezz(e)* ipd., ponekod v nemških deželah pa tudi kot *kesazzen*, *kasiezzi* in *kesazz*. Na tej podlagi se germanistu ni zdelo

nemogoče, da bi apelativ Gesäss, ki je imel tudi pomen selišče, bivališče, stanovanjska in verjetno tudi gospodarska zgradba (koča), za notranjske Koseze, za katere vemo, da so v njih živeli (tudi) Švabi [...] prav lahko prišel v poštev kot osnova za naše Koseze: Slovenci, naseljeni na tamkajšnjem področju, so začeli iz več poslopij sestojajočo naselbino tujih kolonistov imenovati prav po imenu Gesäss, ki so jo v pluralni obliki gotovo pogosto slišali od nemških priseljencev. Edninska oblika Gesäss pa verjetno tiči v krajevnem imenu Kases, ki ga je ugotovil Mal [...] v okolici kraja Rottenmann na Štajerskem. (Grad, 1969, 132–133)

Grad je sklepal, da je *g* v *Gesäss* prešel v *k* v Kosezah podobno kot je na Koroškem Sankt Gandolf prešel v Šent Kandolf ali bavarsko-avstrijska beseda *grundbirn* v slovensko krompir ter, obratno, Krka v Gurk. Drugo možnost je izvajal iz švabske *Kottengesässe* oziroma rekonstrukcije *Kotsässe*, zlasti kot razlago za Kajžice pri Bilčovsu. Tudi o priimku Kosez (zdelo se mu je prepozno, da bi še lahko šlo za stanovsko oznako), ki je izpričan le v žužemberških urbarjih iz prve polovice 16. stoletja, je Grad menil, da je izšel iz toponima ali nemške besede za kočarja, torej za nemške koloniste. Še eno možnost je videl v *Gesässe* v pomenu prebivalec, naseljenec, imetnik posesti ipd., a se mu je zdela manj verjetna za izvor imena naselja, saj naj bi bil proces obraten. Menil je, da bi tudi priimek Kasesnik (Kasesnik) lahko izšel iz toponima *Gesässe*, če ni iz slovenskega Kasaze ipd. Kot zanimivost je podal še beneški izraz za biriča: *cas(s)asso*, a je ni povezal s kosezi (Grad, 1969, 126–135).

Gradov predlog ni bil povsem brez vzporednic. Že Grafenauer je navedel, da sta leta 1306 na Olševku dva »*edlinge [...] gesessen*« (1952, 362), a je zgolj kot »*nenavadno formulo*« (1962, 197) odpravil povezavo avstrijskega zgodovinarja Walterja Fresacherja (gl. naslednje poglavje) med *Edlinge* in besedno zvezo *gesessen zu* za njihove sedeže oziroma za selišča vseh, ki niso bili podložni zemljiškemu gospostvom (Fresacher, 1960, 159). Fresacherjevega članka Grad ni citiral, leto po Gradovi razpravi pa je Fresacher v svoji študiji o koncu *Edlinge* na Koroškem pokazal, da so s tisto »*nenavadno formulo*« v virih neredko označeni prav njihovi sedeži, s čimer naj bi jih pisarji ločevali od podložniških (Fresacher, 1984, 55, 62, 71–72). Besedne zveze sicer ni povezal z nastankom toponimov Koseze ipd., pa tudi Gradove razprave ni navajal. Razen kratke zavrtnitve v *Etimološkem slovarju slovenskih zemljepisnih imen* (Snoj, 2009, 202) mi odzivi na Gradove teze niso znani.

Za to razpravo pravzaprav ni pomembno ali Stanonikove ali Gradove teze o izvoru besede *kosez* držijo ali če jih Fresacherjeve navedbe kakor koli podkrepijo. Predlog poznosrednjeveškega in povrh nemškega izvora besede za »*povsem izjemen, le slovenskemu razvoju svojski družbeni sloj*« (Grafenauer, 1963, 1147) je namreč lahko bil le popolna antiteza uveljavljenim interpretacijam (prim. Grafenauer, 1991, 314), še posebej v kontekstu nacionalne zgodovine. A četudi bi se teze izkazale za pravilne, je vprašanje, ali bi bila

njihova recepcija v času že povsem nacionaliziranih predstav o kosezih in primata Grafenauerjevih interpretacij sploh mogoča. Kosezi so za povezavo s Slovenci in kontinuiteto s Karantanijo preprosto morali biti predfevdalnega in negermanskega izvora.

Če Grafenauerjeve predstave o kosezih v glavnih potezah ostajajo uveljavljene tudi med slovenskimi kritiki slovenskih nacionalističnih predstav o preteklosti (prim. Štih, 2005, 40; 2010, 113; 2012, 329), onkraj Karavank prevladujejo povsem drugačni pogledi.

AVSTRIJSKE POVOJNE REINTERPRETACIJE

V povojni Avstriji so se v okviru raziskav starejše koroške zgodovine in zlasti ustoličevanja nadaljevale tudi reinterpretacije kosezov, a večinoma še naprej brez upoštevanja ali (podrobnejšega) poznavanja med slovenskimi raziskovalci uveljavljenih pogledov.

Debato je kmalu po vojni nadaljeval koroški zgodovinar Martin Wutte (1876–1948), par let prej še prepričan nacionalsocialist (Wutte, Martin), ki je v posthumno izdani razpravi zavrnil dotlej v Avstriji prevladujočo teorijo o langobardskem izvoru *Edlinge*, a tudi slovansko, hrvaško in avarsko. Menil je, da je sloj nastal pod langobardskim in bavarskim vplivom, sicer pa da so bili *Edlinge* tako nemškega kot slovenskega (*sic*) izvora, pretežno pa pokristjanjeni Karantanci z drobci staroselcev, Germanov in Hrvatov. *Edlingersystem* naj bi vzpostavili po slovanskih uporih v 8. in 9. stoletju za varovanje notranjega miru. Iz povezanosti sloja z grofovsko oblastjo naj bi izšla tudi njegova vloga pri ustoličevanju (Wutte, 1949, 13–33). Leto kasneje se je Fresacher (1884–1982) v svoji študiji zgodovine kmetov na Koroškem še izognil vprašanju izvora *Edlinge* in jih opredelil le kot staro svobodno plast kmetov s posebnimi pravicami (Grafenauer, 1952, 60), nakar jih je leta 1960 v razpravi o nastanku Celovca, ki naj bi nastal pretežno iz svobodnjaških naselbin – s čimer se Grafenauer ni strinjal (1962, 197) – tolmačil enako kot Wutte. Besedo *kazazi* je razumel kot slovanski izraz za plemstvo (Fresacher, 1960, 159, op. 216).

Vmes je izšlo Grafenauerjevo *Ustoličevanje* z obsežnim, 64-stranskim nemškim povzetkom. O študiji ter Malovi razpravi iz leta 1949 (Grafenauer, 1952, 42) je v avstrijski periodiki že leta 1954 poročal štajerski zgodovinar Ferdinand Tremel (1902–79) (Tremel, Ferdinand), obema priznal temeljitost in objektivnost ter opozoril na visoko raven slovenskih raziskav o Karantaniji in kosezih (Vilfan, 1996a, 531). Ocenil Grafenauerjevega temeljnega dela sta že leta 1952 oziroma 1954 za avstrijsko periodiko spisala tudi Josip Žontar (1895–1982) in Hauptmann, desetletje kasneje pa v nemščini še Graus kot eden tedaj vodilnih evropskih medievistov. Vendar je recepcija Grafenauerjeve študije ostala osredotočena na njen nemški povzetek, redke slovenske razprave v nemščini in nemške povzetke slovenskih člankov, na nemški prevod (pretežnega dela) *Ustoličevanja* pa je bilo treba počakati vse do leta 2016 (Štih, 2016, 11–12,

15–16). A ne glede na zgodnjo seznanitev z osrednjimi tezami Grafenauerjeve študije je povojno avstrijsko zgodovino pisje praviloma vztrajalo pri teorijah o germanskem oziroma fevdalnem izvoru *Edlinge*.

Leta 1956 je Kranzmayer sicer sprejel tezo o izvoru besede *kosez* iz Kosenzes, a je menil, da gre za avarsko izposojenko. Nasploh je ostal zavezan teoriji o germanskem poreklu sloja, le da je langobardsko teorijo že leta 1950 zamenjal z gotško, tj. s spojitvijo gotških *adaliggos* in slovenskih kosezov, kar sta zavrnila tako Hauptmann (1954, 103) kot Bezljaj (Grafenauer, 1962, 189–190).¹⁹ Leta 1956 je tudi štajerski zgodovinar Ebner (1928–2010) (Ebner, Herwig) predlagal, da so bili »pristni« *Edlinge* svobodni kmeti, ki so bili na kraljevi zemlji naseljeni v zvezi z vojaško službo. Ker so se njihove kmetije hitro drobile, naj bi prejeli spodnjesaški naziv *kosset* za male kmete, iz katerega je izšla beseda *kosez* (Vilfan, 1996a, 531); podobno je kasneje predlagal Stanonik. Ebner je omenil še teharsko izročilo o petih plemenih, ki ga je povezal z ustoličevanjem, kar pa je Grafenauer zavrnil kot aitiološko razlago teharskega sodnika in štirih prisednikov. Ebner je še do leta 1960 zagovarjal frankovsko teorijo porekla kosezov, ki se je namesto langobardske uveljavljala v avstrijskem zgodovino pisju, nakar je na sestanku nemških in avstrijskih zgodovinarjev v Salzburgu sprejel karantansko teorijo (Grafenauer, 1962, 189–190, 194, 200, 202).

Nasprotno je Graber v odzivu na *Ustoličevanje* v zadnjem letu svojega življenja zavrnil tudi tezo o izvoru besede *kosez* iz langobardske *gasingthja*. Podprl je Lessiakovo avarsko teorijo, s katero naj bi dokazal, da so »*staroslovenski kazazi približno enako kot staronemški koroški Edlinge*«²⁰ (Graber, 1957, 189), v njihovi izvorni funkciji pa jih je Graber imel za privilegirane graničarje, podobne langobardskim *adalingi* ali (*h*)*arimanni*. V razpravi je zavrnil predvsem eno od (zelo poenostavljenih) Grafenauerjevih ključnih premis, da je ustoličevanje slovenskega izvora, ker da so bili *Edlinge* ali *kosezi* kot nosilci obreda izključno (*sic*) Slovenci (Graber, 1957, 207). Za razumevanje odnosa do vprašanja kosezov in ustoličevanja na obeh straneh Karavank je zgovoren Graberjev očitke Grafenauerjevemu zavračanju germanskih vplivov na njihov izvor, češ da tovrstni »[o]sebni ali nacionalistični občutki raziskavam onemogočajo dostop do resnice«²¹ (Graber, 1957, 208). V teh besedah »odmevajo« zelo podobni Grafenauerjevi očitki avstrijskim zgodovinarjem pet let poprej.

Tudi Klebel je poznal Grafenauerjevo študijo oziroma njen nemški povzetek, a je ni upošteval. V predzadnjem letu svojega življenja je primerjal koroške *Edlinge* z različnimi nižjimi svobodnjaki v »več nemških deželah«,

19 Podobno teorijo je na začetku 21. stoletja zagovarjal nemški zgodovinar Hans-Dietrich Kahl (1920–2016) (2002, 126–132), zavrnila pa Štih (2004, 479–480) in avstrijski zgodovinar Paul Gleischer (2018, 332–333).

20 »*Wie dieser [Lessiak] festgestellt hat, waren die altslowenischen Kazazi annähernd das gleiche wie die altdeutschen Kärntner Edlinge*« (Graber, 1957, 189).

21 »*Persönliche oder nationalistische Empfindungen verlegen der Forschung den Weg zur Wahrheit*« (Graber, 1957, 208).

ki so bili povezani s karolinško upravo, pri čemer jih je imel za bolj podobne langobardskim arimanom kot pa frankovskim kraljevim svobodnjakom (*Königsfreie*).²² Sodeč po slovanskem nazivu *kazaze* (*sic*), je koroške *Edlinge* pojmoval kot srednji sloj, ne del nosilcev vrhovne oblasti. Izvor slovanskega izraza je povezal z rusko besedo kozak in etnonimom Kazak (tj. Kazah). Sklepal je, da so besedo med Slovane zanesli Avari, ki so jim ta »azijski drobec« vsilili za gospodarje ali pa si ga je karantanski knez pridobil za telesno stražo. Vsekakor pa naj bi se *Edlinge* kot sloj dokončno vzpostavili v karolinški dobi in se razširili s kolonizacijo v 10. stoletju (Klebel, 1960, 683–684).

Deset let po Kleblu se je h koroškim *Edlinge* vrnil Fresacher v podrobni študiji o obdobju sestopa sloja med podložnike. Prvič je podal tudi svoje poglede na njihovo poreklo. Ker so toponimi Edling ipd. v virih izpričani prej kot Kazaze ipd., je sklepal, da je tudi sloj *Edlinge* moral biti germanskega izvora. Kajti če bi bil slovanski toponim starejši, bi se moralo ohraniti precej več toponimov Kazaze, saj je na Koroškem polno slovanskih krajevnih imen, ki so se ohranila tudi pod »nemško oblastjo«. Prav tako naj bi bil pripadnik *Edlinge* na Koroškem že sredi 12. stoletja izpričan kot *libertinus*, drugi pa stoletje zatem kot *edelingerus*. Fresacher je imel primerjave *Edlinge* s podobnimi sloji v nemških deželah za utemeljene. Izpostavil je Saško, kjer so obstajali grofijski svobodnjaki (*Grafschaftsfreien*), podrejeni kraljevim grofovskim sodiščem. Živel so na starih naselitvenih območjih, ne na novoizkrčeni zemlji, zato so nekateri raziskovalci menili, da je šlo za frankovske koloniste, tj. med podjarmljenimi Sasi. Podobno je razumel tudi *Edlinge* na Koroškem, saj se mu zaradi upora Karantancev ni zdelo smiselno, da bi jim Franki pustili nekdanje svoboščine. Imel jih je za institut frankovske kraljeve oblasti, zato so bili kasneje podrejeni deželnemu vicedomu. Kljub temu naj bi bili tako Germani kot Slovani (Fresacher, 1984, 12–13, 32–36, 155–157).

Po pol stoletja in več razpravah različnih avtorjev, mdr. tudi nemškega zgodovinarja Kahla²³ (2002, 123–132, 189–214), je uveljavljene slovenske interpretacije o poreklu ustoličevanja in *Edlinge* zavrnila tudi najnovejša

22 Za sočasne (nemške) razlage obeh skupin prim. Wenskus, 1961, 451–452; Jarnut, 1971.

23 Ker je cilj razprave analizirati slovenske in avstrijske (re)interpretacije kosezov ali *Edlinge*, se njegovim tezam ne posvečam podrobneje, z eno izjemo. Kahl je kot možnost prve omembe besede *kosez* v virih navedel pričo Miri Kasiz v tradicijski listini benediktinskega samostana St. Emmeram pri oziroma (od 10. stoletja) v Regensburgu iz let 883–87, ki se nanaša na posesti v Panoniji, pri čemer je dopuščal možnost, da bi *Kasiz* lahko opredeljeval Mirijev stan. Podobno je neki Framrih, priča nekaj mest pred Mirijem, zabeležen z demonimom (etnonimom?) *Karantanus* (Kahl, 2002, 192). Odzivi na Kahlovo najdbo in zamisel mi niso znani. Pa vendar, je *Kasiz* etimološko morda bolj relevanten od stoletje zatem izpričanega *Kosentzes*? Ali pa gre zgolj za homonim? Mogoče celo v obeh primerih? Nejezikoslovcu se nasploh zastavlja vprašanje, kako vzdržna je etimologija besede, ki se v virih prvič pojavi s toponimi v 15. stoletju, iz enkrat izpričanega (mitološkega) osebnega imena v bizantinskem viru iz 10. stoletja, zlasti z ozirom na Oštirjevo recepcijo Hauptmannove hrvaške teorije o izvoru kosezov.

avstrijska študija o Karantaniji, ki jo je dve leti po prevodu Grafenauerjevega *Ustoličevanja* v nemščino izdal tirolski zgodovinar Paul Gleirscher (Gleirscher, Paul). Avtor za prvo omembo kosezov šteje Porfirogenetovo omembo imena Kosentzes v 10. stoletju, v prostoru (nekdanje) Karantanije pa navedbo *Edlinge* oziroma (v viru) *liberti* Hezila in njegovega sina Wezila v darovnici iz let 1022/23, s katero sta zamenjala svojo bavarsko posest za koroško, da bi se tam naselila. Za Gleirscherja je to dokaz, da *Edlinge* niso bili le Slovani, ampak tudi Bavarci. Vendar sloja nima ne za bavarsko ne za slovansko posebnost, saj naj bi imel poznoantične korenine, podobno kot romanski *homines exercitiales* na Salzburškem v 7. in 8. stoletju. A kljub starejšim temeljem sloja Gleirscher meni, da ni nobene dokazljive povezave med *Edlinge* in slovansko karantansko družbeno strukturo, zato njihov nastanek umešča v čas po nastopu frankovske oblasti v 9. stoletju. Teze utemeljuje le na ključnem viru o Karantaniji, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, iz poznega 9. stoletja, in analizi krajevnih imen, ki naj bi pričala o hierarhični nomadski konjeniški družbi z dedno oblastjo. Izrecno oporeka Štihovi (tj. Grafenauerjevi) tezi, da naj bi bili *Edlinge* družiniki karantanskih knezov ter predfevdalnega izvora, in ima tezo zaradi pomanjkanja virov zgolj za miselni konstrukt. Gleischer karantansko družbo vidi povsem drugače kot slovenski raziskovalci, brez *Edlinge*, na katere naj bi kasneje prešle pravice večje, ki naj bi volila karantanske kneze. Ker viri pričajo le o dedni kneževini, zoper družbeno strukturo knezov, visokega plemstva, nižjega plemstva ali *Edlinge* in preostalega prebivalstva (svobodno, nesvobodno) predlaga členitev na kneze, bane kot plemstvo ali uradnike prve stopnje ter župane kot vodje vasi ali uradnike druge stopnje. Tudi ustoličevanje ima za obred, ki je nastal šele po dokončnem frankovskem prevzemu oblasti nad Karantanijo, ko je bila razdeljena zlasti med škofe in plemstvo, tako slovansko, ki ni izginilo, kot bavarsko. V okviru teh sprememb naj bi bili vzpostavljeni *Edlinge*, ki so od 9. do 11. stoletja ščitili interese bavarskega vojvoda kot zastopnika frankovskega kralja tudi »v grofiji Karantaniji«, saj tam ni rezidiral noben vladar (Gleirscher, 2018, 159, 161, 331–334, 341, 352–353).

Gleirscher potiskanje ustoličevanja in *Edlinge* v davno slovensko preteklost razume kot del slovenskih predstav iz 19. stoletja o Karantaniji kot »zlato dobi«, po kateri so Slovenci padli v podložnost. A čeprav je pri tem naslonjen na najnovejše slovenske raziskave, ki so zavrnilo (neposredno) kontinuiteto med Karantanci in Slovenci, naredi korak naprej: tudi zgodovinsko postavljane *Edlinge* in obreda v karantansko dobo je le nasledek slovenskega nacionalnega imaginarija (Gleirscher, 2018, 339–342).

Naj imajo glede porekla kosezov ali *Edlinge* (in ustoličevanja) prav raziskovalci na pregovorno prisojni strani Karavank ali na njihovi (posledično) »senčni« strani, je obojim skupno vsaj to, da v tezah svojih čezmejnih kolegov pogosto vidijo (tudi) nacionalistične plašnice, če se z njimi ne strinjajo. Pri tem je opazno, da na glavne poteze germanskih in slovanskih teorij tudi temeljite

ideološke spremembe v 20. stoletju niso kaj prida vplivale. Posledično stari »spopad« za prihodnost koroške ter s tem slovenske in avstrijske preteklosti še naprej poteka ali vsaj tli tudi skozi koseze.

SKLEP

Kljub uveljavljenosti kosezov v slovenskem nacionalnem imaginariju kot nosilcev vezi s »prvo slovensko državo« se v njem ne morejo kosati z obredom ustoličevanja kot takim ali s knežjim kamnom kot enim temeljnih nacionalnih simbolov oziroma krajev spomina. Vse kaže, da so s pozno (re)konstrukcijo pojma *kosez* ti »zamudili« 19. stoletje kot čas najplodnejše tvorbe nacionalnih mitov, česar v naslednjem stoletju bolj znanstveni, četudi nacionalno emancipatorni pristopi zgodovinopisja in jezikoslovja niso mogli povsem nadomestiti. Posledično je »kontinuiteta« med karantansko preteklostjo in »plemiči« v 19. stoletju kljub dokaj uspešni nacionalizaciji teharskega ljudskega izročila ostala neizkoriščena. Kaže, da je manjkala prav povezava s Karantanijo, ki je prišla s Puntchartom ob koncu 19. stoletja, širši krogi pa so jo spoznali šele tik pred prvo svetovno vojno, skozi Grudnovo poljudno *Zgodovino slovenskega naroda*. Sočasna Pintarjeva oziroma Lessiakova (re)konstrukcija besede *kosez* se je v imaginariju slovenskega jezikoslovja in zgodovinopisja uveljavila hitro po vojni, pri čemer sta najverjetneje pomagala tudi sočasno vzpostavljanje prve slovenske državnosti in izgubljen plebiscit za Koroško, v nacionalnem imaginariju pa se je lahko začela uveljavljati zlasti v tridesetih letih, s Kosovo poljudnoznanstveno *Zgodovino Slovencev od naselitve do reformacije* ter zadnjimi predvojnimi učbeniki. Gotovo je prav domnevna vez kosezov s Karantanijo sprožila neštevilne razprave o tem sloju v slovenskem zgodovinopisju in jezikoslovju, s tem pa tudi avstrijske odzive. Dokončno so bili kosezi emancipirani v Slovence in v slovensko kulturo spominjanja sprejeti po drugi svetovni vojni, ko so zlasti v Grafenauerjevih interpretacijah v povezavi s Karantanijo ter ustoličevanjem prejeli izrazito nacionalno emancipatorni naboj (praktično neobstoječ v Hauptmannovi hrvaški teoriji), ki se je uveljavljal skozi osnovnošolski in srednješolski kurikulum ter poljudnoznanstvena besedila. Če parafraziram Vilfana: kdor koli naj bi že bili kosezi do (re)konstrukcije pojma, zlasti v Grafenauerjevi interpretaciji, odtlej so bili od nekdanj Slovenci. Vsaj tostran Karavank.

A četudi bodo uveljavljene slovenske predstave o kosezih morda načela najnovejša slovenska spoznanja o Karantaniji in njeni družbi – bila je dedna, ne volilna kneževina, skozi stoletja je v obredu ustoličevanja prišlo do velikih sprememb, vrinek v Švabskem zrcalu ni verodostojen vir, nove raziskave o svobodnikih na Slovenskem v srednjem veku itd. (Štih, 2005, 38–41; 2012, 329; Bizjak, 2019a; 2019b) – še ni pričakovati, da bi se vloga Karantanije, ustoličevanja ter kosezov v kulturi spominjanja kmalu zamajala. Kljub neredko drugačnim predstavam ali željam zgodovinarjev znanstvena dognanja le

počasi spreminjajo in precej manj neposredno napajajo predstave o nacionalni preteklosti kot učbeniki, proslave, zgodovinski romani in filmi (Tamm, 2016, 23). Navsezadnje zgodovinopisje, ki je nacionalne mite v 19. in zgodnjem 20. stoletju pomagalo vzpostavljati v prepletu ali soodvisnosti z vodilnimi nacional(istič)nimi gibanji (Berger & Lorenz, 2010), mitom danes bržkone parira še težje kot v času, ko je na to opozoril František Graus (Štih, 2012, 312), sploh v kakofoniji relativizma »enakovrednih« mnenj dobe družbenih omrežij.

THE *KOSEZI* BETWEEN HISTORIOGRAPHY AND CULTURAL MEMORY:
(RE)CONSTRUCTION, RECEPTION AND (RE)INTERPRETATIONS

Žiga OMAN

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment,
 Ćentur 1F, 6273 Marežige, Slovenia
 e-mail: ziga.oman@irris.eu

SUMMARY

For well over a century now, the enigmatic kosezi (in Slovene), or Edlinge (in German), continue to excite the imagination and create agitation in Slovene and Austrian national histories and cultural memories. While Austrian historiography largely advocates for a Germanic origin of this free medieval social stratum, in the Slovene they are established as an integral part of Carantanian society, said to have persevered until the sixteenth and, to a degree, even the nineteenth century. Hence, in the Slovene national imagination, the kosezi provide an important continuity with the 'first Slovene state', as Carantania is erroneously regarded in the cultural memory. This paper focuses on the (re)construction and reception of the word kosez (singular) and the social stratum it allegedly designated in Slovene science and cultural memory, while also surveying Austrian interpretations. The analysis shows that the kosezi entered the Slovene national imagination especially due to their key role in the enthronement of the dukes of Carinthia. The role of free Slovene peasants in the medieval enthronement ritual was discovered only two decades before the (re)construction of the word kosez in 1912/13 from fifteenth- and early sixteenth-century toponyms and surnames, as the supposed old Slovene or Carantanian original for the German word Edlinger (singular), attested in earlier sources. The word kosez was unknown in folk memory and its (re)construction was too late to be included in nineteenth-century nation-building, which was the most prolific time for the construction of national myths. Thus, it was only in the interwar period that Slovene historiography and philology made the kosezi, through their role in the enthronement ritual supposedly originating in Carantania, an integral part of one of the key elements of Slovene nation and state-building. After World War Two, the kosezi were further established in Slovene cultural memory, particularly through the reception of popular-scientific works and school textbooks, predicated mainly on the interpretations of the leading post-war Slovene medievalist Bogo Grafenauer.

Keywords: kosezi, Edlinge, cultural memory, national imagination, historiography, nation- and state-building, nationalism, Carinthia, Slovenia, Austria

VIRI IN LITERATURA

- Aškerc, A. (1890):** Balade in romance. Ljubljana, Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg.
- Aškerc, A. (1906):** Knez Volkun. Zgodovinski prizor iz osmega stoletja. Ljubljanski zvon, 9, 26, 3, 129–141.
- Baár, M. (2010):** Heretics into National Heroes: Jules Michelet's Joan of Arc and František Palacký's John Hus. V: Berger, S. & C. Lorenz (ur.): Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 128–148.
- Berger, S. & C. Lorenz (ur.) (2010):** Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Bezljaj, F. (1982):** Etimološki slovar slovenskega jezika. Druga knjiga K–O. Ljubljana, SAZU, Mladinska knjiga.
- Binter, B. & V. Štrukelj (1938):** Zgodovina Jugoslovanov, I. del. Ljubljana, Jugoslovansko profesorsko društvo.
- Bizjak, M. (2019a):** Izvor svobodnikov na Kranjskem. V: Golec, B. (ur.): Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 299–279.
- Bizjak, M. (2019b):** Omembe senzualov v listinskem gradivu za ozemlje Slovenije. Zgodovinski časopis, 73, 1–2, 8–18.
- Blaznik, P. (1986):** Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500, 1. A–M. Historična topografija Slovenije II. Maribor, Založba Obzorja.
- Blaznik, P., Grafenauer, B. & S. Vilfan (ur.) (1980):** Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog. II. zvezek. Družbena razmerja in gibanja. Ljubljana, SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa.
- Božič, B. (1969):** Zgodovina slovenskega naroda. Ljubljana, Prešernova družba.
- Braumüller, H. (1933):** Noriker und Karantanen. Carinthia I. Geschichtliche Beiträge zur Heimatkunde Kärntens, 123, 21–31.
- Brinar, J. (1927 [1922]):** Zgodovina za meščanske šole. I. del. Stari in srednji vek.. Ljubljana, Jugoslovanska tiskarna.
- Brodnik, V., Jernejčič, R. A., Radonjič, Z. & T. Urankar-Dornik (2001):** Zgodovina 1. Učbenik za prvi letnik gimnazije. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Cankar, I. et al. (ur.) (2013 [1926]):** Grafenauer, Ivan (1880–1964). Slovenska biografija. Ljubljana, SAZU, ZRC SAZU. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi212342> (zadnji dostop: 31.01.2021).
- Čepič, Z. & D. Nečak (ur.) (1979):** Zgodovina Slovencev. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Deutsche Wacht 1892.** Celje, Gerhard Ramberg, 1883–1919.
- Dolenc, M. (1935):** Pravna zgodovina za slovensko ozemlje: sostavni očrt. Ljubljana, Akademsko založba.

- Eichert, S. (2014):** Die Edlinger und das karantanische Frühmittelalter. Eine archäologisch-historische Spurensuche. V: Felsner, B., Tropper, C. & T. Zeloth (ur.): Festschrift für Wilhelm Wadl zum 60. Geburtstag. Klagenfurt, Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten, 165–182.
- Evans, R. J. W. & G. P. Marchal (ur.) (2011):** The Uses of the Middle Ages in Modern European States: History, Nationhood and the Search for Origins. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Fewster, D. (2011):** ‚Braves Step out of the Night of the Barrows‘: Regenerating the Heritage of Early Medieval Finland. V: Evans, R. J. W. & G. P. Marchal (ur.): The Uses of the Middle Ages in Modern European States: History, Nationhood and the Search for Origins. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 31–51.
- Foster, S. J. & K. A. Crawford (2006):** Introduction: The Critical Importance of History Textbook Research. V: Foster, S. J. & K. A. Crawford (ur.): What Shall We Tell the Children? International Perspectives on School History Textbooks. Greenwich CT, Information Age Publishing, 1–23.
- Fresacher, W. (1960):** Klagenfurt – Eine Edlinger-Siedlung? Carinthia I. Geschichtliche und Volkskundliche Beiträge zur Heimatkunde Kärntens, 150, 1–3, 118–161.
- Fresacher, W. (1984 [1970]):** Das Ende der Edlinger in Kärnten. Klagenfurt, Verlag des Kärntner Landesarchivs.
- Funtek, A. (1890):** Teharski plemiči. Spevoigra v treh dejanjih. Ljubljana, Dramatično društvo v Ljubljani.
- Geary, P. J. (2005 [2002]):** Mit narodov: srednjeveški izvori Evrope. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Glauert, G. (1942):** Kulturlandschaftliche Veränderungen im Gebirgslande zwischen Drau und Save bis zum begin der deutschen Südostsiedlung. Südostdeutsche Forschungen, 7, 9–52.
- Gleirscher, P. (2018):** Karantanien – Slawisches Fürstentum und bairische Grafschaft. Klagenfurt itd., Hermagoras/Mohorjeva.
- Glenny, M. (2012 [1999]):** The Balkans. Nationalism, War, and the Great Powers 1804–2012. Toronto, House of Anansi Press.
- Glonar, J. (1936):** Slovar slovenskega jezika. Ljubljana, Umetniška propaganda.
- Graber, G. (1942):** Schwabenspiegel und Einritt am Fürstenstein. Carinthia I. Geschichtliche Beiträge zur Heimatkunde Kärntens, 132, 168–205.
- Graber, G. (1957):** Der Karnburger Fürstenstein im Licht und Dunkel der Geschichte. Carinthia I. Geschichtliche und Volkskundliche Beiträge zur Heimatkunde Kärntens, 147, 1–2, 186–210.
- Grad, A. (1969):** Še malo o imenih Koseze, kosez. Lingustica, 9, 123–136.
- Grafenauer, B. (1939):** Svoboda ali sužnost? Čas: revija Leonove družbe, 33, 10, 306–327.
- Grafenauer, B. (1952):** Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev. Ljubljana, Inštitut za zgodovino, Sekcija za občno in narodno zgodovino.
- Grafenauer, B. (1954):** Zgodovina slovenskega naroda. I. zvezek: Od naselitve do uveljavljenja frankovskega fevdalnega reda. Ljubljana, Kmečka knjiga.

- Grafenauer, B. (1956):** Zgodovina slovenskega naroda. III. zvezek: Doba prve krize fevdalne družbe na Slovenskem od začetka kmečkih uporov do viška protestantskega gibanja. Ljubljana, Kmečka knjiga.
- Grafenauer, B. (1962):** Deset let proučevanja ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev. Zgodovinski časopis, 16, 176–209.
- Grafenauer, B. (1963):** Cotsetlas = kosezi? Sodobnost, 11, 12, 1147–1150.
- Grafenauer, B. (1991):** Kosezi. V: Javornik, M. (ur.): Enciklopedija Slovenije 5: Kari-Krei. Ljubljana, Mladinska knjiga, 313–314.
- Grdina, I. (1991):** Funtkov libreto Teharski plemiči. Jezik in slovstvo, 36, 5/6, 148–157.
- Gruden, J. (1912 [1910]):** Zgodovina slovenskega naroda. Prvi del. Zgodnji srednji vek. Celovec, Družba sv. Mohorja.
- Gruden, J. (1913):** Zgodovina slovenskega naroda. Drugi del. Pozni srednji vek. Celovec, Družba sv. Mohorja.
- Hauptmann, L. (1954):** Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu. Ljubljana, SAZU.
- Hozjan, A. & D. Potočnik (2001):** Zgodovina 2: učbenik za 2. letnik gimnazije. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Jaksch, A. (1891):** Ueber Ortsnamen und Ortsnamenforschung mit besonderer Rücksicht auf Kärnten: Vortrag im kärntnerischen Geschichtsvereine. Klagenfurt, Ferdinand von Kleinmayr.
- Jarnut, J. (1971):** Beobachtungen zu den langobardischen arimanni und exercitiales. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, 88, 1, 1–28.
- Jerše, S. (2017):** Slovenski kraji spomina. Pojmi, teze in perspektive zgodovinskih raziskav. Zgodovinski časopis 71, 1–2 (155), 246–267.
- Kahl, H.-D. (2002):** Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.) = Država Karantancev. Dejstva, teze in vprašanja o zgodnji slovanski državni tvorbi v vzhodnoalpskem prostoru (7.–9. stol.). Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, SAZU.
- Klebel, E. (1960):** Der Einbau Karantaniens in das ostfränkische und deutsche Reich. Carinthia I. Geschichtliche und Volkskundliche Beiträge zur Heimatkunde Kärntens, 147, 1–3, 663–692.
- Kočevar, F. (1892 [1859]):** Mlinarjev Janez, slovenski junak ali vplemenitba Teharjanov. Celje, Dragotin Hribar.
- Kolstø, P. (2014):** Introduction. V: Kolstø, P. (ur.): Strategies of Symbolic Nation-building in South Eastern Europe. Farnham, Ashgate, 1–18.
- Kos, F. (1902):** Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Prva knjiga, 1. 501–800. Ljubljana, Leonova družba.
- Kos, M. (1933):** Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije. Ljubljana, Jugoslovanska tiskarna.
- Kos, M. (1955):** Ljudmil Hauptmann, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu. Zgodovinski časopis, 9, 1–4, 255–259.

- Kosi, J. (2018a):** Nacionalno zgodovinopisje kot orožje ljudstva: Grafenauerjeva koncepcija slovenske zgodovine. V: Štih, P. & Ž. Zwitter (ur.): O mojstrih in muzi: zgodovinopisje Boga Grafenauerja in Ferda Gestrina. Ljubljana, SAZU, 60–84.
- Kosi, J. (2018b):** Mit iz učilnice. Kmečki upori v slovenskih učbenikih za pouk zgodovine 20. in 21. stoletja. V: Jerše, S. (ur.): Leukhup! Kmečko upornišvo v obdobju predmoderne. Zgodovina, vzporednice, (re)prezentacije. Ljubljana, Slovenska matica, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Posavski muzej Brežice, 269–280.
- Kranzmayer, E. (1925):** Etymologische Beiträge zur Entstehung des karantanischen Herzogtums. Carinthia I. Mitteilungen des Geschichtsvereines für Kärnten, 115, 65–72.
- Kratka zgodovina (1944):** Kratka zgodovina za srednje, učiteljske in meščanske šole, II. del. Srednji vek. Ljubljana, Pokrajinska šolska založba.
- Kuljić, T. (2012 [2006]):** Kultura spominjanja: teoretske razlage uporabe preteklosti. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete
- Laibacher Wochenblatt 1892.** Ljubljana, Franz Müller, 1880–1893.
- Lessiak, P. (1913):** Edling – Kazaze. Ein Beitrag zur Ortsnamenkunde und Siedlungsgeschichte der österreichischen Alpenländer. Carinthia I. Mitteilungen des Geschichtsvereines für Kärnten, 103, 81–94.
- Lisjak, M. (2019):** Učne priprave za osnovno in srednjo šolo. Prispevki k didaktiki zgodovine, 17, 4. [Http://oddelki.ff.uni-lj.si/zgodovin/DANIJELA/DIDAKTIKAZGODOVINE/_private/Prispevki%20XVII/Prispevki%20XVII-4.pdf](http://oddelki.ff.uni-lj.si/zgodovin/DANIJELA/DIDAKTIKAZGODOVINE/_private/Prispevki%20XVII/Prispevki%20XVII-4.pdf) (zadnji dostop: 31.01.2021).
- Luschin, A. (1896):** Österreichische Rechtsgeschichte (Geschichte der Staatsbildung, der Rechtsquellen und des öffentlichen Rechts). Bamberg, C. C. Buchner Verlag.
- Mal, J. (1963):** Ist das Edlingerproblem wirklich unlösbar? Südost Forschungen: Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas. Sonderdruck, 22, 140–178.
- Melik, A. (1920):** Zgodovina srednjega veka za nižje razrede srednjih in njim sorodnih šol. Ljubljana, Jugoslovanska knjigarna.
- Moretti, M. & I. Porciani (2011):** Italy's Various Middle Ages. V: Evans, R. J. W. & G. P. Marchal (ur.): The Uses of the Middle Ages in Modern European States: History, Nationhood and the Search for Origins. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 177–196.
- Myhre, J. E. (2011):** The 'Decline of Norway': Grief and Fascination in Norwegian Historiography on the Middle Ages. V: Evans, R. J. W. & G. P. Marchal (ur.): The Uses of the Middle Ages in Modern European States: History, Nationhood and the Search for Origins. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 18–30.
- Nahtigal, R. (1955):** O etimologiji izraza kosez. Slavistična revija: časopis za literarno zgodovino in jezik, 8, 3–4, 164–168.
- Orožen, I. (1854):** Celska kronika. Celje, Julius Jeretin.
- Orožen, J. (1940):** Zgodovina srednjega veka za VI. razred srednjih šol. Ljubljana, Knjižna založba tiskarne Merkur.

- Oset, Ž. (2008):** Teharska koseška skupnost skozi prizmo sodnega protokola koseškega sodišča v obdobju 1715–1718. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 56, 3, 463–472.
- Oset, Ž. (2019):** Teharska koseška skupnost med tradicijo in modernostjo. V: Golec, B. (ur.): *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 249–267.
- Pečjak, R. (1938):** *Zgodovina za drugi razred meščanskih šol. Stari narodi in naši davni pradedje*. Ljubljana, Jugoslovanska tiskarna.
- Pečnak, J. (1894):** *Local-Chronik der Edlinge von Tüchern*. Celje, Dragotin Hribar.
- Petauer, L. (1973 [1951]):** *Zgodovina za gimnazije in sorodne srednje šole I*. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Pintar, L. (1912):** O krajnih imenih, V. *Ljubljanski Zvon*, 32, 600–605.
- Pirjevec, A. (2013 [1932]):** Kočvar, Ferdo (1833–1878). Slovenska biografija. Ljubljana, SAZU, ZRC SAZU. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi282793/#slovenski-biografski-leksikon> (zadnji dostop: 30.12.2020).
- Polec, J. (1936):** Svobodniki na Kranjskem. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, 17, 1–4, 5–142.
- Polec, J. (2013 [1932]):** Luschin vitez Ebengreuth, Arnold (1841–1932). Slovenska biografija. Ljubljana, SAZU, ZRC SAZU. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi336348/> (zadnji dostop: 31.01.2021).
- Smith, A. D. (1999):** *Myths and Memories of the Nation*. Oxford, Oxford University Press.
- Snoj, A. (2017):** »Maščevano bo tudi naše Kosovo!« Govori na osnovnošolskih patriotskih slovesnostih v kraljevi Jugoslaviji. *Zgodovinski časopis*, 71, 3–4 (156), 428–448.
- Snoj, M. (2009):** *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana, Založba Modrijan, Založba ZRC.
- Stanonik, J. (1963):** Še o kosezih. *Sodobnost*, 11, 11, 1038–1041.
- Stanonik, J. (1964):** Cotseti in kosezi. *Sodobnost*, 12, 1, 91–93.
- Szeberényi, G. (2012):** Plemići, predijalci i iobagiones castru Rovišća u 13. i 14. stoljeću. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 30, 31–55.
- Šlebinger, J. (2013 [1949]):** Pintar, Luka (1857–1915). Slovenska biografija. SAZU, ZRC SAZU. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi426005/> (zadnji dostop: 30.12.2020).
- Štih, P. (2004):** Glose k novi monografiji o Karantaciji. *Zgodovinski časopis*, 3–4 (103), 467–487.
- Štih, P. (2005):** O modernem (ne)razumevanju in (ne)poznavanju stare zgodovine na primeru ustoličevanja koroških vojvod. V: Nečak, D. (ur.): *Stiplovškovo zbornik. Historia: Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani*, 10. Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 33–42.

- Štih, P. (2010):** *The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic: Select Papers on Slovene Historiography and Medieval History.* Leiden & Boston, Brill.
- Štih, P. (2012):** Ustoličevanje koroških vojvod med zgodovino in predstavami: problemi njegovega izročila, razvoja in poteka kot tudi njegovo razumevanje pri Slovencih. *Zgodovinski časopis*, 66, 3–4 (146), 306–343.
- Štih, P. (2016):** Vorwort. V: Grafenauer, B.: *Die Kärntner Herzogseinsetzung* (ur. Štih, P., Krahwinkler, H. & D. Mihelič). (1952.) Ljubljana & Klagenfurt, Znanstvena založba Filozofske fakultete, SAZU, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Hermagoras/Mohorjeva, 7–16.
- Štih, P. (2018):** O plemstvu v delih Boga Grafenauerja in Ferda Gestrina. V: Štih, P. & Ž. Zwitter (ur.): *O mojstrih in muzi: zgodovinisje Boga Grafenauerja in Ferda Gestrina.* Ljubljana, SAZU, 130–146.
- Štih, P. & V. Simoniti (1995):** *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva.* Ljubljana, Mohorjeva družba.
- Tamm, M. (2016):** *Writing Histories, Making Nations: A Review Essay.* Bologna, Università di Bologna, Dipartimento di Storia Culture Civiltà.
- Torggler, K. (1938):** *Die Arbeiten Ludmil Hauptmanns und ihre Bedeutung für Kärnten besonders in der Edlingerfrage.* Carinthia I. Geschichtliche Beiträge zur Heimatkunde Kärntens, 128, 24–47.
- Torkar, S. (2016):** Tvorba slovenskih zemljepisnih imen iz slovanskih antroponimov. *Historični seminar*, 12, 143–157.
- Vilfan, S. (1996a [1961]):** *Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije.* Ljubljana, Slovenska matica.
- Vilfan, S. (1996b):** *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci.* Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Weber, E. (1976):** *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France 1870–1914.* Stanford, Stanford University Press.
- Wenskus, R. (1961):** *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes.* Köln & Graz, Böhlau Verlag.
- Wolf, A. A. (izd.) (1860):** *Deutsch-slovenisches Wörterbuch: Erster Theil A–L.* Ljubljana, Josef Blasnik.
- Wutte, M. (1949):** *Zur Geschichte der Edlinger, der Kärntner Pfalzgrafen und des Herzogstuhles.* Carinthia I. Geschichtliche und Volkskundliche Beiträge zur Heimatkunde Kärntens, 139, 1, 13–48.
- Ebner, Herwig** – https://de.wikipedia.org/wiki/Herwig_Ebner (zadnji dostop: januar 2021).
- Egger, Rudolf** – [https://de.wikipedia.org/wiki/Rudolf_Egger_\(Historiker\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Rudolf_Egger_(Historiker)) (zadnji dostop: januar 2021).
- Gleirscher, Paul** – https://de.wikipedia.org/wiki/Paul_Gleirscher (zadnji dostop: januar 2021).
- Graber, Georg** – https://de.wikipedia.org/wiki/Georg_Graber (zadnji dostop: januar 2021).

- Grad, Anton** – https://sl.wikipedia.org/wiki/Anton_Grad (zadnji dostop: januar 2021).
- Kazazi Surname** – <https://forebears.io/surnames/kazazi> (zadnji dostop: januar 2021).
- Kranzmayer, Eberhard** – https://de.wikipedia.org/wiki/Eberhard_Kranzmayer (zadnji dostop: januar 2021).
- Mayer, Theodor** – [https://de.wikipedia.org/wiki/Theodor_Mayer_\(Historiker\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Theodor_Mayer_(Historiker)) (zadnji dostop: januar 2021).
- Pečnak, Josip (1816–1905)** – <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/josip-pecnak-1816-1905.html> (zadnji dostop: december 2020).
- Puntschart, Paul** – https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_P/Puntschart_Paul_1867_1945.xml (zadnji dostop: januar 2021).
- SURS – Statistični urad Republike Slovenije** – <https://www.stat.si/imenarostva#/names/> (zadnji dostop: januar 2021).
- Stanonik, Janez** – <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi602573/> (zadnji dostop: januar 2021).
- Stanonik, Janez** – <https://web.archive.org/web/20100710013814/http://www.sazu.si/o-sazu/clani/janez-stanonik.html> (zadnji dostop: januar 2021).
- Tremel, Ferdinand** – https://www.ennstalwiki.at/wiki/index.php/Ferdinand_Tremel (zadnji dostop: januar 2021).
- Vasmer, Max** – https://de.wikipedia.org/wiki/Max_Vasmer (zadnji dostop: januar 2021).
- Werunsky Emil** – https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_W/Werunsky_Emil_1850_1942.xml (zadnji dostop: januar 2021).
- Wutte, Martin** – https://de.wikipedia.org/wiki/Martin_Wutte (zadnji dostop: januar 2021).

VLOGA SLOVENSКИH ODVETNIKOV IN RAZVOJ POLOŽAJA SLOVENSKEGA JEZIKA KOT PRAVNEGA JEZIKA OD 1848 DO 1918

Marko NOVAK

Nova univerza, Evropska pravna fakulteta, Delpinova uliva 18/b, 5000 Nova Gorica, Slovenija
e-mail: marko.novak@epf.nova-uni.si

IZVLEČEK

Pomlad narodov leta 1848 je zahtevala enakopravnost ne le posameznikov, temveč tudi narodov. Rodila se je zahteva po enakopravnosti slovenskega jezika v tedanji monarhiji. V povezavi s tem so slovenski pravniki, kjer so prednjačili slovenski odvetniki, pričeli sistematično razvijati slovensko pravno terminologijo. To je bil eden izmed odločilnih korakov na poti do narodove pravne avtonomije, pomemben prispevek pa je sledil v začetku 20. stoletja z razpravljanjem o sposobnosti slovenskega naroda za lastno pravotvornost.

Ključne besede: pomlad narodov, jezikovno pravo, slovenski odvetniki, pravno-slavistična smer

IL RUOLO DEGLI AVVOCATI SLOVENI E LO SVILUPPO DELLO STATUS DELLA LINGUA SLOVENA COME LINGUA GIURIDICA TRA IL 1848 E IL 1918

SINTESI

La primavera dei popoli del 1848 esigeva l'uguaglianza non solo delle persone ma anche dei popoli. Si delineò così la richiesta di uguaglianza dello sloveno rispetto alle altre lingue dell'allora monarchia. In questo contesto i giuristi sloveni, in particolare gli avvocati, cominciarono a redigere sistematicamente la terminologia giuridica in lingua slovena. Questo fu uno dei primi passi cruciali verso l'autonomia giuridica della nazione, seguito da un contributo importante agli inizi del '900 con i dibattiti sulla facoltà della nazione slovena di creare il proprio impianto giuridico.

Parole chiave: primavera dei popoli, diritto linguistico, avvocati sloveni, scuola giuridico-slavistica

UVOD¹

Dne 25. 6. 2021 smo praznovali trideseti rojstni dan države Slovenije. Trideseta obletnica plebiscita za samostojno in neodvisno Slovenijo, 26. 12. 2020, je bila namreč prvi korak v praznovanje tega lepega jubileja, kateremu smo kmalu dodali še trideseto obletnico Temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije. Z ustanovitvijo lastne države smo 25. 6. 1991, ko je bila sprejeta ta listina, Slovenci »dosanjali svojo več stoletni sen«.² Decembra 1991 je sledilo še sprejetje nove ustave. Takšne pravice (ali privilegija) niti slučajno niso deležni vsi narodi – tudi precej večji od našega.

Lahko bi rekli, da smo z letom 2021 vstopili v praznično leto za našo, v mnogočem še vedno mlado državo. Kot so zapisali v Preambuli Ustave RS, smo pred tridesetimi leti »Slovenci v več stoletnem boju za narodno osvoboditev izoblikovali svojo narodno samobitnost in uveljavili svojo državnost«. Ta »več stoletni boj« se seveda nanaša na Slovence kot posebej poimenovan narod, če pa mislimo – širše – na svoje slovanske prednike in germansko nadvlado nad njimi od Frankov naprej, ko je padla samostojnost kneževine Karantanije, potem bo šlo za »več kot tisoč let«.

Zdi se, da ne le so bili naši predniki vztrajni in odločni pri izbojevanju političnih pravic, ampak so tudi tako ali drugače znali izkoristiti velike svetovne zgodovinske trenutke za vsaj en korak naprej k temu, kar imamo danes: lastno državo, kar je gotovo kulminacija političnega razvoja nekega naroda. Pred dobrimi 170 leti je bil takšen svetovni »prevrat« gotovo buržoazna revolucija, ki jo je dokaj pozno zaneslo tudi v naše kraje. Ta se je zdela z vidika oblikovanja nacionalne države vendarle odločilna. Kot sta se za kasnejšo jugoslovansko pot Slovenije zdela: (a) uveljavitev pravice do samoodločbe narodov po razpadu velikih imperijev po koncu prve svetovne vojne in (b) padec železne zavese ob koncu osemdesetih let prejšnjega stoletja.

Pomembnejši koraki na poti k lastni državi in pravu so se pričeli sredi 19. stoletja. V prvem poglavju je tako najprej opisan boj za tako imenovano jezikovno pravo z vzpostavitvijo formalnopravnih možnosti za pravo monarhije v slovenskem jeziku in vlogo predvsem slovenskih odvetnikov pri razvoju slovenske pravne terminologije. V drugem poglavju pa sledi razprava o utemeljevanju sposobnosti za pravotvornost slovenskega naroda. Oba pogoja, tako jezikovni kot vsebinsko-pravni, se zdita nujna na zgodovinski poti do lastnega prava.

JEZIKOVNO PRAVO (JEZIKOVNA AVTONOMIJA)

Politična in formalnopravna podlaga

Ena od temeljnih zahtev buržoaznih revolucij je bila zahteva po enakosti (eno od srednjih gesel francoske revolucije je bilo *égalité*).³ Ta je bila ključna za to, da ne le

1 This paper is the result of research carried out in the project *Cultural Memory of Slovene Nation and State Building* (ARRS, J6-9354), funded by the Slovenian Research Agency (ARRS).

2 Preambula Ustave RS; glej tudi spodaj.

3 Toda Francozi sami v času Ilirskih provinc vsaj, kar se priznanja slovenščine kot uradnega jezika tiče, tega niso kaj prida upoštevali (Dolenc, 1935, 528).

posamezniki, temveč tudi skupine, vključno z narodi, dobijo enake pravice kot drugi. To je bilo še posebej pomembno za maloštevilčne narode (včasih zaničljivo imenovani tudi »nezgodovinski«). Konstituiranje naroda v lastni politični skupnosti ali vzpostavitev lastne (narodove) avtonomije je bila nujna pot do (nacionalne) države, ki temelji na lastnem pravu. V t. i. Pomladi narodov v habsburški monarhiji leta 1848 so bili Slovenci še daleč od tega, pomembne pa so bile že zahteve oziroma težnje, da gredo po tej poti.

Že Razglasilni patent k Obče državljanskem zakoniku (ODZ),⁴ ki je na Štajerskem pričel veljati 1812, na Kranjskem pa šele 1815 (zavoljo Ilirskih provinc, kjer je veljal francoski *Code civil*), je v svoji prvi točki zapovedal, da ga je treba razlagati vsem prebivalcem v njihovem jeziku, da bi ga lahko razumeli. Sicer pa je do njegovega prevoda v slovenščino prišlo šele leta 1850, kjer so sodelovali Anton Mažgon, Josip Krajnc, sodeloval pa je tudi Matej Cigale (Dolenc, 1935, 528).⁵

Prvi korak, ki je bil pred Slovenci na poti avtonomije, je bil najprej povezava v enotno politično skupnost, sicer znotraj Habsburške monarhije, kar je bila zahteva Programa zedinjene Slovenije. V tem programu je prva točka zahtevala razbitje historičnih dežel,⁶ ki so Slovence razdvajale, ter ustanovitev lastne kraljevine po narodnostnem kriteriju, ki ji bo ime Slovenija. V drugi točki je ta program zahteval enakopravnost jezika, pri čemer naj bi se slovenščina uvedla v šole in urade (Granda, 1999, 134–135, 140–141; Škrubej, 2010, 280–281).⁷ Ta zahteva je bila argumentirana z rabo jezika na sodiščih (Melik, 2018, 19). Zahteva po lastnem uradnem jeziku, ki je seveda jezik pravnih aktov v neki avtonomni politični skupnosti, katere narod ne more tvoriti, če nima konstitutivnih pravnih aktov v svojem jeziku, je vodila do nastanka nove pravne usmeritve: t. i. jezikovno pravo. Pri tem so imeli ključno vlogo slovenski pravniki, vsaj v prvem obdobju večinoma odvetniki, ki so celo ustanovili revijo Slovenski Pravnik (Škrubej, 2010, 294). Nujen predpogoj pravne avtonomije je tako naprej jezikovna avtonomija, četudi ne gre še za izključno lastno pravo, temveč pravo večnarodne monarhije z nemško dominanco.

Kot delni uspeh buržoazne revolucije je bil pomemben že cesarski patent iz leta 1849, ki je zapovedal izhajanje državnega uradnega lista tudi v nenemških jezikih, tako tudi slovenščini, kar je veljalo tudi za deželne zakonike. Ta zahteva je veljala do leta 1852,

4 V četrtek paragrafu je s svojo uveljavitvijo uvedel načelo enakosti pred zakonom (na zasebnopravnem področju), ki se je glasilo: »Državljski zakoni vežejo vse državljane dežel, za katere so razglašeni.« (Občni državljanski zakonik, 1928, 6).

5 S prevodom je po naročilu Slovenskega društva v Ljubljani pričel Anton Mažgon (1812–1849), ki pa ga zavoljo smrti ni dokončal. Njegovo delo je nadaljeval civilist Josip Krajnc (1822–1875), predavatelj civilnega prava na graški pravni fakulteti. Prevod je pregledal in uredil Matej Cigale (1819–1889), urednik državnega uradnega lista. Prevod je bil izdan 1853, Cigale pa v okviru terminologije državnega zakonika (uradnega lista) poskrbi za novo izdajo leta 1887. Franc Regally (1870–1924) od leta 1905 dela na novi, sodobnejši različici prevoda, ki jo zaključil Božidar Bežek (1866–1935) po sugestijah prof. Janka Polca (1880–1956) ter izda 1928 (Bežek, 1928, V–XI).

6 Te so se na Avstrijskem oblikovale v poznem srednjem veku, ko so se ministrali otreli osebne odvisnosti in postali knežje deželno plemstvo (Vilfan, 1992, 70–71).

7 Zahtevali so enakopravnost slovenščine (uvedbo slovenščine v šole in urade): »... da ima Slovenski jezik v tem Slovenskem Kraljestvu popolnoma tiste pravice, katere ima nemški v nemških, laški v laških deželah, da tedaj Slovenski jezik v šole in v kanclije vpeljemo, kadar hočemo in kakor hočemo«. Prva točka pa se je nanašala na »razbitje historičnih dežel po narodnostnem kriteriju in oblikovanje Kraljevine Slovenije s svojim »deželnim zborom« v okviru Habsburške monarhije.«

potem pa spet po 1870 do razpada monarhije (Dolenc, 1935, 534).⁸ Urednik slovenskega dela državnega zakonika kot državnega uradnega lista je bil (že omenjeni) Matej Cigale (Dolenc, 1935, 534). Tako prevajanje uradnega lista kot tudi prevod ODZ v slovenščino sta bili izjemno pomembni dejanji za razvoj lastne pravne terminologije.

Koncesija jezikovno-etničnem načelu je bil tudi peti člen oktroirane ustave iz leta 1849, ki je uvedel enakopravnost jezikov in plemen.⁹ Toda ta je bila kasneje razveljavljena, zato je bilo treba počakati na »drugo, tokrat pravo obdobje avstrijske ustavnosti v šestdesetih letih 19. stoletja. Leta 1867 je bil sprejet Državni osnovni zakon o splošnih pravicah državljanov za kraljevine in dežele zastopane v državnem zboru, ki je ponovno izpostavil enakost narodov in jezikov.¹⁰

Toda kljub ustavni jasnosti glede enakopravnosti jezikov narodov habsburške monarhije, seveda tudi slovenščine, v uradih (tj. uprava, sodstvo, zakonodajni ali samoupravni zbori) ta določba v popolnosti nikoli ni bila izpolnjena v realnem življenju. Nekaj več je sicer bilo naklonjenosti tako imenovanemu »zunanjemu« jeziku, kamor spada komunikacija s strankami, pri čemer gre lahko tudi za zapisnike v postopkih ter vloge strank. Tu je bila situacija najboljša pri samoupravnih organih. Glede »notranjega« jezika v uradih, kamor spada interno poslovanje organov, npr. sodišč, njihovi pisni odpravki ter komunikacija med instancami, pa je prevladovala nemščina. Še leta 1881 je bila s strani Vrhovnega sodišča na Dunaju celo razveljavljena sodba kamniškega sodišča samo zato, ker je bila v slovenščini. Po letu 1882 je bilo zavoljo Pražakovih reform nekoliko bolje, toda pri upravnih organih je bila situacija še slabša kot glede sodišč (Vilfan, 1996a, 458–462).

Slovenski odvetniki

Glede druge točke Programa zedinjenja Slovenije je imel pomembno vlogo odvetnik Matija Kavčič. Ta je bil izvoljen v konstituanto za pripravo prve avstrijske ustave. Kot podpredsednik odbora za pripravo ustave¹¹ si je prizadeval za razdelitev monarhije na 14 nacionalno zaokroženih enot, od katerih bi bila ena Slovenija (Škrubej, 2010, 291). V revolucionarnih letih 1848 in 1849 je bil poslanec v dunajskem državnem zboru, kjer je bil član parlamentarnega ustavnega odbora in tudi izvoljen v stalni odbor državnega zbora. Med drugim se je potegoval tudi za slovensko univerzo v Ljubljani, saj je ministrstvu v zvezi s tem izročil prošnjo ljubljanskega slovenskega društva. Zagovarjal je ukinitve podložništva in enakopravnost narodov, namesto zgodovinskih kronovin je predlagal ureditev monarhije po narodnostnem načelu (Marušič, 2018, 125–126).

Zahteva po slovenski univerzi se torej pojavi prvič v omenjenem revolucionarnem letu, sicer pa so se predavanja v slovenskem jeziku določeno obdobje leta 1849 v Ljubljani izvajala iz kazenskega in civilnega prava. Prva je opravil Lehmann, druga pa Mažgon,

8 Imenoval se je Obči državni zakonik in vladni list Avstrijskega cesarstva (Škrubej, 2010, 294).

9 »Vse etnične skupnosti (*Volksstämme*) so enakopravne in vsaka ima nedotakljivo pravico do ohranitve in skrbi za svojo narodnost in jezik« (Škrubej, 2010, 282).

10 Paragraf 19 omenjenega zakona je določal: »Vsa narodna plemena v državi so enakopravna in vsako plemen ima nepovredljivo pravico, svojo narodnost in svoj jezik čuvati in gojiti. Enakopravnost vseh deželnih jezikov v šoli, uradu in javnem življenju priznava se od strani države.« (Škrubej, 2010, 288).

11 V tem odboru so bili Slovenci nadpovprečno zastopani (5 od 30 članov) (Cvirn, 2006, 37).

potem pa so jih morali z odlokom ministrstva preseliti na graško univerzo, kjer so trajala med 1850 in 1854. Civilistiko je tam predaval Josip Krajnc (Kušej & Sajovic, 1954, 195).

Pomembna osebnost tedanjega časa je bil tudi odvetnik Matija Dolenc, kot osrednja organizacijska in idejno-politična osebnost leta 1848, ki je oblikoval tudi nekatera druga pomembna politična besedila (Melik, 2018, 19). Bil je član državnega sodišča, sodeloval je tudi pri prevodu ODZ, leta 1849 pa je bil imenovan za člana odseka za sestavo pravoslavnega državnega zakonika, pri katerem so sodelovali tudi Fran Miklošič,¹² Vuk Karadžić in Ivan Mažuranić. Dolenc je bil gonilna sila pri opravljanju naloge in reševanju problemov, predvsem glede terminologije, vključno s slovensko. Leta 1848 je organiziral sestavo posebne »adrese«, ki so jo naslovili na kranjske deželne stanove v Ljubljani, kjer so zahtevali zaščito slovenske narodnosti na območju pokrajin s slovenskem prebivalstvom. Pri njem so tudi ustanovili prvo slovensko samostojno društvo, imenovano Slovenija (Pečenko, 2018, 127).

Za razvoj slovenske pravne terminologije je bila izjemno pomembna kranjska (ljubljan-ska) odvetniška zbornica, ustanovljena 1868 z Odvetniškim redom v avstrijskem Državnem zboru. Tedaj so po deželah pričele delovati odvetniške zbornice, ki so tudi imenovale odvetnike ter nadzirale njihovo delo (prej je to cesar z oblastnim imenovanjem). Na ta način je bil nadomeščen red iz 1848. Za opravljanje odvetniškega poklica je bila poslej dovolj uvrstitev na listo odvetnikov pri odvetniški zbornici na območju proslilčevega stalnega prebivališča v eni od avstrijskih dežel (kronovin). Tako odvetništvo postane neodvisno, prosto, poklic odvetnika pa svoboden poklic. Zbornica je bila najprej narodnostno mešana, po letu 1898 pa se spremeni v slovensko odvetniško zbornico z izključno slovenskim uradovanim jezikom. Postane edina, ki jo obvladujejo slovenski odvetniki in ena od glavnih nosilcev boja za slovensko sodno uradovanje. V prvih letih 20. stoletja je bila ustanovljena Zveza slovenskih odvetnikov, leta 1889 pa je bilo ustanovljeno društvo Pravniki, ki je izdajalo tudi glasilo Slovenski pravnik. Ta je vseboval znanstvene razprave, strokovne članke, odločbe sodišč in poročila o dogajanju na pravnem področju v Avstriji in zunaj. Izdajalo je tudi zakone v slovenskem jeziku. Skrbelo je tudi za razvoj in poenotenje slovenskega pravnega izrazja, ki je bil prvi pogoj za uradovanje v slovenskem jeziku (Melik, 2018, 18–22).

Sicer pa je bila revija Slovenski pravnik izdana prvič že leta 1862 (ustanovitelj odvetnik Radoslav Razlag), ki pa je izhajala le leto dni.¹³ Do ponovne izdaje pride leta 1870, čez štiri leta pa jo nemška birokracija spet onemogoči.¹⁴ Revija spet oživi med letoma 1881 in 1883 pod taktirko odvetnikov Alfonza Moscheta¹⁵ in Ivana Tavčarja,¹⁶ leta 1888 pa jo spet obudijo in izdajanje prevzame društvo Slovenski pravnik. Urednikovanju se

12 Miklošič, ki je bil politično dejaven v letu 1848 tudi kot predsednik društva Slovenija in pravzaprav velik slovnicař 19. stoletja in filolog, je dokončal tudi pravo in med leti 1840 in 1848 služboval kot odvetnik na Dunaju. Leta 1849 pa je nekaj mesecev tudi pomagal pri prevodu državnega zakonika v slovenščino (Čepič, 2018, 129).

13 Šlo naj bi za prvi zvezek priročnika (Marušič, 2018, 132).

14 V letih 1870 in 1872 naj bi izdal tri letnike strokovnega lista Pravni slovenski (Marušič, 2018, 132).

15 Kot prvi Slovenec je leta 1898 postal predsednik Kranjske odvetniške zbornice. Leta 1884 sta skupaj z Aleksandrom Hudovernikom prevedla Občni sodni red (Fortuna & Jeraj, 2018, 150).

16 Tavčar je leta 1883 izdal civilnopravni priročnik, kjer v petih snopičih na 626 straneh v slovenskem jeziku obravnava večinoma materialne institute civilnega prava, pa tudi nekaj malega o sodnem postopku v civilnih zadevah, ki je bil namenjen predvsem kmečkemu prebivalstvu (Tavčar, 1883).

pridružita Jakob Kavčič in Jakob Babnik. Počasi se vključi tudi odvetnik Danilo Majaron kot večletni urednik, ki je veliko prispeval k razvoju slovenske pravne terminologije, predvsem pa ga štejejo za očeta slovenske univerze, saj je Spomenico za slovensko univerzo spisal že leta 1898 (Dolenc, 1935, 535–537).¹⁷

Leta 1894 v imenu društva Pravniki izide Nemško-slovenska pravna terminologija, ki jo je uredil Janko Babnik (Babnik, 1894).¹⁸ Ta prinaša zbirko pravne terminologije, prevedene iz nemškega jezika, vse od leta 1848, ko se je sklenilo izdajati državni zakonik (tj. uradni list) v vseh deželnih jezikih. Predhodnica tej zbirki je bilo delovanje posebne komisije v okviru pravosodnega ministrstva, od leta 1849, ki naj bi pripravila terminologijo za slovanske jezike. Pri razvoju slovenske terminologije so dejavno sodelovali Matija Dolenc, Franc Miklošič in Matija Cigale, sled česar leta 1853 izide delo: *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Österreichs. Deutsch-croatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe*. Pri drugi knjigi je sodelovalo kar 40 pravnikov, posebej omenjeni s strani društva in urednika pa so Ivan Vencajz,¹⁹ Danilo Majaron, Fran Milčinski (Karlovec, 2018, 106) in Karel Štrekelj (Babnik, 1894, III–V).

Razlog, zakaj so bili med pravniki v tistem času v ospredju predvsem narodno-zavedni odvetniki, se zdi v tem, da čeravno so bili vsi šolani na avstrijskih pravnih fakultetah, na Dunaju ali v Gradcu, so za razliko od sodnikov ali profesorjev prava imeli več »svobode« pri opravljanju svojega poklica v smislu gojenja narodno-zavednega razmišljanja. Poleg tega so bili tudi prvi deležni poklicne avtonomije, ko so se pred dobrimi 150 leti namesto oblastnega imenovanja odvetnikov s strani cesarja oblikovale deželne odvetniške zbornice, ki so poslej sprejemale medse nove odvetnike. Vsi ti odvetniki po vrsti so bili intelektualci najvišjega kova, ki so se bodisi ukvarjali tudi s pravno znanostjo ali leposlovjem. Na drugi strani so bile razmere za uveljavljanje kakšnega zavednega slovenskega sodnika v okviru močno prevladujočega nemškega jezika in avstrijskega prava najbrž institucionalno prezahtevne, univerze pa smo tako in tako bili deležni šele po razpadu stare monarhije, zato se razmere za večjo vlogo teh poklicnih profilov vsaj v tem začetnem obdobju niso zdele najboljše.²⁰ Seveda pa so se kasneje ponudile večje možnosti tudi za prispevek številnih profesorjev prava in sodnikov k političnem razvoju slovenskega naroda.²¹

17 Majaron je skupaj z ljubljanskim županom Ivanom Hribarjem pri tedanjem ministru za uk in bogočastje izbral enoletne štipendije za izobraževanje bodočih profesorjev v tujini: tako je denimo Janko Polec študiral v Berlinu, Leonid Pitamic pa v Heidelbergu in Münchnu (Kušej & Sajovic, 1954, 196).

18 Zapisi o slovenski pravni terminologiji so v tistih letih izhajali tudi v reviji Pravniki.

19 Vencajz je za to delo skupaj s pripravnikom Danilom Majaronom vodil zbiranje pravnih terminov in jih urejal, končni urednik gradiva pa je bil okrajni sodni pripravnik v Logatcu Janko Babnik. Zbrano in urejeno gradivo je na koncu pregledal še urednik slovenske izdaje državnega zakonika Karel Štrekelj (Čuček, 2018, 153).

20 Uporabi slovenskega jezika se je najbolj upiralo Višje deželno sodišče v Gradcu, kot instančno sodišče pristojno za večino slovenskega ozemlja. Tudi karierne poti na tem sodišču za kranjske sodnike so bile zelo ovirane. Podobno je veljalo tudi za akademske poti na graški pravni fakulteti. Predvsem pa se je sodišče upiralo razpravljanju in izdajanju sodb v slovenskem jeziku. Razmere so bile precej bolj ugodne v Trstu (Vilfan, 1996b, 458–461; Škrubej, 2018, 41). Ob prevratu leta 1918 tako ni bil na nobenem od okrožnih sodišč v Mariboru, Celju, Ljubljani in Novem mestu predsednik Slovenec, na graškem Višjem deželnem sodišču pa je bil le en sam (Škrubej, 2018, 42).

21 Nova univerza in njena pravna fakulteta sta ponudili možnost razvitja odličnega profsorskega zbora, ki so ga tvorili denimo Pitamic, Dolenc, Spektorski, Tasić, Maklecov, Jasinski, Korošec, Krek itd. (Kušej & Sajovic, 1954, 199). Pomembni slovenski sodniki se prvič zberejo na Višjem deželnem sodišču v Ljubljani, ki po razpadu Avstro-Ogrske monarhije prevzame pristojnosti vrhovnega sodstva na Slovenskem, kasneje pa se »preselijo« na Stol sedmorice v Zagreb.

Pionirji Razlag, Mosche, Tavčar, Babnik in Majaron niso kaj prida zaostajali za avstrijskimi kolegi tako v strokovnem kot znanstvenem smislu (Kušej & Sajovic, 1954, 196). Gotovo je k tedanji večji afirmaciji odvetnikov kaj prispevalo tudi dejstvo, da je bilo pri uporabi »zunanjega jezika« na uradih in sodiščih, kot jezika komunikacije s strankami, več priložnosti za uveljavljanje slovenščine, kot je bilo možnosti pri uporabljanju »notranjega« jezika za t. i. notranjo komunikacijo znotraj uradov skupaj s pisnimi odpravki.

Med pomembnejšimi odvetniki tedanjega časa moramo seveda omeniti tudi Franceta Prešerna, ki je bil nekakšna predhodnica Pomladi narodov in je bil predvsem narodni buditelj s svojimi pesmimi (najmanj Krst pri Savici (1835) in Zdravljica (1844)).

NA POTI AVTONOMNEGA DRŽAVNEGA PRAVA

Polno avtonomijo nek narod zaživi šele tedaj, ko je ne le jezikovno, ampak tudi pravno-vebinsko avtonomen, kar pomeni, da lahko sam sprejema svoja lastna pravna pravila. Kulminacija narodove avtonomnosti je seveda njegova državna avtonomnost, ko sam zase kot suveren sprejema državno pravo kot najpomembnejše pravo v lastni državni politični skupnosti. Razmere za kaj takega v drugi polovici 19. stoletja nikakor še niso bile zrele. Nekaj prostora za tovrstne podvige se Slovincem odpre od razpadanju Avstro-Ogrske monarhije, ko z naredbami slovenske Vlade prevzamejo oblast na slovenskem teritoriju.²²

Sem bi lahko šteli tudi konstituiranje Višjega deželnega sodišča v Ljubljani kot slovenskega vrhovnega sodišča dne 19. 12. 1918.²³ Njegov predsednik je bil Ivan Kavčnik,²⁴ člana pa tudi že prej omenjena Fran Milčinski in Metod Dolenc (kasneje tudi sodnika Stola sedmorice B v Zagrebu, ki je delovalo kot vrhovno sodišče za Slovenijo in Dalmacijo). Na tem sodišču se je prvič v notranjem prometu na višji instanci govorila slovenščina. Kasnejši preselitvi tega sodišča v Zagreb pa je ostro nasprotovala Odvetniška zbornica na čelu z Danilom Majaronom (Škrubej, 2018, 33).

Z vzpostavljanjem jezikovne enakopravnosti z nemščino tudi na pravnem področju so Slovenci seveda tudi razmišljali o lastnem pravu. Razen Karantanije kakšnih drugih zgodovinskih zgledov državnopravne avtonomije iz preteklosti seveda ni bilo, zato je bilo treba pomisliti, kje bi še lahko dokazovali pravotvornost Slovencev oziroma njihovo zgodovinsko izpričano avtonomijo na pravnem področju. Možnosti za to so seveda obstajale predvsem na lokalnem področju, kjer so Slovenci kot tudi drugi prebivalci in narodi tudi v srednjem veku uživali neke vrste podeželsko avtonomijo.²⁵

22 Po t. i. Naredbi vlade za prehodno upravo, tudi »konstitucija ali Žolgerjeva ustava«. Sodnike višjega deželnega sodišča v Ljubljani je imenovala Narodna vlada SHS, kjer je v oddelku za pravosodje deloval Janko Babnik (Škrubej, 2018, 23–26).

23 Tedaj so se pozivi na vrnitev v domovino odzvali praktično vsi slovenski sodniki in visoki sodni uradniki na najvišjih položajih na Dunaju in v drugih deželah (Škrubej, 2018, 45).

24 Prej je bil sodnik na Vrhovnem in kasacijskem sodišču avstrijskega dela Avstro-Ogrske monarhije na Dunaju (Škrubej, 2018, 26).

25 Značilne so bile soseske, avtonomija v okviru deželskih sodišč, pa tudi avtonomija Beneških Slovencev (Vilfan 1992, 81–82). Ti upravno-sodni zbori, ki so v precejšnji meri potekali v domačem jeziku, so omogočali določen razvoj slovenskega pravnega izrazja (Vilfan, 1996a).

To je nekako poudaril že Janko Babnik leta 1883 v razpravi *Sledovi slovenskega prava* (Babnik, 1883, 64–95). Takšno avtonomijo je bilo po njem moč najti v običajnem pravu Slovencev pred kodifikacijo, predvsem v družinskem in dednem pravu. Četudi je bilo v gradivih civilne kodifikacije (ODZ) kar nekaj materiala s tega področja, tudi glede prvotnih slovanskih pravnih institucij, ki so jih deželne komisije naznanile redaktorjem ODZ, pa so bile večinoma sprejete rimske osnove – v nemški »preobleki«. Kljub temu po Babniku pravnih sledi pri starih Slovencih oziroma njihovih slovanskih prednikih ne gre zanikati. Pri tem meni, da je družinsko pravo gotovo najbolj razvito, manj pa gotovo stvarno in tudi obligacijsko. Pri tem se največ ukvarja z zadruho kot tipičnim ne le jugoslovanskim, temveč tudi slovenskim institutom. Ni pa mogoče spregledati tudi javnopравnih institutov, predvsem vloge župana v župi ter procesa ustoličevanja karantanskih knezov kot praoblike slovenskega državnega prava (Babnik, 1883, 64–95).

Že Babnik se je dotaknil pomena narodnega prava v smislu pomena živečih narodnih običajev, še bistveno bolj pa se je s tem ukvarjala pravno-slavistična smer ožje pojmovanega slovenskega prava, katere predstavnika sta bila predvsem Metod Dolenc in Franc Goršič. Oba sta črpala iz izročila zgodovinske pravne šole, ki je po eni strani sicer poudarjala pomen germanskega prava, a po drugi strani cenila predvsem običajnega prava kot pravo, ki izhaja iz ljudskega duha (*Volksgeist*), pri čemer delež države ni odločilen (Vilfan, 1996b, 59–60). Četudi je Dolenčevo najbolj celovito delo pisano v pravnozgodovinskem stilu prava, po katerem je živelo slovensko ljudstvu (Dolenc, 1935) in ne le zgolj ljudskega prava, je v drugih delih dajal poudarek predvsem slednjemu: folklori s pravno-etnološkimi deli (Dolenc, 1963, 36–40; Dolenc, 1914), gorskemu vinogradniškemu pravu (gorske bukve) ter zadrugi kot izrazu kolektivnega (južno) slovanskega duha (Vilfan, 1996b, 63–72).

France Goršič pa je zastopal »slovensko pravno šolo« v smislu iskanja tega, kar so v duhu zgodovinske pravne šole imenovali »narodno pravo«. Tako se je ukvarjal tudi z agrarnimi zadrugami (t. i. primorskimi jusi), sezonskimi deli v gozdovih, pa tudi z ljudskimi zbori (veča gorsko pravo) (Vilfan, 1996b, 73–81).

Naj omenimo, da je ob pravno-slavistični šoli delovala tudi t. i. realistična šola slovenskih pravnih zgodovinarjev, ki so se ukvarjali predvsem s pravom, ki je veljalo na Slovenskem, ne da bi vsak posamezen pravni institut že vnaprej razvrstili po nacionalnih merilih. Predstavnika sta bila predvsem Vladimir Levec in Janko Polec, sem pa lahko štejemo tudi Josipa Žontarja (Vilfan, 1996b, 83–86).²⁶

K zbiranju narodnega pravnega »blaga« v duhu zgodovinske pravne šole so prispevali tudi drugi pravniki. Tu je treba omeniti še Aleksandra Hudovernika, notarja, ki se je precej navezoval na Valtazarja Bogišiča glede ugotavljanja pravnih običajev pri južnih Slovanih. Zanimalo ga je predvsem, kako se je razvijalo običajno pravo skupaj z narodnim jezikom (Vilfan, 1996b, 93–94). V zvezi s tem pa tudi ne gre prezreti sicer kratkega dela Frana Milčinskega o pravnih običajih slovenskega ljudstva, ki jih je zaznal pri svojem sodniškem delu (Milčinski, 1914).

26 Poleg tega je Žontarja zanimala tudi skupna podlaga t. i. slovanskega prava (Žontar, 1933).

V luči današnje neodvisne in samostojne Slovenije se koraki slovenskih pravnikov v drugi polovici 19. stoletja in začetku 20. stoletja ne zdijo pretirani. A vendar so to bili stebri, ki so zgradbo (slovenske pravne terminologije) postavljali malodane povsem na novo in so pomenili začetke korake k današnji polni državnopravni avtonomiji.

SKLEP

»Podeželski« upravno-sodni zbori vse tja do propada patrimonialnega sodstva na Slovenskem, ki so potekali večinoma ustno in tudi v slovenskem jeziku, so sicer dajali priložnost za določeno uveljavitev in razvoj slovenskega pravnega izrazja že pred prvimi slovarji v 19. stoletju.²⁷ Toda takšno stanje glede razvoja slovenskega pravne terminologije je bilo bolj ali manj stihijsko, nesistematično, lahko bi rekli neznanstveno. Vsakršen drugačen pogled, ki bi temu dajal nekakšen bolj sistematičen pomen, bi lahko šteli za pretiravanje. Šele samozavedanje naroda, njegove avtonomnosti in potrebe po lastni državnosti, daje pravni terminologiji v določenem jeziku najvišji status.

Uporaba lastnega, predvsem tudi pravnega jezika je seveda predpogoj kakršne koli avtonomije, zato je bil omenjeni korak v smeri sistematične uveljavitve slovenskega pravnega jezika kot avtonomnosti naroda ključni. Pri prevajanju v slovenščino pravnih besedil monarhije je šlo za iskanje slovenskih ustreznic za heteronomno (avstrijsko) pravo. Seveda tu naši predniki niso izhajali prav iz nič, saj so njihovi predniki že davno nazaj uživali različne oblike lokalne avtonomije in so lahko izhajali tudi iz izročila. Toda četudi je habsburška monarhija z ustavnim aktom o človekovih pravicah leta 1867 svojim narodom dokončno priznala popolno jezikovno enakopravnost, se ta vse do njenega razpada ni nikoli v popolnosti uveljavila. Kako daleč je tedaj šele bilo avtonomno državno pravo, ki so ga naši predniki prvič nekaj malega izkusili ob razpadu Avstro-Ogrske, dokler se spet niso podredili srbskemu kralju.

Druga polovica 19. stoletja je v borbi za jezikovno pravo oziroma enakopravnost slovenskega pravnega jezika nemškemu imela svoje junake, kasnejša obdobja, tako v času stare kot nove Jugoslavije in slovenske osamosvojitve, so prinesla nove in druge ideje, za katere so se borili. Danes, ko uživamo – ne le popolno udobje uporabe lastnega materinega jezika, temveč tudi polno državno avtonomijo – se nam to ne bi smelo zdeti povsem samoumevno. Prav se zdi, da poudarimo trenutke, ko so naši predniki pokazali dovolj odločnosti za tlakanje poti, ki je vodila do današnje države.

27 Slovensko pravno izrazje je nastajalo iz splošnih pogovornih izrazov, izstopa pa prevajanje v slovenščino iz nemščine prvega uradnega besedila v Notranji Avstriji, ko je leta 1582 gorske bukve prevedel Andrej Recelj. Načrtno in sistematično prevajanje pravnih besedil in, lahko bi rekli, bolj sistematični razvoj slovenske pravne terminologije, se je pričel v času Marije Terezije (1740–1780), ko so posodobili državno upravo in pričeli prevajati pravna besedila v vse jezike monarhije (Jemec Tomazin, 2010, 91).

THE ROLE OF SLOVENE ATTORNEYS AND THE DEVELOPMENT OF THE SLOVENE LANGUAGE AS A LEGAL LANGUAGE BETWEEN 1848 AND 1918

Marko NOVAK

New University, European Faculty of Law, Delpinova ulica 18/b, 5000 Nova Gorica, Slovenia

e-mail: marko.novak@epf.nova-uni.si

SUMMARY

It is quite clear that the Slovene language law movement, which was of outstanding importance for the development of Slovene legal terminology, in its search for Slovene equivalents for mainly German legal terms did not start from nothing, but drew on tradition as well. It is not disputed that ever since the settlement of Slavic ancestors in the territories of today's Slovenia, and particularly during the long period of the Middle Ages, certain Slovene legal terms were, to some extent, also used among the people in settling administrative and judicial disputes. However, the second half of the 19th century saw great strides in the more systematic attention given to this field, inspired by a more concrete awareness of a nation's autonomy, of which one's own language was the most evident constitutive foundation. In this context, the ambition of Slovene attorneys in the development of their own autonomy was the most visible, manifested mainly in the development of Slovene legal terminology. The latter was also supported by the Austrian authorities, which allowed the translation of key legal acts into the various languages of the monarchy. At the forefront among the legal professions were the attorneys, for here the Slovene ethnic element was at its most pronounced. Slovene attorneys were also very active in Vienna's state politics. Administrative-judicial and legal-scientific endeavours in this field were much more in the background due to the restrictive monarchical policy, and only caught up with the engagement of the attorneys towards the end of the monarchy.

Keywords: The Spring of Nations, language law, Slovene attorneys, legal-Slavic scientific orientation

VIRI IN LITERATURA

- Babnik, J. (1883):** Sledovi slovenskega prava. V: Levec, F. (ur.): Letopis Matice slovenske za leto 1882 in 1883. Ljubljana, Matica slovenska, 64–95.
- Babnik, J. (ur.) (1894):** Nemško-slovenska pravna terminologija. Dunaj, Dvorna in državna tiskarnica.
- Bežek, B. (1928):** Predgovor k prevodu ODZ. Občni državljanski zakonik z dne 1. junija 1811 št. 946 zb. p. z. v besedilu treh delnih novel (1928). (Prevedla Božidar Bežek in Fran Regally). Ljubljana, Tiskovna zadruga v Ljubljani.
- Cvirn, J. (2006):** Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v Habsburški monarhiji (Dunajski državni zbor in Slovenci). Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Čepič, Z. (2018):** Fran(c) Miklošič. V: Razdrih, A. & P. Premzl (ur.): Slavni slovenski pravdarji. Slovenski odvetniki v umetnosti, znanosti in politiki. Ljubljana, Odvetniška zbornica Slovenije.
- Čuček, F. (2018):** Ivan Vencajz. V: Razdrih, A. & P. Premzl (ur.): Slavni slovenski pravdarji. Slovenski odvetniki v umetnosti, znanosti in politiki. Ljubljana, Odvetniška zbornica Slovenije.
- Dolenc, M. (1935):** Pravna zgodovina za Slovensko ozemlje. Ljubljana, Akademsko založba.
- Dolenc, M. (1936):** Slovenski pregovori in reki pa naše pravo. V: Vodnikova praktila. Ljubljana, Vodnikova družba, 36–40.
- Dolenc, M. (1914):** Pravniški razgled po slovenskih narodnih pesmih. Slovenski pravnik 30, 309–319.
- Fortuna, S. & M. Jeraj (2018):** Alfonz Moschè. V: Razdrih, A. & P. Premzl (ur.): Slavni slovenski pravdarji. Slovenski odvetniki v umetnosti, znanosti in politiki. Ljubljana, Odvetniška zbornica Slovenije.
- Granda, S. (1999):** Prva odločitev Slovencev za Slovenijo. Ljubljana, Nova revija.
- Karlovesek, I. (2018):** Fran Milčinski. V: Razdrih, A. & P. Premzl (ur.): Slavni slovenski pravdarji. Slovenski odvetniki v umetnosti, znanosti in politiki. Ljubljana, Odvetniška zbornica Slovenije.
- Kušej, G. & R. Sajovic (1954):** Pravna fakulteta v prvih treh desetletjih. Zbornik znanstvenih razprav, XXIV, 195–226.
- Marušič, B. (2018):** Mitja Kavčič. V: Razdrih, A. & P. Premzl (ur.): Slavni slovenski pravdarji. Slovenski odvetniki v umetnosti, znanosti in politiki. Ljubljana, Odvetniška zbornica Slovenije.
- Melik, J. (2018):** Ob 150-letnici neodvisnega odvetništva na Slovenskem. V: Razdrih, A. & P. Premzl (ur.): Slavni slovenski pravdarji. Slovenski odvetniki v umetnosti, znanosti in politiki. Ljubljana, Odvetniška zbornica Slovenije.
- Milčinski, F. (1914):** O narodnih pravnih nazorih. Slovenski pravnik 30, 366–369.
- Občni državljanski zakonik (1928):** Občni državljanski zakonik z dne 1. junija 1811 št. 946 zb. p. z. v besedilu treh delnih novel. (Prevedla Božidar Bežek in Fran Regally). Ljubljana, Tiskovna zadruga v Ljubljani.

- Pečenko, S. S. (2018):** Matija Dolenc. V: Razdrih, A. & P. Premzl (ur.): Slavni slovenski pravdarji. Slovenski odvetniki v umetnosti, znanosti in politiki. Ljubljana, Odvetniška zbornica Slovenije.
- Škrubej, K. (2010):** Pravo v zgodovini. Ljubljana, GV Založba.
- Škrubej, K. (2018):** Vzpostavitev vrhovnega sodstva na Slovenskem: glavne razvojne poteze in zgodovinski pomen. V: Sto let vrhovnega sodstva na Slovenskem. Slavnostni zbornik (1918–2018). Ljubljana, Vrhovno sodišče Republike Slovenije.
- Tavčar, I. (1883):** Slovenski Pravniki: Poduk o najpotrebniških zakonih. Celovec, Družba sv. Mohora.
- Jemec Tomazin, M. (2010):** Slovenska pravna terminologija, od začetkov 19. stoletju do danes. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Vilfan, S. (1992):** Uvod v pravno zgodovino. Ljubljana, Časopisni zavod Uradni list Republike Slovenije.
- Vilfan, S. (1996a):** Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana, Slovenska matica.
- Vilfan, S. (1996b):** Zgodovinska pravotvornost in Slovenci. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Žontar, J. (1933):** Skupna podlaga zgodovine slovanskega prava. Slovenski pravnik, 7–8, 182–171.

OD OLIMPA DO SMETIŠČA ZGODOVINE IN NAZAJ – SLOVENSKI POGLEDI NA CESARJA FRANCA JOŽEFA OD KONCA PRVE SVETOVNE VOJNE DO RAZPADAJUGOSLAVIJE

Gregor ANTOLIČIČ

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

e-mail: gregor.antolicic@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljen položaj cesarja Franca Jožefa v slovenski kolektivni zavesti. Glavni namen pričujočega članka je analiza odnosa Slovencev do cesarja v času njegovega življenja in obdobja od razpada Avstro-Ogrske naprej. Predvsem za čas po letu 1918 je v središče postavljena poglobljena analiza slovenskih učbenikov ter njihov prikaz življenja in dela Franca Jožefa. Pri tem učbeniki služijo kot izjemno zanimiv zgodovinski vir, saj so bili podrejeni državnim učnim načrtom, s tem pa je bila obravnavana zgodovinska snov pogosto odvisna od vsakokratne politične percepcije vladajočega sistema. V prvem delu članka je predstavljeno izoblikovanje Francjožefovega cesarskega kulta do leta 1918, s posebnim poudarkom na odnosu Slovencev do vladarja. Medtem drugi del članka z analizo učbenikov daje poudarek transformaciji cesarjeve podobe do razpada Jugoslavije. Poglobljena analiza vsebine učbenikov ponuja možnost boljšega razumevanja jugoslovanske in slovenske percepcije cesarja Franca Jožefa v času obstoja kraljeve in socialistične Jugoslavije.

Ključne besede: Franc Jožef, cesarski kult, Slovenci, učbenik, pozaba, transformacija, zgodovinska percepcija

LA CADUTA DALL'OLIMPO NELLA SPAZZATURA DELLA STORIA E IL RITORNO – LE VISIONI SLOVENE SULL'IMPERATORE FRANCESCO GIUSEPPE DALLA FINE DELLA PRIMA GUERRA MONDIALE FINO ALLA DISGREGAZIONE DELLA JUGOSLAVIA

SINTESI

Il contributo tratta la posizione che l'imperatore Francesco Giuseppe I d'Austria occupava nella coscienza collettiva slovena. Lo scopo principale dell'articolo era esaminare l'atteggiamento degli sloveni verso l'imperatore al tempo del suo potere e dalla disintegrazione dell'Impero austro-ungarico in poi. Soprattutto in relazione al periodo successivo al 1918, il contributo si focalizza su un'analisi approfondita dei libri di testo sloveni e la presentazione della vita e attività di Francesco Giuseppe in essi. I

libri di testo sono una fonte storica interessantissima; poiché erano soggetti ai curricula nazionali, il contenuto del materiale didattico per le classi di storia spesso dipendeva dalla visione politica del regime che in quel momento era al potere. Nella prima parte del contributo si elabora la costruzione del culto imperiale di Francesco Giuseppe fino al 1918, soffermandosi in particolare sull'atteggiamento degli sloveni verso l'imperatore. Con lo studio dei libri di testo, nella seconda parte l'accento si sposta sulla trasformazione dell'immagine dell'imperatore nel periodo che si conclude con la disintegrazione della Jugoslavia. L'indagine approfondita dei contenuti dei libri di testo offre uno spunto per comprendere meglio sia la concezione jugoslava che quella slovena dell'imperatore Francesco Giuseppe nei periodi della Jugoslavia monarchica e quella socialista.

Parole chiave: Francesco Giuseppe, culto imperiale, sloveni, libro di testo, oblio, trasformazione, concezione storica

UVOD

Zanimanje za živeče in preminule kronane glave ima v zavesti Slovencev prav posebno mesto.¹ To vsekakor dokazuje dobra prodaja različnih »rojalnih« biografijskih, kot tudi zanimanje rumenega tiska za aktualne pripetljaje znotraj evropskih vladarskih hiš. Ob tem se pri znanstveni obravnavi nekdanjih domačih vladarjev, kot npr. cesarja Franca Jožefa, pojavlja vprašanje kulture spominjanja. Kdaj vladar v kolektivni zavesti ohranja idealizirano podobo gradnika države, njenega branitelja itd., kdaj pa se kultura spominjanja premakne v demonizacijo vladarja in razvrednotenje njegovega dela. Primer odnosa Slovencev do Franca Jožefa nudi širok spekter možnih interpretacij in stereotipov, ki so se med Slovenci izoblikovali že v času njegovega življenja in doživeli nekatere transformacije v zadnjih stotih letih od njegove smrti. Zagotovo Franc Jožef danes, ob Mariji Tereziji, med Slovenci velja za najbolj poznanega pa tudi priljubljenega vladarja (Rozman, 1999, 8). To dokazuje tudi dejstvo, da je bila monografija, ki je ob 100. obletnici njegove smrti izšla pri Cankarjevi založbi, velik prodajni uspeh. Širše zanimanje javnosti za življenje in delo Franca Jožefa pa kaže na potrebo po zgodovinski analizi njegove podobe in pomena za Slovence. Pričujoči članek bo tako ob nekaterih splošnih analizah posebno pozornost namenil pregledu učbenikov, ki so izšli v obdobju od razpada monarhije do razpada socialistične Jugoslavije, in vlogi, ki jo ima v njih Franc Jožef.

1 Raziskava je bila opravljena v okviru raziskovalnega projekta št. Z6-2662 in raziskovalnega programa št. P6-0052, ki ju sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost iz državnega proračuna.

»PRESVITLI« CESAR MED OBOŽEVANJEM IN PEKLOM

Nedvomno drži, da je Franc Jožef do razpada monarhije med Slovenci veljal za dobrega starega vladarja, ki je kot očetovski duh bdel nad svojimi narodi. Ta neomajna podoba cesarja se je pričela krhati šele v času prve svetovne vojne, ko je pomanjkanje in trpljenje že nekoliko načelo cesarjev očetovski lik. Kljub temu je torej večino svoje vladavine Franc Jožef med Slovenci, kot tudi drugimi narodi monarhije, užival precejšnji ugled. Od sredine 19. stoletja naprej so Slovenci svojo vdanost vladarju dokazovali na različnih počastitvah njegovih praznikov, predvsem rojstnih dni in okroglih jubilejev obletnic vladanja. Hkrati je narod skupaj s cesarjem trpel ob različnih družinskih tragedijah, kot sta bili smrt prestolonaslednika Rudolfa leta 1889 in umor cesarice Sisi leta 1898 (Vodopivec, 2016, 67).

V dolgih desetletjih vladanja se je okrog Franca Jožefa ustvaril cesarski kult, ki se je kazal na različnih ravneh vsakdanjega življenja ljudi. Otroci so se v razredu učili pod podobo cesarja, medtem ko so bile smrtno obsodbe na sodiščih izrečene prav tako ob cesarjevi »prisotnosti«. Temelje vdanosti vladarju in cesarski hiši je »zagotavljal« avstro-ogrski šolski sistem, ki se je pri učenju zgodovine v osnovnih šolah osredotočal na avstrijsko zgodovino, v sklopu katere so želeli, da bi otroci gojili ljubezen do domovine in cesarske rodbine (Bernik, 2006, 25). Z glavnimi smernicami šolskega sistema je bilo tako vzpostavljeno izhodišče za izoblikovanje cesarskega kulta. Pri tem pa Igor Grdina opozarja, da je bil cesarski kult omejen na Franca Jožefa samega in je le redko prešel v slavljenje države. Takšna trditev nam v precejšnji meri nudi odgovor na vprašanje, zakaj se je tudi v obdobju po razpadu monarhije, oziroma vse do danes, med ljudmi ohranila pozitivna podoba nekdanjega monarha, medtem ko bi težko trdili, da obstaja kakšna širša afiniteta do države, ki ji je Franc Jožef vladal. Ta ugotovitev postane očitnejša, če cesarski kult primerjamo z zadnjim slovenskim kultom osebnosti, ki se je izoblikoval v času socialistične Jugoslavije. Medtem ko ima v primeru habsburške monarhije vladar v kolektivnem spominu izjemno močan položaj, so se v primeru Jugoslavije v družbeno zavest, predvsem tistih, ki sami niso živeli v tej državi, bolj kot čaščenje Tita zakoreninili stereotipi o dobrih starih jugoslovanskih časih, ko je vsak dobil službo, stanovanje itd. (Grdina, 1999, 29; prim. Markovič, 2007).

Čeprav so Slovenci častili tudi Francjožefove predhodnike, je čas druge polovice 19. stoletja v ustvarjanje cesarskega kulta vnesel posebno dinamiko. Klasičnim upodobitvam, ki niso bile dostopne večini populacije, so se namreč pridružile fotografije, razvoj tiska in medijev pa je še olajšal in pospešil širjenje propagandnega materiala. Hkrati so čaščenju cesarskega kulta v veliki meri podlegli tudi vidni slovenski literarni ustvarjalci (Rozman, 1999, 8). Slednji so predvsem v času cesarjevih jubilejev in družinskih tragedij v svojih delih povzdigovali Franca Jožefa in dinastijo. Cesarjeva vsemogočna podoba je tako svoj odsev doživela v delih Antona Funtka, Simona Gregorčiča, Franca Ksaverja Meška, Luize Pesjak,

Silvina Sardenka (Alojz Merhar), Josipa Stritarja, Lovra Tomana idr. (Dolgan, 1989, 221, 224–225, 236, 237, 239, 243, 245, 254). Omenjeni avtorji so v svojih hvalospvih cesarju sledili temeljnemu vzorcu slovenske panegirične poezije, ki jo je v prvi polovici 19. stoletja, torej v času Metternichovega absolutizma, zasnoval Jovan Vesel Koseski (Grdina, 1999, 28–29). Slednji je namreč v imenu Slovencev cesarja Ferdinanda I. naslovil z besedami: »Hrast se omaje in hrib, zvestoba Slovcu ne gane!« (Grdina, 1996, 52). Tako je bil ustvarjen stereotip neomajne slovenske zvestobe cesarju in dinastiji, ki je nato v času vladavine Franca Jožefa dosegla svojevrsten vrhunec.

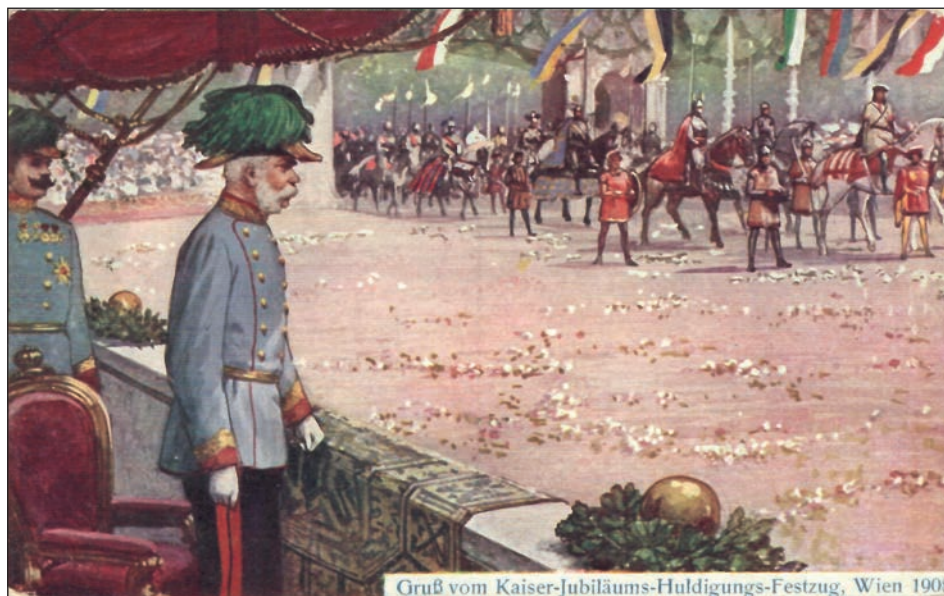
Podobno kot v primeru Ferdinanda I. so cesarski obiski tudi pod njegovim naslednikom predstavljali prav posebni segment znotraj čaščenja cesarjevega kulta. Franc Jožef je tako ob različnih priložnostih večkrat obiskal slovensko ozemlje, njegovi obiski pa so bili pogosto povezani s slavnostnimi prireditvami, paradami itd. Pri tem je tehnološki razvoj druge polovice 19. stoletja z izgradnjo železnice precej olajšal cesarjeva potovanja (Holz, 2016, 89–114). Predvsem prvi del vladavine je tako Franc Jožef preživel na številnih obiskih širom monarhije. S svojo osebno prezenco na različnih koncih države pa je še dodatno pripomogel pri izgradnji cesarskega kulta. V času, ko PR-služb sploh še ni bilo, je Franc Jožef očitno dobro razumel, kako je stik s prebivalstvom pomemben za utrjevanje lastnega položaja (Huber-Frischeis, 2016, 125–134). To je dokazoval tudi z rednimi avdiencami, na katerih je sprejemal običajne ljudi in prisluhnil njihovim tegobam. Čeprav so bili cesarjevi stiki, z obzirom na ogromno število podanikov, omejeni na relativno majhen del posameznikov, je verjetno že sama možnost vzpostavljanja kontakta s cesarjem na prebivalstvo učinkovala zelo pozitivno (Valenta, 2016, 119–124). Francjožefova ljudskost in dostopnost pa sta odsevali še v času po drugi svetovni vojni, ko so npr. avstrijsko-nemški filmi pogosto nakazovali na njegovo prijaznost do podanikov (prim. Weidinger, 2015).

V primeru obiskov slovenskega ozemlja ima znotraj izoblikovanja cesarskega kulta posebno mesto Francjožefov obisk po uničujočem ljubljanskem potresu aprila 1895. Z njim je namreč cesar še dodatno utrdil podobo skrbnega očeta narodov, ko je nemudoma po potresu, 7. maja 1895, obiskal porušeno Ljubljano. Kranjsko prestolnico je Franc Jožef pred tem nazadnje obiskal leta 1883. V spomin na cesarjev obisk je Josip Paulin še istega leta izdal posebno knjižico, v kateri je med drugim zapisal: »In ta novi dokaz cesarjevega sočutja, cesarske blagonaklonjenosti, je navdal vsa srca z iskreno radostjo.« (Paulin, 1895, 38). Prebivalstvo mesta je tako z velikim navdušenjem in veseljem sprejelo enodnevni obisk najvišjega predstavnika države, ki je ob odhodu z ljubljanske železniške postaje dejal: »Velikost nesreče me je presenetila; kar sem videl, je dosti huje, kakor sem mislil, bodite preverjeni, da storim vse, kar je možno, da se mestu in deželi najizdatnejše pomore.« (Paulin, 1895, 55–56). S svojim obiskom in pripravljenostjo pomagati je Franc Jožef med Slovenci na prehodu v novo stoletje še dodatno okreplil cesarski kult. Takoj po njegovem

obisku so se ljubljanske mestne oblasti odločile, da v spomin na ta pomembni dogodek vladarju postavijo spomenik. Tem prizadevanjem se je leta 1896 pridružil tudi novi ljubljanski župan Ivan Hribar, ki je sicer v svojem življenju precej spreminjal stališča do Habsburžanov. V svojih spominih Hribar navaja, da je za idejo o postavitvi kipa prej kot hvaležnost za cesarjevo pomoč stala želja Slovencev, da bi cesarja napravili za pokrovitelja slovenskih narodnih teženj (Hribar, 1983–1984, II, 114–115). Od želje po postavitvi spomenika do njegove otvoritve je nato minilo skoraj trinajst let, tako da je Franc Jožef v Ljubljani dobil obeležje ravno v času, ko so nacionalna trenja že dodobra načela politično življenje v državi (Jezernik, 2004, 12). Mlajši generaciji intelektualcev in politikov namreč sčasoma zgolj cesarjeva prijaznost in naklonjenost nista več zadoščali. Želje po korenitih političnih spremembah in narodnostni enakopravnosti, ki so tlele skozi celotno drugo polovico 19. stoletja, postopno vsemogočna podoba presvitlega cesarja ni mogla več prikriti.

V svojem političnem obzorju je Franc Jožef sprejetje dualizma smatral za najpomembnejšo prelomnico svoje cesarske kariere. Zaradi tega vse od leta 1867 naprej ni bil pripravljen podpirati korenitih političnih sprememb monarhije. S tem pa je država na prehodu v novo stoletje, v času, ko so velik razmah doživela nacionalna gibanja, zamudila priložnost za notranjo reformo. V očeh mnogih slovenskih politikov je tako Franc Jožef postal relikv starega časa. Seveda so javno cesarja še naprej podpirali in častili, toda skrito pred očmi ljudstva so upali, da bo oblast čim hitreje prevzel reformno naravnani prestolonaslednik Franc Ferdinand. Slednji je namreč vedno močnejše zastopal mnenje, da je bilo v državi zaradi privilegirane položaja Nemcev in Madžarov ustvarjeno precejšnje politično neravnovesje, ki je poglobljalo nezadovoljstvo slovanskega dela prebivalstva. Na tej podlagi se je pri Francu Ferdinandu utrdila želja po federativni preureditvi monarhije, s katero bi se po mnenju prestolonaslednika slovansko vprašanje rešilo samo od sebe. Končni cilj politične vizije nesojenega cesarja sta tako postali Velika Avstrija in krepitev moči krone ter centralnih državnih organov (Rahten, 2014, 50–53). Čeprav Franc Jožef v zadnjem delu svoje vladavine ni kazal nikakršne pripravljenosti do temeljnih političnih reform in je z veliko mero skepse opazoval prizadevanja prestolonaslednika, se je očitno vsaj delno zavedal, da je predstavljal vladarja preživete generacije. Tako je aprila 1910 v pogovoru s Teodorjem Rooseveltom, nekdanjim predsednikom ZDA, dejal: »Jaz sem zadnji monarh stare šole.« (Bled, 1990, 631).

Kot že omenjeno, so cesarjevi rojstni dnevi, predvsem pa okrogle obletnice vladanja, predstavljali posebno priložnost za izkazovanje zvestobe Francu Jožefu. Toda prav na predvečer prve svetovne vojne je praznovanje obletnic nakazovalo začetek krhanja cesarskega kulta. Tako je leto 1908, ko je cesar praznoval svojo šestdesetletnico vladavine, v marsičem postalo simbolno. Kljub temu da je bila na Dunaju v počastitev Francjožefovega jubileja organizirana velika parada, na kateri je sodelovalo 12.000 ljudi, vila pa se je v sedem kilometrov dolgi koloni od Praterja do Ringa, je v sklopu nje postalo vidno krhanje enotnosti države, s

Slika 1: Prizor s praznovanja šestdesetletnice cesarjeve vladavine (Vir: Osebni arhiv Igorja Vodnika).

tem pa tudi vsemogočne podobe cesarja. Praznovanja se namreč niso udeležili češki predstavniki. Njihova odsotnost je bila na eni strani posledica pogledov dunajskega župana Karla Luegerja in podžupana Josefa Neumayerja, ki sta podala neprimerne izjave o načrtovanih predstavah čeških kulturnih institucij na Dunaju. Češki poslanci so nato v državnem zboru aprila 1908 uradno naznanili, da ne bodo sodelovali na proslavi ob šestdesetletnici cesarjeve vladavine. Na drugi strani naj bi k odsotnosti Čehov pripomogel tudi sam program prireditve. Na začetku slavja je namreč stala skupina, ki je predstavljala Rudolfa I., prvega Habsburžana, ki je bil leta 1273 izvoljen za cesarja Svetega rimskega cesarstva. Na nek način simbolni akt organizatorjev, s katerim so želeli poudariti začetek vzpona Habsburžanov, pa naj bi užalil češki nacionalni ponos, saj je Rudolf I. v bitki na Moravskem polju leta 1278 premagal Otokarja II. Přemysla. Nacionalni spori so tako na predvečer prve svetovne vojne dosegli takšno raven, da so postale problematične tudi zgodovinske osebnosti izpred več kot 600 let, s tem pa je tudi cesar kot povezovalni člen postopno pričel izgubljati svoj pomen. Ob Čehih so v sklopu priprav na šestdesetletnico vladavine tudi Hrvatje izrazili določene pomisleke. Ostro so se namreč odzvali ob izidu programa slovesnosti, v katerem je med drugim pisalo, da so imeli hrvaški vojaki dober talent pri prilaščanju tuje lastnine. Po protestu se je nato organizacijski odbor opravičil hrvaškimi zastopnikom in spremenil besedilo programa (Grossegger, 1992, 163–165).

Medtem ko Čehi niso sodelovali pri praznovanju šestdesetletnice cesarjeve vladavine, pri Hrvatih pa so priprave nanjo povzročile nekaj nejevolje, so se Slovenci brez večjih zapletov udeležili zadnjega velikega slavlja v življenju Franca Jožefa. Tako je bilo na povorki moč videti »podskupino« Zeleni Jurij, belokranjsko svatbo, slovenske ribiče, Slovence iz Tržaške okolice« (Slovenec, 13. 6. 1908: Jubilejni izprevod, 1–2) idr. V časniku *Slovenec* so tedaj poudarili, da je Franc Jožef s posebnim zanimanjem sledil »kranjski skupini« (Slovenec, 13. 6. 1908: Jubilejni izprevod, 1–2) in posebno pohvalil »tirolske, štajerske, koroške in kranjske skupine« (Slovenec, 13. 6. 1908: Jubilejni izprevod, 1–2). Slovenci, ki so kljub nacionalnim trenjem doma sodelovali pri izkazovanju enotnosti države in zaradi tega prejeli cesarjevo pohvalo, pa so se že septembra 1908, dobra dva meseca po dunajskem slavlju, v oči vlade »priključili« upornim Čehom. Medtem so namreč nesoglasja med Slovenci in Nemci dosegla svoj žalostni vrhunec, ki se je manifestiral v demonstracijah, do katerih je prišlo v Ljubljani med 18. in 20. septembrom. Ob posredovanju vojske sta bila tedaj ubita Rudolf Lunder in Ivan Adamič, več oseb pa je bilo ranjenih (Slovenec, 19. 9. 1908: Dve žrtvi v Ljubljani, 1–2). Ivan Oražen je v sklopu teh demonstracij na shodu, ki je bil 18. septembra, celo izjavil: »... *potem bodo tudi na cesarskem Dunaju spoznali, da bo Avstrija Slovanska, ali pa je ne bo!*« (Slovenec, 19. 9. 1908: Demonstracije v Ljubljani, 6). Tako vsemogočni lik cesarja tudi med Slovenci ni mogel več prekriti ključne notranjepolitične težave monarhije – nerešenega jugoslovanskega vprašanja. Kljub vrhuncu nacionalnih trenj pa je bil zgolj 14 dni po demonstracijah pred ljubljansko sodno palačo slavnostno odkrit spomenik cesarju Francu Jožefu, v spomin na njegov obisk popotresne Ljubljane. Avtor spomenika je bil slovenski kipar Svetoslav Peruzzi (Jezernik, 2004, 12).

Nacionalna trenja so pred začetkom prve svetovne vojne postajala tako močna, da so pričela hromiti politično delovanje v dunajskem državnem zboru. Tako so npr. rusinski poslanci v državnem zboru decembra 1913 svoje nestrinjanje z vladno politiko demonstrirali z igranjem inštrumentov in električnimi zvonovi. V začetku leta 1914 pa je ponovno prišlo do nezadovoljstva Čehov, ki je dokončno ohromilo politično življenje v avstrijski polovici monarhije. Češki poslanci so namreč 5. marca 1914 začeli s hrupno obstrukcijo, ki jo je povzročila odločitev tedanjega ministrskega predsednika Karla Stürghka. Ta je dal namreč razpustiti češki deželni zbor. Obstrukcija poslancev je Stürghka 16. marca prisilila za nedoločen čas preložiti zasedanje državnega zbora (Cvirn, 2006, 234–235). Kljub obstrukciji, do katere je prišlo v zelo neugodnem trenutku, je sprejemanje in izdajanje zakonov v cislajtanskem delu monarhije omogočil XIV. člen *Temeljnega državnega zakona*. Štajerski pravnik Ivan Žolger je namreč leta 1898 objavil delo *Österreichisches Verordnungsrecht*, v katerem je dokazal, da je bilo na podlagi tega člena možno vladati brez parlamenta (Rahten, 2014, 57–58). Politični vrh države obstrukcije ni sprejel kot šoka. Tako Franc Jožef kot tudi prestolonaslednik Franc Ferdinand sta se namreč nagibala k takšni odločitvi, saj so politične razmere postajale vedno bolj kaotične. Toda za razliko od Franca Ferdinanda, ki

je rešitev iz nastalega položaja videl v temeljni reformi države, je Franc Jožef še naprej verjel v svojo avtoriteto, s katero je želel doseči spravo med narodi. Avstro-Ogrska je tako začetek največjega vojaškega spopada do tedaj pričakala politično izjemno nestabilna. Po atentatu v Sarajevu, v katerem je bil ustreljen reformno usmerjeni prestolonaslednik, je Franc Jožef živel le še dve leti, v katerih je vojna monarhijo pretresla do njenih temeljev (Rauchensteiner, 2013, 41).

Začetek vojne je za čaščenje cesarskega kulta pomenil svojevrsten vrhunec. Državna propaganda je namreč v želji po širjenju avstrijskega patriotizma začela množično tiskati razglednice, ki so Franca Jožefa prikazovale v njegovi najbolj tipični vlogi – očeta naroda. Vsemogočna in vseprisotna podoba cesarja naj bi ljudem pomagala prebroditi težave vojne in pomanjkanja. Cesar je skladno s tedanjo propagando stal na čelu svojih narodov kot neizpodbitni dokaz obstoja in preživetja. Toda nerešena nacionalna vprašanja, ki so se ob izbruhu vojne manifestirala tudi v preganjanju slovenske inteligence, so simbolni pomen cesarja še dodatno oslabila. Ravno zaradi tega so kljub vojni, v želji po utrjevanju državne zavesti in pripadnosti dinastiji, oblasti obeleževanjem cesarjevih obletnic vladavine in rojstnih dni pripisale še večji pomen (Perovšek, 2015, 281–300; Jenuš, 2015, 304–306). Tako je npr. poveljnik balkanskih sil Oskar Potiorek zavzetje Beograda decembra 1914 cesarju poklonil za njegovo 66. obletnico vladavine. Sicer je ambiciozni vojskovodja želel zmago nad srbsko vojsko doseči že avgusta 1914, da bi slednjo lahko podaril cesarju za rojstni dan, toda avstro-ogrsko vojska je v prvih mesecih bojevanje doživljala poraz za porazom. Tudi zavzetje Beograda je bilo le kratkotrajno, tako da je cesar svoje simbolno darilo moral vrniti že konec decembra istega leta (Svoljšak & Antoličič, 2018, 137). Zaradi vedno težjega vojaškega položaja – maja 1915 je v vojno proti Avstro-Ogrski vstopila še Kraljevina Italija – je izkazovanje patriotizma postajalo še toliko bolj pomembno. Tako je npr. poveljstvo jugozahodne fronte v čast cesarjevega rojstnega dne avgusta 1915 v Mariboru organiziralo več prireditev, na katerih je sodelovala tudi kapela 47. pehotnega polka.² Ker slavje ni bilo omejeno zgolj na dan cesarjevega rojstnega dne, je častnik *Straža* sklop prireditev poimenoval kar »Cesarski teden« (Straža, 20. 8. 1915: Cesarski teden, 4). Ob obeleževanju Francjožefovega rojstnega dne leta 1916, torej zadnjega v njegovem življenju, pa je bil v Ljubljani postavljen že drug spomenik v njegovo čast, tokrat ob stavbi ljubljanskega gradu (Jezernik, 2004, 12–13). A vsa slavja in javno izražanje vdanosti dinastiji niso mogli prekriti ključnih političnih težav monarhije. Franc Jožef je tako postal zgolj še motiv na razglednicah, politični upi pa so bili uprti v bodočega cesarja Karla. Do zadnje vsedržavne manifestacije Francjožefovega kulta je nato prišlo novembra 1916, s slavnostnim pogrebom »večnega cesarja« (Svoljšak & Antoličič, 2018, 83–95).

2 ÖStA, KA, FA, NFA, HHK, HFK/HGK, Komando der Balkanstreitkräfte, Karton 283, Beilage zum Stationskommandobefehl No. 212, Marburg am 14. August 1915; ÖStA, KA, FA, NFA, HHK, HFK/HGK, Komando der Balkanstreitkräfte, Karton 283, K. u. K. Stationskommandobefehl No. 214, Marburg am 17. August 1915.

Čeprav je v duhu gesla *le roi est mort, vive le roi* avstrijska propaganda po smrti Franca Jožefa večji poudarek dajala novemu cesarju Karlu in njegovi soprogi Ziti – država je namreč po osemnajstih letih, odkar je bila umorjena Sisi, ponovno dobila cesarico – je preminuli cesar še naprej ohranil pomembno mesto v propagandnem ustroju. Z njim so ob poglobljanju vojaške in gospodarske krize oblasti želele stabilizirati težko politično situacijo, znotraj katere so posamezni narodi začeli razmišljati o odhodu izpod Habsburžanov. Vojaška, gospodarska in na koncu tudi politična kriza leta 1918 je načrte glede konsolidacije države popolnoma prekrižala. S koncem vojne je tako svoj konec dočakala tudi stoletna habsburška monarhija. Z njenim razpadom na nacionalne države pa se je v povojnem času začelo obdobje pospešene protihabsburške propagande, ki je nekdanje vladarje in njihovo državo poskušala prikazati v kar se da negativni luči. Nova jugoslovanska suverenost pod dinastijo Karađorđevićev je zahtevala revizijo nedavne preteklosti, na podlagi katere je želela ustvariti novo nacionalno oziroma jugoslovansko zavest. V želji, da bi v ljudeh čim hitreje prišlo do preobrata, je nova oblast na eni strani skušala demonizirati nekdanjo cesarsko hišo, na drugi strani pa čim hitreje odstraniti javne simbole njihove oblasti. Na tej podlagi je že 1. decembra 1918, na dan združitve Države SHS s Kraljevino Srbijo, v satiričnem listu *Kurent* izšla prva karikatura Franca Jožefa, ki jo je narisal Hinko Smrekar. Čeprav je šlo šele za prvo karikaturu rajnega cesarja, ta ni bila niti najmanj prizanesljiva. Smrekar je namreč Franca Jožefa upodobil v peklju, kjer se je v kotlu kuhal z drugimi »krivci« za prvo svetovno vojno: Karlom Stürghkom, Istvánom Tiszó, nemškim cesarjem Viljemom II., nemškim generalom Paulom von Hindenburgom in nemškim admiralom Alfredom von Tirpitzem. Ob kotlu z vidnimi predstavniki tabora centralnih sil pa je Smrekar upodobil razmišljujočega satana, ki se je spraševal, kako naj poplača zasluge teh »tičkov« (*Kurent*, 1. 12. 1918, 1). Cesar je tako v novi državi pristal v peklju, ob blatenju na papirju pa so začeli umikati tudi vidne simbole njegove nekdanje vladavine. Tako je npr. konec decembra 1918 skupina primorskih mladeničev odstranila Francjožefov doprsni kip izpred ljubljanske sodne palače. V tednih po razglasitvi Kraljevine SHS so bili po vsem slovenskem ozemlju odstranjeni spomeniki in obeležja, ki so spominjali na »rajno« Avstrijo. V primeru Francjožefovega spomenika pred ljubljansko sodno palačo je tako od želje po njegovi postavitvi do dejanske realizacije minilo nekaj več kot deset let, nato pa je bilo ponovno potrebnih deset let, da je bil kip vržen na smetišče zgodovine (Vodopivec, 2016, 86).

CESAR FRANC JOŽEF V UČBENIKIH DVEH JUGOSLAVIJ

Ker barometrov javnega mnenja v obdobju vzpostavljanja jugoslovanske državne tvorbe še ni bilo, nam pri analizi podobe Franca Jožefa lahko kot izjemno pomembni vir služijo šolski učbeniki. Slednji so namreč dober indikator vzdušja časa, saj so se njihovi pisci težko uprli od države propagiranim stališčem. V

Slika 2: Cesarska himna, ki je bila objavljena v različnih jezikih mnogonarodne habsburške monarhije, je predstavljala del cesarskega kulta (Vir: Osebni arhiv Igorja Vodnika).

skladu z zimzelenim zgodovinarskim rekom »zgodovino pišejo zmagovalci« je tako bila tudi osebnost Franca Jožefa v obdobju od leta 1918 naprej podrejena razsodbi »zmagovalne« strani. Pogled v vsebino učbenikov postane še toliko bolj zanimiv ob misli, da so njihovi pisci, vsaj tisti iz obdobja obstoja Kraljevine Jugoslavije, še sami doživeli Francjožefovo vladavino. Če predpostavljamo, da so nekateri izmed njih učiteljski poklic opravljali že v času monarhije, je v njihovi zavesti verjetno prišlo do notranjega preobrata od »slavljenja« cesarja, pod podobo katerega so do nedavnega poučevali, do čaščenja novega kralja, pod podobo katerega so prav tako podajali učno snov. Medtem ko je torej avstro-ogrski šolski sistem pri učenju zgodovine v osnovnih šolah stavil na utrjevanje domoljubja in zvestobe do cesarja, je nov jugoslovanski sistem gradil na enakih temeljih, ki so doživeli zgolj transformacijo. Avstrijski patriotizem je namreč v jugoslovanskem šolskem sistemu zamenjalo spoznavanje preteklosti Srbov, Hrvatov in Slovencev, na podlagi katere bi se naj krepila nacionalna čustva in patriotski duh učencev (Bernik, 2006, 26). Na tej podlagi so bili torej tudi učitelji in pisci zgodovinskih učbenikov podvrženi transformaciji svojih nacio-

nalnih čustev. Eden izmed najbolj eksplicitnih primerov takšne preobrazbe je bil učitelj in avtor številnih učnih pripomočkov Jakob Dimnik. Slednji je leta 1898 ob petdesetletnici vladavine Franca Jožefa spisal publikacijo z naslovom *Zlati jubilej Cesarja Franca Jožefa I., ki ljubi in vodi svoje narode kot pravi oče že petdeset let*. V njej je Dimnik v duhu čaščenja kulta cesarja na vse načine hvalil Franca Jožefa in njegovo vlogo kot vodjo države in očeta narodov. Med drugim je zapisal, da se je morala mladina cesarju zahvaliti za dobrobit njihovih staršev in ohranjanje splošnega miru. Svoj hvalospev pa je zaključil z verzi tedanje avstrijske himne. Dobrih 20 let za nastankom omenjene publikacije, torej v času mlade Kraljevine SHS, pa je bil Dimnikov pogled precej drugačen. Leta 1919 je namreč kot vodja I. mestne šestrazredne deške ljudske šole v Ljubljani v nagovoru izjavil, da je moral »duh [...] stare bolehne Avstrije, ki Slovanom ni bila nikdar dobra mati, ampak kruta mačeha v najslabšem pomenu besede, povsem „izginiti“ iz „naših šol“, osnovnošolski pouk v novih razredih pa temeljiti na narodnosti in jugoslovanski zgodovini.« (Vodopivec, 2016, 86–87). Dimnikove besede tako tudi v odnosu do učne snovi predstavljajo prototip novega duha časa, ki je z indoktrinacijo novih generacij želel izkoreniniti čaščenje nekdanjega vladarja.

Prvi učbeniki kraljeve Jugoslavije, kot npr. tudi učbenik Josipa Brinarja *Zgodovina za meščanske šole*, so pri obravnavi 19. stoletja povečano pozornost, skladno z ustvarjanjem novega kraljevega kulta, namenjali dinastijama Obrenović in Karađorđević ter srbskemu boju za neodvisnost. Zaradi poglobljenega poudarjanja srbske zgodovine se v teh učbenikih kontekst začetka vladavine Franca Jožefa zgolj omenja, vladar pa ni bil deležen večje pozornosti (Brinar, 1922, 69). Pri političnih vprašanjih druge polovice 19. stoletja pa se vloga Franca Jožefa zgolj omejuje na fraze »cesar je podpisal«, »cesar je naročil« itd. S samo osebnostjo cesarja in pomenom njegovih vladavine oz. odločitev se v učbenikih ne ukvarjajo (Brinar, 1922, 70–73). Tako npr. Franc Jožef v učbeniku Josipa Brinarja iz leta 1922 ni omenjen niti v posebnem podpoglavju z naslovom *Habsburžani*, v katerem so opisani vladarji Maksimilijan I., Ferdinand I., Leopold I., Marija Terezija, Jožef II. in Karel I. Ta je sicer v učbeniku posebej izpostavljen kot zadnji Habsburžan, njegov predhodnik pa je v tem kontekstu popolnoma zamolčan, čeprav glavnina učbenika govori prav o obdobju Francjožefove vladavine (Brinar, 1922, 29–33). Verjetno so Franca Jožefa iz učne snovi »črtali« prav zaradi še živečega spomina, ki je bil med Slovenci zaradi desetletja propagiranega cesarskega kulta zagotovo še vedno močan. Verjetno zaradi tega učbenik kljub od države propagirani antihabsburški drži cesarja tudi ne demonizira, ampak ga raje samo briše iz zgodovinske snovi. Tako npr. Brinar tudi pri vprašanju krivde za izbruh prve svetovne vojne v ospredje postavlja nemškega cesarja Viljema II. ter avstrijskega in madžarskega ministrskega predsednika grofa Stürgška in Istvana Tiszo. Franc Jožef se v tem kontekstu ne omenja niti kot podpisnik uradne vojne napovedi Kraljevini Srbiji (Brinar, 1922, 85–86).

Kljub nekoliko daljši zgodovinski distanci tudi učbenik iz leta 1929 z naslovom *Zgodovina Jugoslovanov za nižje razrede srednjih in njim sorodnih šol*, ki sta ga napisala Anton Melik in Janko Orožen, cesarja Franca Jožefa predstavlja bolj kot obstransko zgodovinsko figuro. Čas nastanka tega učbenika je sovpadal z uvedbo šestojanuarske diktature, ki je npr. pri obravnavi zgodovinske učne snovi v osnovnih šolah s seboj prinesle določene spremembe. Dotedanje spoznavanje preteklosti Srbov, Hrvatov in Slovencev je namreč zamenjalo spoznavanje preteklosti jugoslovanskega naroda in vzgajanje v nacionalnem duhu (Bernik, 2006, 26). Skladno z novimi učnimi smernicami pa je Franca Jožefa še naprej ostajal »nepomembna« zgodovinska figura, kar je dobro razvidno tudi iz učbenika Melika in Oražna. Medtem ko avtorja npr. pri obravnavi 18. stoletja posebej izpostavljata Karla V., Marijo Terezijo, Jožefa II. in Leopolda II. – vsakemu vladarju je namreč posvečeno posebno podpoglavje – Franc Jožef ni bil deležen tolikšne pozornosti (Melik & Oražen, 1929, 47–56). Očitno sta se Melik in Oražen pri tem zgledovala prav po Brinarjevem učbeniku, ki je tako kot njun izšel pri Jugoslovanski knjigarni. Tudi v kontekstu predstavitve glavnih političnih značilnosti monarhije v drugi polovici 19. stoletja Melik in Oražen velikokrat omenjata vladarja, vendar tako kot Brinar ne zapišeta njegovega imena. Za poimenovanje Franca Jožefa zgolj kot »cesar« ali »vladar« je v jugoslovanskem učnem sistemu verjetno še naprej stala želja po izbrisu zgodovinskega spomina. Če osebe ne poimenujemo po imenu, se lažje briše kult, ki ga je ta bila deležna v preteklosti (Melik & Oražen, 1929, 108–110).

Obravnava Franca Jožefa v slovenskih učbenikih se je nato nekoliko spremenila leta 1933. Tedaj je izšel učbenik *Zgodovina najnovejše dobe (1815–1920) za VIII. razred srednjih šol*, ki ga je spisal Janko Oražen. V njem najdemo poglavje z naslovom *Početki vlade Franca Jožefa I.* V tem poglavju je na kratko predstavljen začetek vladavine Franca Jožefa, prvič pa je bila v učbeniku objavljena tudi upodobitev cesarja v takšni podobi, kot je bila tedaj Slovincem še dobro poznana: osiveli stavec v vojaški uniformi. Pri upodobitvi Franca Jožefa, vsaj v učbeniku, ki ga hrani Univerzitetna knjižnica Maribor, pa je zanimivo, da je nekdo k podnaslovu slike dopisal »18 letni!«. Pozornemu bralcu se je očitno zdelo pomanjkljivo, da je avtor besedilo, ki govori o začetku cesarjeve vladavine, opremil s sliko iz njegovega zadnjega življenjskega obdobja (Oražen, 1933, 73–74). Kljub slikovni upodobitvi cesarja pa tudi ta učbenik pri obravnavi začetka ustavnega obdobja in vzpostavitvi dualizma Franca Jožefa ne upošteva in v diktaciji spet uporablja splošni izraz »cesar«. Kot zanimivost glede cesarjeve upodobitve velja omeniti še, da je Francjožefova fotografija manjšega formata, saj se nahaja med besedilom, medtem pa lahko v učbeniku najdemo celostranske upodobitve kralja Petra I., ki ga Oražen poimenuje kar »Peter Veliki Osvoboditelj«, in kralja Aleksandra. V učbeniku lahko pri opisu predvojnega dogajanja najdemo tudi upodobitve srbskega ministrskega predsednika Nikole Pašića in generala Putnika. Tako je tudi učbenik iz leta 1933, skladno s temelji tedanjega šolskega sistema, povečano pozornost namenjal predstavitvi tvorcev jugoslovanske države (Oražen, 1933, 145, 149, 153, 189).

V kontekstu odnosa učbenikov do Franca Jožefa posebno zanimivo obdobje predstavlja čas druge svetovne vojne in okupacije slovenskega ozemlja. Novi oblastniki, ki so slovensko ozemlje dolgoročno želeli vključiti v svoje države, so se tedaj lotili revizije preteklosti in na tej podlagi spodbujali izdajanje novih učbenikov, v katerih je bila prikazana v njihovih očeh »prava« zgodovinska stvarnost. Tako je npr. v Ljubljani leta 1942 izšel srednješolski učbenik Pietra Silva, rednega profesorja Univerze v Rimu z naslovom *Zgodovina najnovejše dobe za srednje in sorodne šole*. Skladno s tedanjo fašistično ideologijo je bila v učbeniku, ki vsebinsko obravnava 19. stoletje in prvi dve desetletji 20. stoletja, poglobljena pozornost namenjena dogajanju v Italiji in prebujanju italijanskega naroda. Podobno kot že Brinarjev učbenik, ki se je podrobneje ukvarjal z obravnavo razvoja srbskega naroda, je bila za italijanskega okupatorja pomembna predstavitev lastne zgodovine. V tem kontekstu učbenik Pietra Silva precej poudarja revolucionarno leto 1848, ob tem pa začetek vladavine Franca Jožefa omenja zgolj obstransko. Tudi pri predstavitvi vprašanja avstrijskega posredovanja v krimski vojni se Franca Jožefa ne omenja, ampak je dikcija učbenika usmerjena bolj proti opisu dinastije, torej Habsburžanov in ne njihovega tedanjega vodje. Medtem pri obravnavi istega časovnega obdobja učbenik precej več pozornosti namenja francoskemu cesarju Napoleonu III. in njegovemu vplivu oziroma pomoči v italijanskem združevalnem procesu. V kontekstu združevanja italijanskih držav v enotno Kraljevino Italijo pa učbenik Franca Jožefa omenja zgolj kot vrhovnega poveljnika avstrijske vojske v vojni leta 1859 in podpisnika premirja v Villifranci, medtem ko se glavna vloga tedanjega vojaškega in političnega dogajanja ponovno pripisuje Napoleonu III. Glede na njegovo pripravljenost posredovati proti Avstriji v procesu italijanske združitve ne preseneča, da je fašistični učbenik Napoleonu III. namenil kar precej pozornosti. Ob tem pa velja izpostaviti, da učbenik Franca Jožefa ne predstavlja negativno. Podobno kot v učbenikih Kraljevine Jugoslavije je bil tako prej kot demonizacije deležen pozabe oziroma brisanja njegovega imena iz učne snovi. To je razvidno tudi iz prikaza obdobja prve svetovne vojne. V okviru njenega izbruha Silva omenja avstrijsko vojno napoved Kraljevini Srbiji, Franca Jožefa kot njenega podpisnika pa ne. Tudi smrt cesarja novembra 1916 ni omenjena, učbenik namreč šele v opisu dogajanja v začetku leta 1917 navede, da je bil cesar Karel naslednik Franca Jožefa (Silva, 1942, 78–130, 172–188).

Čas po koncu druge svetovne vojne in vzpostavitve socialističnega sistema obravnave oziroma predstavitve Franca Jožefa v slovenskih učbenikih ni bistveno spremenil. Nova jugoslovanska oblast je namreč v osnovnošolskih učnih načrtih še naprej poudarjala spoznavanje zgodovine jugoslovanskih narodov in njihove skupne domovine Jugoslavije, na tej osnovi pa želela krepiti ljubezen učencev do domovine. Večjo spremembo v primerjavi s kraljevim šolskim sistemom je v povojni Jugoslaviji pri pouku zgodovine prineslo spoznavanje bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov ter spoznavanje vseh pridobitev narodnoosvobodilnega boja. Poleg tega je povojni osnovnošolski učni načrt določal, da je bilo potrebno slovensko zgodovino prikazati kot zgodbo o »zasu-

žnjenem« narodu, ki se mu je uspelo osvoboditi predvsem na podlagi narodno-osvobodilnega boja v času druge svetovne vojne (Bernik, 2006, 27–28). Tako je bil npr. v srednješolskem učbeniku *Zgodovina novega veka 1870–1918*, ki je izšel leta 1947, pri njem pa je šlo za prevod učbenika ruskih avtorjev, pomen Franca Jožefa od sprejetja dualizma naprej strnjen v kratko razlago: »Avstrija in Ogrska sta ohranili skupnega monarha. Najstarejši iz rodu Habsburžanov je bil avstrijski cesar in hkrati ogrski kralj. Tedaj je bil na prestolu cesar Franc Jožef, ki je vladal od leta 1848 do 1916. V Avstriji je bila monarhova oblast zelo velika, na Ogrskem je bila znatno manjša.« (Galkin et al., 1947, 78). Tudi ta učbenik v kontekstu vprašanja izbruha prve svetovne vojne Franca Jožefa postavlja v podrejeni položaj nemškemu cesarju Viljemu II., to tezo pa avtorji učbenika podkrepijo s trditvijo, da se je Franc Jožef za napad na Kraljevino Srbijo odločil šele, ko je dobil zagotovilo iz Berlina, da bo Nemčija Avstro-Ogrski pomagala (Galkin et al., 1947, 150–151).

Za razliko od prvega analiziranega socialističnega srednješolskega učbenika, ki so ga napisali ruski avtorji, velja izpostaviti osnovnošolski učbenik iz leta 1952 z naslovom *Zgodovina za osnovne šole*, ki so ga napisali Marija Pečnik, Janko Pogačnik in Fran Roš. Ta učbenik je zanimiv zaradi tega, ker v njem Franc Jožef poimensko sploh ni zapisan. V poglavju o marčni revoluciji je tako v ospredju zgolj predstavitev izгона Metternicha, ki je bil po mnenju piscev »sovražnik vsega napredka« (Pečnik, Pogačnik & Roš, 1952, 51). Enako je tudi pri vprašanju zemljiške odveze. Tudi v tem primeru avtorji vladarja ne omenjajo, ampak zapišejo le, da je pod pritiskom revolucije kmet postal lastnik zemlje (Pečnik, Pogačnik & Roš, 1952, 52). Pri poglavju, ki obravnava uvedbo dualizma, je vladar omenjen, vendar v brezosebni obliki. Zapisano je samo, da se je država preimenovala v Avstro-Ogrsko, ki ji je ostal skupen vladar, ki se je imenoval avstrijski cesar in madžarski kralj (Pečnik, Pogačnik & Roš, 1952, 56). Enako je tudi pri poglavju o začetku prve svetovne vojne. Atentat na Franca Ferdinanda se omenja, ostala dva vladarja, ki sta monarhijo vodila do njenega razpada, pa ne. Tako je bilo tudi glede cesarja Karla zgolj zapisano, da je država oktobra 1918 razpadla, zadnji habsburški cesar pa je moral pobegniti (Pečnik, Pogačnik & Roš, 1952, 64–66). Sicer pa omenjeni osnovnošolski učbenik skladno s tedanjo ideologijo večjo pozornost namenja jugoslovanskemu povezovanju v 19. stoletju, kot tudi delovanju Karla Marxa in Friedricha Engelsa.

Leta 1958 je pri Mladinski knjigi izšel osnovnošolski učbenik z naslovom *Zgodovina za VIII. razred osnovne šole*, ki so ga napisali Ferdo Gestrin, Jože Hainz in Metod Mikuž. Tematsko se učbenik prične z revolucionarnim letom 1848. Za razliko od osnovnošolskega učbenika iz leta 1952 poimensko omenja Franca Jožefa in začetek njegove vladavine. Čeprav sicer v okrnjeni obliki učbenik prinaša zgodovinsko pravilni in objektivni opis cesarjevega zatrtja revolucije in sprejema oktroirane ustave (Gestrin, Hainz & Mikuž, 1958, 12–13). Pri opisu obdobja takoj po revoluciji pa je Franc Jožef ponovno spregledan, vladarja se ne omenja, glavna politična figura Avstrijskega cesarstva pa postane

notranji minister Aleksander Bach in njegov absolutistični sistem (Gestrin, Hainz & Mikuž, 1958, 29–30). Tudi pri predstavitvi začetka ustavne dobe se vladarja ne omenja poimensko. Učbenik na splošno precej več prostora namenja opisu vlade kot pa vladarju (Gestrin, Hainz & Mikuž, 1958, 33–34). Seveda pa tudi ta učbenik v obravnavi druge polovice 19. stoletja večjo pozornost namenja pojavu delavskega gibanja, precej poglavij pa je bilo, skladno s širjenjem duha bratstva in enotnosti, posvečenih predstavitvi dogajanja na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini, Črni gori, Makedoniji in Srbiji (Gestrin, Hainz & Mikuž, 1958, 68–118). Enako kot v učbeniku iz leta 1952 se tudi v tem pri opisu prve svetovne vojne izpostavljajo atentat na Franca Ferdinanda in želje nemških imperialistov po vojni, medtem ko se Franca Jožefa ne omenja (Gestrin, Hainz & Mikuž, 1958, 123–125). V tem kontekstu se tudi ne omenja smrti Franca Jožefa in menjave na prestolu. Cesar Karel se v zgodbi pojavi šele v zadnjih tednih obstoja monarhije, ko je z izdajo manifesta poskušal rešiti državo (Gestrin, Hainz & Mikuž, 1958, 141).

Med pomembnejše učbenike socialistične Jugoslavije spadajo publikacije Mirjane Gross. Leta 1963 je slednja napisala učbenik z naslovom *Zgodovina. Obdobje imperializma do prve svetovne vojne*. Že iz samega naslova učbenika je razvidno, da ta ne obravnava obdobja marčne revolucije in začetka vladavine Franca Jožefa. Glede odnosa do nekdanjih vladarjev oziroma dinastij pa je zanimivo predvsem poglavje z naslovom *Vloga dinastije konec 19. stoletja*. V njem Franc Jožef sicer ni dobesedno omenjen, pa vendar je glede na obravnavano obdobje jasno, da je v primeru Avstro-Ogrske mišljen cesar. O vlogi dinastij je Mirjana Gross zapisala: »Da bi se dinastije obdržale na oblasti, služijo tujim silam, razen tega pa se še medseboj spopadajo in s tem povzročajo škodo notranjemu razvoju ne samo Srbije in Črne gore, ampak tudi drugim jugoslovanskim deželam. Brutalna sredstva, s katerimi predstavniki dinastij silijo k molku svoje nasprotnike, da tako laže uresničujejo svoje cilje, prekašajo včasih celo postopke tujih oblasti v jugoslovanskih deželah habsburške monarhije in Turčije.« (Gross, 1963, 84). Na ta način so vladarji torej bili demonizirani, čeprav se jih poimensko ne omenja. Tudi v drugih poglavjih, ki se ukvarjajo z dogajanjem v Avstro-Ogrski oziroma njenim odnosom s Kraljevino Srbijo, se Franca Jožefa imensko ne omenja (Gross, 1963, 135–137).

Precejšnje mere »brisanja« iz zgodovinske zavesti je bil Franc Jožef deležen tudi v gimnazijskem učbeniku Metoda Mikuža *Zgodovina za 4. razred gimnazij*, ki je izšel leta 1966. Pri opisu dogajanja v Avstro-Ogrski v drugi polovici 19. stoletja se namreč vladarja sploh ne omenja (Mikuž, 1966, 15, 27–33). V primeru začetka prve svetovne vojne se tudi tukaj omenja zgolj atentat na Franca Ferdinanda in vloga Gavrila Principa, ob tem pa Mikuž jasno zapiše, da srbska vlada o tem ni ničesar vedela (Mikuž, 1966, 15, 42–43). Tudi ta učbenik podobno kot njegovi predhodniki ob opisu razpada Avstro-Ogrske poimensko ne omenja tudi ne cesarja Karla, ampak ponovno uporablja dikcijo v smislu »zadnji cesar se je umaknil v Švico.« (Mikuž, 1966, 15, 61).

Kot zadnji bo, kljub nekoliko daljšemu časovnemu preskoku, v pričujočem članku obravnavan srednješolski učbenik *Zgodovina 3* iz leta 1985, torej obdobja konca socialistične Jugoslavije, ki sta ga napisala Ivan Grobelnik in Ignacij Voje. Za razliko od zgoraj predstavljenih učbenikov je ta kot najmlajši tudi najbolj »moderni«, saj vsebuje precej več slik in drugega grafičnega materiala. Zanimivo je, da tudi ta učbenik pri predstavitvi revolucije 1848 ne omenja menjave na prestolu, v opisu drugih dogodkov pa v primeru obravnave Franca Jožefa prav tako uporablja dikcijo »cesar«, brez imenske navedbe. Tako ima bralec precej težav, da v začetni obravnavi revolucije 1848 razloči med odločitvami, ki jih je sprejel Ferdinand I., in tistimi, ki so bile sprejete pod vladavino Franca Jožefa. Šele proti koncu poglavja, ko avtorja obravnavata zmago reakcije, se jasno omenja zamenjava na prestolu (Grobelnik & Voje, 1985, 103–111). Podobno kot v starejših učbenikih se tudi v tem pri obravnavi uvedbe dualizma in drugih sprememb v habsburški monarhiji Franca Jožefa ne omenja poimensko, ampak se uporablja dikcija, kot npr. »dvor je poskušal« ipd. (Grobelnik & Voje, 1985, 114). Predvsem pri vprašanju odnosa do južnih Slovanov in njihovega povezovanja učbenik ne izpostavlja vloge Franca Jožefa, ki je dejansko zaviral politične spremembe, ki bi šle v smeri stran od dualizma, ampak negativno vlogo zaviranja ustavnih sprememb pripisuje prestolonasledniku Francu Ferdinandu. Slednji je opisan kot gonilna sila znotraj dunajske vojne stranke, hkrati pa avtorja navajata, da je prav Franc Ferdinand zahteval dosego odločilnega vpliva monarhije na Balkanu (Grobelnik & Voje, 1985, 160–161). Tudi pri obravnavi izbruha prve svetovne vojne je prestolonaslednik postavljen v negativno vlogo, atentat nanj pa naj bi dunajski vojni stranki služil kot odličen povod za napad na Kraljevino Srbijo. V tem kontekstu se Franc Jožefa sicer ne omenja, niti kot podpisnika vojne napovedi (Grobelnik & Voje, 1985, 174). Pri predstavitvi konca monarhije pa učbenik daje velik poudarek jugoslovanskemu povezovanju v času vojne in vojaškim uporom, ki sta jih avtorja izpostavila kot jasni pokazatelj nestrinjanja z državno oblastjo. V tem kontekstu avtorja tudi ne omenjata menjave na prestolu oziroma smrti cesarja, ampak večjo pozornost namenjata ameriškemu predsedniku Woodrowu Wilsonu in njegovim 14-im točkam, na podlagi katerih je prišlo do vzpostavitve jugoslovanske države (Grobelnik & Voje, 1985, 175–186).

FRANC JOŽEF – STO LET KASNEJE

Iz analize različnih učbenikov lahko v splošnem ugotovimo, da je bil Franc Jožef vse od razpada Avstro-Ogrske prej kot demonizacije, ki bi jo pričakovali tako za obdobje kraljeve kot tudi socialistične Jugoslavije, deležen predvsem pozabe oziroma izbrisa. Z obzirom na oba politična sistema, ki sta sledila razpadu monarhije, to seveda ne preseneča. Cesar je bil tako iz vseprisotne podobe »očeta in zaščitnika narodov« premaknjen v sfero pozabe. Ta položaj se je, kot navaja Igor Grdina, spremenil po letu 1970, ko so se v slovenski literaturi pojavila dela, ki so tematizirala obdobje habsburške monarhije in Franca Jožefa. Nov interes

literatov za pol stoletja staro zgodovino je temeljil na povečanem zanimanju za Evropo, vzhodno od Zahoda oziroma na odkrivanju pojma Srednje Evrope. Leta 1982 smo Slovenci tako dobili prevod knjige *Radetzkyjeva koračnica* znamenitega Josepha Rotha. Predgovor k prevodu je napisal Peter Vodopivec, eden največjih slovenskih poznavalcev obdobja Francjožefove vladavine. Z obujanjem spomina na obdobje monarhije so se v slovenski družbi ponovno zakoreninili stereotipi o Francu Jožefu kot dobrem starem vladarju. Tako ne preseneča, da je bil prevod njegove biografije avtorja Jeana-Paula Bleda, ki je v slovenskem prevodu izšla leta 1990, precejšnja prodajna uspešnica. Podobno velja za biografijo iz leta 2016, pri kateri je avtor pričujočega članka sodeloval kot urednik in soavtor. Franc Jožef in njegovi sorodniki, v zadnjih letih sta npr. izšli dve knjigi o Mariji Tereziji in biografija Franca Ferdinanda, so se tako vrnil v slovensko nacionalno zavest. Pri tem širša javnost svoje zanimanje za nekdanje vladarje usmerja predvsem na področje njihovega vsakdanjega življenja kot pa poglobljenega zanimanja za njihovo politično delovanje. Tako je tudi podoba cesarja Franca Jožefa v slovenski družbi doživela transformacijo od »branitelja naroda« in čaščenja cesarskega kulta do romantizirane podobe modrookega osivelega starca (Grdina, 1996, 54; Antoličič, 2016, 7–8).

FROM OLYMPUS TO THE LANDFILL OF HISTORY AND BACK –
SLOVENIAN VIEWS ON EMPEROR FRANCIS JOSEPH FROM THE END OF
THE FIRST WORLD WAR TO THE BREAKUP OF YUGOSLAVIA*Gregor ANTOLIČIČ*

Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Milko Kos Historical Institute, Novi trg 2,
1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: gregor.antolicic@zrc-sazu.si

SUMMARY

During the life of Franz Joseph, the Slovenes were undoubtedly one of the most loyal nations to the emperor. Slovene devotion, having grown into a worship of the imperial cult, found expression at a great variety of festivities and commemorations marking the jubilees of the emperor's rule and his birthdays. However, their infinite allegiance began to crumble on the eve of the First World War, when in face of Franz Joseph's reluctance to pursue radical political reforms, it gradually gave way to national consciousness and the struggle for equality, especially among the younger generations of intellectuals and politicians. Nevertheless, the Slovenes would continue to consider Franz Joseph as the symbol of existence and the "Father of the Nation" until his death in 1916. General shortages and political crisis, which, combined with military defeats, culminated in the disintegration of Austria-Hungary at the end of the war, changed the perception of the former sovereign and above all his public image, now propagandized by the new authorities. In Hinko Smrekar's caricature, Franz Joseph was sent to hell and the visible symbols of the Habsburg rule were relegated to the dustbin of history. The onset of the Yugoslav period in Slovene history ushered in the use of textbooks with a view to indoctrinating the future generations, that is, the part of the population that did not have personal experience of living under the Habsburg scepter. In both royal and socialist Yugoslavia, the authors of textbooks sought to eliminate the image of Franz Joseph from learning contents and frame his rule in the diction "the emperor was," "the court was," etc. His name was systematically removed from practically all textbooks in the said period. Strikingly, however, the emperor was the subject of "forgetting" rather than demonization: in addressing the periods when Franz Joseph's role could have been denigrated in line with both royal and socialist Yugoslav ideologies, textbooks simply sidelined rather than demonized him. The perception of Franz Joseph's historical role began to change in the early 1980s, during the gradual disintegration of Yugoslavia, when literature rekindled the interest in the period of the monarchy and Franz Joseph, who returned to Slovene historical consciousness with his full name and reclaimed his symbolic role of the good old emperor.

Keywords: Franz Joseph, imperial cult, Slovenes, textbook, oblivion, transformation, historical perception

VIRI IN LITERATURA

- Antoličič, G. (2016):** Uvodna beseda. V: Antoličič, G. (ur.): Franc Jožef. Ljubljana, Cankarjeva založba, 7–8.
- Bernik, V. (2006):** Vsebinske in metodološke spremembe v osnovnošolskih učbenikih zgodovine od konca 19. do začetka 21. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, doktorska disertacija.
- Bled, J. P. (1990):** Franc Jožef. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Brinar, J. (1922):** Zgodovina za meščanske šole, II. del: novi vek. Ljubljana, Jugoslovanska knjigarna.
- Cvirn, J. (2006):** Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v habsburški monarhiji. Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918). Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Dolgan, M. (1989):** Slovenska muza pred prestolom. Antologija slovenske slavilne državniške poezije. Ljubljana, Univerzitetna konferenca ZSMS – Knjižnica revolucionarne teorije.
- Galkin, I. S., Zubok, L. I., Notovič, F. O. & V. M. Hvastov (1947):** Zgodovina novega veka 1870–1918. Ljubljana, DZS.
- Gestrin, F., Hainz J. & M. Mikuš (1958):** Zgodovina za VIII. razred osnovne šole. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Grdina, I. (1996):** Hrast se omaje in hrib, zvestoba Slovcu ne gane! Cesar Franc Jožef v slovenski literaturi. Zgodovina za vse, III, 1, 46–56.
- Grdina, I. (1999):** Od rodoljuba z dežele do meščana. Ljubljana, APES.
- Grobelnik, I. & I. Voje (1985):** Zgodovina 3. Ljubljana, DZS.
- Gross, M. (1963):** Zgodovina. Obdobje imperializma do prve svetovne vojne. Ljubljana, Zavod za napredek šolstva.
- Grossegger, E. (1992):** Der Kaiser-Huldigungs-Festzug Wien 1908. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Holz, E. (2016):** Potovanja cesarja Franca Jožefa na slovensko ozemlje. V: Antoličič, G. (ur.): Franc Jožef. Ljubljana, Cankarjeva založba, 89–114.
- Hribar, I. (1983–1984):** Moji spomini, I–II, zbral in uredil Vasilij Melik. Ljubljana, Slovenska matica.
- Huber-Frischeis, T. (2016):** »Der Kaiser kennt sein Reich in allen Theilen«. Die offiziellen Reisen Franz Joseph I. V: Petschar, H. (ur.): Der ewige Kaiser. Franz Joseph I. 1830–1916. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 125–134.
- Jenuš, G. (2015):** Slovenci in velika vojna (1914–1918). *Studia Historica Slovenica*, 15, 2, 301–320.
- Jezernik, B. (2004):** Moč spomina, premoč pozabe. Zgodovina ljubljanskih »nacionalnih spomenikov«. Zgodovina za vse, XI, 1, 5–18.
- Kurent. Ljubljana, 1918.**
- Markovič, P. J. (2007):** Trajnost i promena: društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji. Beograd, Javno preduzeće »Službeni glasnik«.

- Melik, A. & J. Oražen (1929):** Zgodovina Jugoslovanov za nižje razrede srednjih in njim sorodnih šol. Ljubljana, Jugoslovanska knjigarna.
- Mikuž, M. (1966):** Zgodovina za 4. razred gimnazij. Ljubljana, Zavod za šolstvo SRS.
- Oražen, J. (1933):** Zgodovina najnovejše dobe (1815–1920) za VIII. razred srednjih šol. Ljubljana, Tiskarna Merkur d. d.
- ÖStA, KA, FA, NFA, HHK HFK/HGK – Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Kriegsarchiv (KA), Feldakten (FA), Neue Feldakten (NFA), Höhere Heereskommandos (HHK), Heeresfront- und Heeresgruppenkommandos (HFK/HGK), Kommando der Balkanstreitkräfte, Karton 283.**
- Paulin, J. (1895):** Velikonedeljski potres v Ljubljani dne 14. aprila 1895. I, in cesarjev obisk. Ljubljana, Josip Paulin.
- Pečnik, M., Pogačnik, J. & F. Roš (1952):** Zgodovina za osnovne šole. Ljubljana, DZS.
- Perovšek, J. (2015):** Slovenci in habsburški vladar v vojnih letih 1914–1918. *Studia Historica Slovenica*, 15, 2, 281–300.
- Rahten, A. (2014):** Prestolonaslednikova smrt. Po sledih slovenskih interpretacij sarajevskega atentata. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Rauchensteiner, M. (2013):** Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie. Wien – Köln – Weimar, Böhlau Verlag.
- Rozman, F. (1999):** Obdobje 1848–1918. V: Rozman, F., Melik, V. & B: Repe: Zastave vihrajo. Spominski dnevi in praznovanja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes. Ljubljana, Modrijan, 6–57.
- Silva, P. (1942):** Zgodovina najnovejše dobe za srednje in sorodne šole. Ljubljana, Pokrajinska šolska založba.
- Slovenec.** Ljubljana, 1908.
- Straža.** Maribor, 1915.
- Svoljšak, P. & G. Antoličič (2018):** Leta strahote. Slovenci in prva svetovna vojna. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Valenta, R. (2016):** Vom konservativen Herrscher zum Medienstar. Jubiläen, Festzüge, Audienzen. V: Petschar, H. (ur.): Der ewige Kaiser. Franz Joseph I. 1830–1916. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 119–124.
- Vodopivec, P. (2016):** Franc Jožef in Slovenci. V: Antoličič, G. (ur.): Franc Jožef. Ljubljana, Cankarjeva založba, 65–88.
- Weidinger, L. (2015):** Sissi und die Nachkriegszeit. Eine qualitative Filmanalyse zur Untersuchung der Identitätsfrage am Fallbeispiel »Sissi – die junge Kaiserin«. Magistrska naloga. Univerza na Dunaju.

SLOVENSKE NARODNOEMANCIPACIJSKE TEŽNJE V POSTIMPERIALNI TRANZICIJSKI DOBI

Andrej RAHTEN

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije in znanosti, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: andrej.rahten@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

V članku so predstavljeni pogledi slovenskih politikov in razumnikov na slovenski narodni položaj na prehodu iz habsburške monarhije v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Razprava, ki zajema postimperialni čas od prevrata 1918 do sprejema ustave jugoslovanske države 1921, temelji na arhivskih virih in politični publicistiki, pri čemer so v ospredju različni slovenski koncepti uresničitve jugoslovanske ideje. Poseben poudarek je dan ovrednotenju slovenskih avtonomističnih načrtov.

Ključne besede: Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, jugoslovanska ideja, Slovenska ljudska stranka, podonavska (kon)federacija, Univerza v Ljubljani

TENDENZE SLOVENE DI EMANCIPAZIONE NAZIONALE NEL PERIODO DI TRANSIZIONE POST-IMPERIALE

SINTESI

Il contributo presenta punti di vista dei politici e intellettuali sloveni sulla posizione nazionale nel periodo della transizione dall'Impero asburgico al Regno dei Serbi, Croati e Sloveni. Coprendo il periodo post-imperiale dal colpo di Stato del 1918 all'adozione della Costituzione dello Stato jugoslavo nel 1921, il saggio, basato su fonti d'archivio e pubblicistica politica, mette in rilievo i vari concetti sloveni della realizzazione dell'idea jugoslava. Particolare attenzione viene posta sulla valutazione dei programmi autonomisti sloveni.

Parole chiave: Regno dei Serbi, Croati e Sloveni, idea jugoslava, Partito Popolare Sloveno, (Con)federazione danubiana, Università di Lubiana

UVOD

Jugoslovanska državotvorna prizadevanja slovenskih politikov so se po razpadu habsburške monarhije sprevrgla v tragedije.¹ Tu ni šlo samo za »tužni Korotan«, ampak tudi za bolečino izgube Primorske in dostopa do morja. Obe narodni katastrofi sta zrasli na pogorišču razpadle habsburške monarhije, v postimperialni tranzicijski dobi, ko se je Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev šele konsolidirala. Pokazalo se je, da je bila želja slovenske politične elite, da v novih razmerah uresničijo ideal *Zedinjene Slovenije*, neuresničljiva. Le redki pa so si upali poudarjati, da je nekoč že bila država, ki je združevala (skoraj) vse Slovence (Rahten, 2020, 428). S *Senžermensko pogodbo* leta 1919 je bila določena državna meja, takrat formalno jugoslovansko-avstrijska, dejansko pa slovenska. Res je, da se je koroški plebiscit zgodil dobro leto kasneje, a tudi njegov razpis je bil zakoličen s *Senžermensko pogodbo*. Koroški Slovenci so – kljub vsem tranzicijskim težavam po razpadu habsburške monarhije, vztrajnim aktivnostim nemško govorečih sodeželanov in nenaklonjenosti večine mednarodnih akterjev – dobili leta 1920 vsaj pravico do izbire. Primorskim rojakom – podobno kot se je to zgodilo južnotirolskim Nemcem –, ta zaradi italijanskega nasprotovanja plebiscitu sploh ni bila dana, zato so se morali podvreči določbam *Londonskega pakta* in *Rapalske pogodbe*. Od takrat je živelo v jugoslovanski Sloveniji samo slab milijon Slovencev, več kot 400 tisoč pa jih je ostalo v sosednjih državah: čez 300 tisoč v Italiji, okoli 80 tisoč v Avstriji, med sedem in osem tisoč pa na Madžarskem (Vodopivec, 2010, 152–153).

A tudi večina Slovencev, ki se je po prevratu 1918 po zaslugi hitrih odločitev pretežno srbofilsko usmerjene politične elite znašla v Jugoslaviji, možnosti plebiscitnega odločanja ni imela (Dolar, 1990, 266). Če je ustanovitev ljubljanske univerze poleti 1919 nakazala, da bo v Kraljevini SHS mogoče pospešeno uresničevati narodnoemancipacijsko voljo, pa je notranjepolitični razvoj nove države že v njeni ustanovni dobi vodil v krepitev centralističnih in unitarističnih tendenc, ki so poleti 1921 dosegle formalno potrditev v *Vidovdanski ustavi*. Slovenska avtonomistična misel se je izoblikovala predvsem kot reakcija na slednje, a kot bo razvidno iz pričujočega članka, niso vodilni politični krogi nikoli odrekli lojalnosti jugoslovanskemu državnemu okviru. Tisti redki zagovorniki alternativnih rešitev, ki so izhajale iz drugačnih državnopravnih izhodišč, so tako ostali osamljeni.

1 Prispavek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Preteklost Severovzhodne Slovenije med srednjo Evropo in evropskim jugovzhodom* (ARRS, P6-0138) ter projektov *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države* (ARRS, J6-9354) in *Postimperialne tranzicije in transformacije iz lokalne perspektive: slovenska mejna območja med dvojno monarhijo in nacionalnimi državami (1918–1923)* (ARRS, J6-1801), ki jih financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

DROBCI DROBCEV: GEOPOLITIČNI POLOŽAJ SLOVENIJE PO RAZPADU HABSBUŠKE MONARHIJE

Zgodovinar Ljudmil Hauptmann, ki je od januarja 1920 poučeval medievistiko na novoustanovljeni ljubljanski univerzi, se je konec aprila istega leta obrnil na slovensko javnost z apelom, s katerim je opozoril na usodnost zgodovinskega položaja, v katerem so se znašli Slovenci. Njegov uvodnik v časniku *Slovenec* je imel značaj neke vrste zadnjega streznitvenega klica. Izhajal je iz ugotovitve, da je prva svetovna vojna razdelila Evropo od Severnega do Jadranskega morja. Na ozemlju, »kjer so vladale prej tri silne države, je zdaj razmetanih devet drobcev, novih držav«. A ne samo to: razklan naj bi bil celoten stari svet, saj je z vojno izginila tudi »os od Prage in Dunaja do Bagdada«. In prav na križišče teh dveh prelomnic, po Hauptmannovem mnenju »na najbolj ogroženo točko« med evropsko in svetovno prelomnico, je usoda postavila Jugoslavijo. Ta se je tako kot druge države, ki so nastale na območju razpadle habsburške monarhije, znašla stisnjena med stodvajsetmilijonski sovjetsko-ruski blok in podobno močno nemško-italijansko skupino: »Drobceem med obema preti nevarnost, da jih zmelje dvojni pritisk.« Hauptmann je zato jugoslovanske politične kroge pozval, da morajo okrepiti prizadevanja za konsolidacijo države: »Če hoče živeti, velja zanjo le ena zapoved: da zgradimo skupno domovje z mrzlično hitrostjo. Kajti zgradba mora biti v glavnem gotova do one bližnje bodočnosti, ko se otresejo naši sosedi-velikani svoje hipne slabosti. Če ne, če nas najdejo še v razkroju, zapademo v sužnost kolonijalne dežele, naj nam potem tudi pustijo kralja, ministre in kot igrišče parlament.« Za Slovence je Hauptmann ugotavljal, da so »brez trdnih državnih tradicij, zato brez prirojenega političnega čuta«. Tako naj bi se lahko opirali zgolj na razum, a tudi ta naj ne bi bil izšolan. Glede konsolidacije nove države je opozoril tudi na pomen pravne kontinuitete, ki naj bi bila za Kraljevino SHS pridobljena s paktom med regentom Aleksandrom Karađorđevićem in zagrebškim Narodnim večem Slovencev, Hrvatov in Srbov kot »temelj vsega ustavnega razvoja«. Kljub »volji do narodnega edinstva« so Hauptmanna skrbeli srditi strankarski boji, ki so takrat hromili državno konsolidacijo. Politike je zato pozval h konstruktivni držbi, če pa nanjo ne bi bili pripravljene pristati, bi bil to za svetovno javnost dokaz, »da svobodna ujedinjena domovina ni bila v istini naš ideal, da je bil klic po njej farizejstvo« (Hauptmann, 1920, 1).

Hauptmann s svojimi pozivi k enotnosti očitno ni bil osamljen. O tem priča pismo, ki ga je sicer neimenovani član slovenske sekcije jugoslovanske delegacije poslal s pariške mirovne konference in ga je *Slovenec* objavil kot dopolnilo Hauptmannovemu članku. Tudi s pariške perspektive se je zdelo, da Slovenci niso razumeli zgodovinskega trenutka. Namesto da bi zavarovali dosežke svoje narodne emancipacije in se enotno posvetili boju za meje, so izgubljali energijo za strankarske spopade: »Ko prebiramo domače časopise in motrimo domače razmere s tukajšnjega vidika, ko vidimo nadalje, kako opisujejo italijanski, francoski in angleški listi naše neizmerno ostudne boje, se nam zdi, da nismo še vredni samostojne jugoslovanske države. Vedno in vedno nam prihaja na misel, da je Slovenec in Hrvat samo tedaj zdrav, ako

ga tepe nemški, italijanski ali mažarski valpet.« Domači strankarski boji, ki so prek tujega tiska odmevali celo v Parizu, so po mnenju neimenovanega člana delegacije negativno vplivali na pogajalske možnosti glede odprtih razmejitvenih vprašanj: »Posebno mi Slovenci, ki smo na križišču Italijanov, Nemcev in Mažarov, nimamo prav nobenega razloga privoščati si luksuz strastnega strankarstva sedaj, ko se vendar odigrava zgodovinska faza našega naroda!«²

Slovenska politična elita je svojo vlogo pri razbitju Avstro-Ogrske in nastanku nove države po prevratu močno poudarjala. Ko je v začetku junija 1920 obiskal Ljubljano znameniti škotski popotnik (Scotus Viator) Robert William Seton-Watson, ki je že pred prvo svetovno vojno veljal za specialista za jugoslovansko vprašanje, ga je že pred prvo svetovno vojno veljal za specialista za jugoslovansko vprašanje, ga je že častnik *Slovenec* sicer toplo pozdravil. Hkrati pa se je spotaknil tudi ob njegove predvojne teze, ko v načrtih o trialistični reformi habsburške monarhije Slovencev ni upošteval, češ da njihov glas ni odločilen v nobeni od rešitev jugoslovanskega problema (Matković, 2006, 32–33). Čeprav Škotov jugoslovanski idealizem ni bil sporen, so v uredništvu osrednjega glasila slovenskih katoliških narodnjakov čutili potrebo, da »britanskega publicista« podučijo, da slovenske vloge »pri osvobojenju narodov izpod avstro-ogrskega jarma« ne gre podcenjevati: »Slovenci nismo imeli svojih univerz, ne dovolj svojih srednjih šol, ne javnih naprav in ustanov velikega štila, ker nam jih država-mačeha ni privoščila. Iz lastne moči pa so se široke plasti naroda kljub temu dvignile na visoko stopinjo kulture, za katero nas lahko zavidata italijanski in nemški kmet.«³

Za razliko od Čehov, Madžarov ali Poljakov, ki so navdih za svojo narodno emancipacijo v 19. stoletju črpali iz srednjeveške državne tradicije, so Slovenci zakorakali v moderno dobo nacionalizmov brez primerljive opore v historičnem pravu. Karantanija se je šele na predvečer prve svetovne vojne, ob petstoletnici prisege Ernesta Železnega za vojvodo, uveljavila kot podlaga slovenske narodnoobrambne mobilizacije. Precej bolj je bilo takrat popularno sklicevanje na hrvaško državno pravo, pri čemer je najprej nanj najbolj zavzeto prisegal liberalni prvak Ivan Tavčar, od preloma stoletja pa vse bolj katoliški narodnjaki pod vodstvom Ivana Šusteršiča in Janeza Evangelista Kreka. Mit o celjskih grofih je svoj vrhunec doživel v ustanovnih letih jugoslovanske države, pri čemer je v njihov prid – poleg upravnega središča na slovenskem etničnem ozemlju in (načrtnih) ženitev z balkanskimi plemkinjami – govorilo tudi rivalstvo s takrat že osovraženi Habsburžani.

V postimperialni tranzicijski dobi se je slovenska politična elita znašla tudi pred zahtevno nalogo, kako naj bo slovenstvo ustrezno zastopano v novih državnih simbolih. Če je bilo vprašanje himne možno razrešiti relativno enostavno s kombinacijo treh, pa še avtor kar dveh od teh je bil isti (Davorin Jenko), se je precej zapletlo, kako slovenski element enakopravno predstaviti v grbu nove države. Po njeni ustanovitvi je bil najprej v veljavi provizorični grb, sestavljen iz treh polij. Medtem ko

2 Slovenec, 29. 4. 1920: Državotvorna politika, 2.

3 Slovenec, 8. 6. 1920: Dr. Seton Watson v Ljubljani, 2.

se Srbi tudi v tem primeru lahko oprli na kontinuiteto srbske kraljevine, Hrvati pa na tradicionalno šahovnico, je Slovence v začasnem grbu predstavljal srebrn mesec z zvezdo na modrem polju. A kot je ugotovil v začetku februarja 1921 zgodovinar Josip Mal, ni imela ta heraldična oznaka s Slovenci nobene zgodovinske zveze, kvečjemu, da so bili žrtve vdorov osmanskih čet. Mal je podvomil, ali je res potrebno v grbu ovekovečiti »spomin na žalostne čase osmanske groze«, povrhu pa bi bila v tem primeru ta oznaka primernejša za srbske pokrajine. Po Malovem mnenju bi se bilo treba v okviru razprav o ustavni ureditvi nove države sklicevati na grbe nekdanjih avstrijskih kronovin, kjer so prebivali Slovenci. Ker so Goriška, Istra in Trst pristali v Italiji, Prekmurje grba nikoli ni imelo, del Koroške, ki ga je brez plebiscita dobila Jugoslavija, pa naj bi bil premajhen, bi kazalo v grbu Slovenije kombinirati zgolj dva: kranjskega in štajerskega. Manj komplicirana rešitev, ki jo je predlagal Mal, pa je bil prevzem grba celjskih grofov. Ko so slednji podedovali posesti Ortenburžanov so zavladovali večini slovenskega etničnega ozemlja, ko pa so postali državni knezi, so bili po Malovem mnenju postavljeni temelji neodvisne državnosti s središčem v Celju, ki je postalo v jugoslovanski Sloveniji tudi njeno geografsko središče. Mal je opozoril tudi na odlične povezave med Celjskimi ter plemstvom v Jugovzhodni Evropi, vse to skupaj pa je najbolj skrbelo Habsburžane in oviralo njihov prodor na jug in vzhod. Mal je tudi namignil, da je bil prav antagonizem s Habsburžani v državi s srbsko dinastijo pomemben argument v prid celjski simboliki na skupnem grbu nove države. Pri tem je Mal nekoliko romantično simboliko treh zlatih šesterokrakih zvezd (ki bi jih v izogib zamenjavam s celjskim mestnim grbom obarval raje srebrno) povezal tudi s sobivanjem treh narodov v Kraljevini SHS (Mal, 1921a, 1–2).

Na tej točki se zgodba o celjskih grofih navezuje tudi na tezo o njihovem jugoslovanstvu in domnevni ambiciji, da ustvarijo jugoslovansko državno tvorbo. Ta je prišla do izraza že v delih Frana Detele *Veliki grof* (1885) ter *Pegam in Lambergar* (1891), leta 1905 pa je doživela še politično potrditev v celjskem predavanju štajerskega politika Karla Verstovška *Celjski grofje in jugoslovansko ozemlje*. V novi državi je podobna stališča zagovarjal tudi celjski gimnazijski ravnatelj Emilijan Lilek, ki je leta 1920 napisal razpravo *Jugoslovanska politika celjskih grofov*. V slovenski historiografiji je bila kasneje teza o jugoslovanstvu Celjskih ovržena, kar je bila zlasti zasluga vodilnega medievista Milka Kosa (Mlinar, 2005). A vsaj pri nekaterih politikih je v različnih oblikah živela še naprej, kar kažejo tudi trditve Antona Novačana in njegovega somišljenika Ivana Šveгла, ki je sponzoriral postavitev spomenika zadnjemu celjskemu knezu Ulriku II. sredi Beograda, kjer je slednji leta 1456 tudi končal svoje življenje kot žrtev atentata. V korespondenci z Novačanom je Švegel Ulrika označil za »enega prvih zagovornikov jugoslovanske zveze«. ⁴

4 Švegel je Novačanu za podstavek spomenika predlagal naslednji napis: »Na uspomenu grofa Ulriha Celjskog, jednoga od prvih boraca za ujedinjenje južnih Slavena, na mestu, gde je poginuo od neprijateljske ruke, ovo delo kipara Frane Kršinića iz Zagreba postavio je 1931. godine Ivan Švegel sa Bleda.« NUK, ZAN, Šveglovo pismo Novačanu, 25. 2. 1931.

Znano je, da so bile celjske zvezde v vidovdanski Jugoslaviji vendarle uvrščene v spodnje, tretje polje skupnega grba. Vendar je bila njihova razporeditev drugačna, hkrati pa je pod njimi še naprej ostal polmesec.⁵ Tudi pri tem vprašanju je bilo opaziti neenotnost med slovenskimi politikami. Medtem ko so politiki Slovenske ljudske stranke Malov predlog posvojili, so ga liberalci kritizirali, češ da preveč poudarja slovensko »narodno samoniklost«. To je Mala razjezilo do te mere, da je predlagal, naj se na slovensko polje državnega grba uvrsti kar »zlatega kozla« iz istrskega (Mal, 1921b, 1–2). Opisane heraldične dileme so bile seveda samo še en dokaz v prid Hauptmannovim opozorilom na problem pomanjkanja državne tradicije pri Slovencih. In če so bile države, nastale na pogorišču srednje- in vzhodnoevropskih imperijev po njegovem mnenju »drobci«, so postali Slovenci v postimperialni dobi spričo razdelitve med štiri države zgolj drobci drobcev. Glasovi, ki so dvomili v pravilnost prevratnih odločitev, so bili kljub temu redki, kar pa ne pomeni, da si ne zaslužijo ovrednotenja, še zlasti v stoletni historični perspektivi.

ALTERNATIVA ŠTEVILKA 1: SAMOSTOJNA SLOVENSKA DRŽAVA

V jugoslovanski historiografiji se je uveljavila teza, da je bil nastanek Kraljevine SHS ena od logičnih posledic razpada imperijev ob koncu prve svetovne vojne (Melik, 1994, 51–54; Vodopivec, 2000, 3–11). A kot je v svoji temeljni monografiji o jugoslovanski državni izkušnji leta 1995 ugotovil Jože Pirjevec, obstoj Kraljevine SHS ni bil nekaj samoumevnega: »Če ne bi bilo srbske vojske in policije in predvsem, če ne bi bilo podpore velikih sil, ki so bile prepričane, da je v kaotični in zaostali balkanski stvarnosti samo Srbija zmožna ohraniti kolikor toliko spodoben red, bi Kraljevina SHS najbrž kmalu razpadla. Tako pa je zdržala, čeprav so jo od samega začetka pretresali krčeviti nemiri, ki niso napovedovali nič dobrega.« (Pirjevec, 1995, 13–14). Zdržala je kljub temu da je bila ob svojem nastanku brez ustave in mednarodnega priznanja, prav tako pa dolgo ni bilo jasno, do kod segajo njene meje.

Prav pri razmejitvenih problemih nove države so se pred posebno težko nalogo znašli slovenski politiki. Uresničitev starega programa *Zedinjene Slovenije*, ki naj bi se izpolnil v novi državi, se je namreč zdela vedno bolj oddaljena. V zahtevnem položaju, ko je slovenstvu grozilo razkosanje med štiri države, si je bilo res težko predstavljati politika, ki bi slovenske narodnoemancipacijske težnje želel izpolnjevati izven Jugoslavije. Verjeti je bilo namreč, da bodo na mednarodnem prizorišču Kraljevini SHS ob dejstvu, da je nastala z združitvijo avstro-ogrskih južnih Slovanov in v prvi svetovni vojni z Antanto povezane Kraljevine Srbije, priznavali zmagovalni status tudi v primeru, ko je šlo za slovenske in hrvaške narodne zahteve. Dogajanje na pariški mirovni konferenci je dalo prav skeptikom, a vztrajanje pri jugoslovanskem državnem okviru je bilo za slovensko politično elito še naprej samoumevno. Ali kot

5 Slovenec, 20. 2. 1921: Seja ustavnega odbora, 2.

je v enem od svojih del ironično pripomnil v italijanski emigraciji delujoči duhovnik in zgodovinar France Dolinar, ki ga štejemo med pionirje zamisli o slovenski (samo) državnosti po drugi svetovni vojni: »Slovenski samoodločniki so odločili, da drugi narodi odločajo o slovenski narodni usodi, hiteli so iz enega tujega gospodarstva v drugo.« (Dolinar, 1990, 266).

Ob tridesetletnici plebiscita za samostojno slovensko državo se tako postavlja logično vprašanje, kdaj se je slednja sploh prvič pojavila kot alternativa Jugoslaviji. Ali lahko morda o tej problematiki govorimo že tudi v času postimperialne tranzicije? Če ne želimo zaiti v skušnjave razlaganja »tisočletnih slovenskih sanj« in ostajamo na trdnih znanstvenih tleh, se naša raziskovalna prizadevanja pri tem že dolgo soočajo s pomanjkanjem virov. Toda v gradivu ljubljanske komisije za mirovno konferenco, ki jo je vodil Ivan Žolger, po njegovem odhodu v Pariz pa (sprva kot namestnik) Fran Vodopivec, se nahaja zanimivo pismo, ki jugoslovanski stvarnosti postavlja kot alternativo slovensko državno samostojnost. Gre za pismo primorskega begunca Josipa Vidmarja, ki se je iz Kanala ob Soči zatekel v Novo mesto (Rahten, 2020, 138–139).

Povod za Vidmarjevo pobudo so bili očitno slabi slovenski obeti na pariški mirovni konferenci. Vidmar se je tako sredi januarja 1919 zavzel, da bi morala v Parizu Slovenija nastopiti kot samostojna država, kot glavni razlog pa je navedel italijanske pretenzije. Menil je, da je bila Antanta pripravljena dati Jugoslaviji zgolj Reko kot edino pomorsko luko v severnem Jadranu, Trst pa odstopiti Italijanom, zato bi morali slovenski politiki prenehati podpirati jugoslovanski državni koncept: »Mogoče je za nas Slovence dobro, da ni še ententa – vsled rovarjenja Italije – priznala Jugoslavije oziroma našega ujedinjenja z Hrvati in Srbi. – Dokler ujedinjenje ni priznano [,] se mora 'Slovenija' smatrati za samostojno državo.« Po Vidmarjevem mnenju naj bi Slovenija lažje obstala »pred svetom kot samostojna država in se je od morja ne more odstraniti, ako se je noče zadušiti«. Manjša Slovenija naj bi bila za Italijo tudi manjša grožnja v primerjavi z veliko Jugoslavijo: »Iz tega sledi, da bi na mirovni konferenci 'Slovenija' kot samostojna država, sama za se, preje vdobila Trst kot pomorsko luko kakor pa Jugoslavija. – Ententa posebno Italija bi utegnila reči: Ker ste Slovenci z Hrvati in Srbi združeni [,] vam zadostuje Reka kot pomorska luka. – Trst vam ni potreben i. t. d.« Vidmar je povzel besede predsednika ljubljanske vlade Janka Brejca, da naj bi obstajal med Slovenijo in Hrvaško »nekak dualizem«, pa tudi Antanta naj ne bi bila pripravljena priznati slovenske združitve s Hrvati in Srbi. Vidmar je pesimistično ocenjeval možnosti za obstoj jugoslovanske države. V primeru, »da bi se ujedinjeni Slovenci, Hrvati in Srbi tekom let kedaj razjedini«, kar se je Vidmarju zdelo mogoče, bi bilo »potrebno, da se 'Slovenija' postavi na mirovni konferenci na samostojno državno stališče – vsaj začasno – in Trst zahteva za se, za edino 'slovensko' pomorsko luko, brez ozira na Reko, Split, Kotor i. t. d., ki bi bile hrvatske oziroma srbske luke«. No, Vodopivec takšnih zamisli očitno ni jemal resno, saj je na pismo napisal standardno *ad acta* formulo »V spise«.⁶

6 AS 1164, škatla 1347, pismo Jos[ipa] Vidmarja Franu Vodopivcu, 21. 1. 1919.

Zelo težko je oceniti, koliko takšnih in podobnih Vidmarjev je bilo takrat mogoče najti med Slovenci. Gotovo pa jih ni bilo (ali pa so svoja samoslovenska nagnjenja dobro skrivali) med ključnimi akterji znotraj slovenske politične elite v postimperialni tranzicijski dobi. Za tiste, ki so jeseni 1918 prevzeli odgovornost za dokončni prelom s habsburško preteklostjo, vsaj v javnosti ni bilo dvoma, da je Jugoslavija najboljša možna rešitev za ohranitev in nadaljnji razvoj slovenskega naroda. Fran Saleški Finžgar je leta 1922 v članku v časopisu *Slovenec* zelo jasno povzel to stališče v naslovu *Jugoslavija ali smrt*. Tiste, ki so po prvih letih bivanja začeli dvomiti o pravilnosti odločitve za Jugoslavijo, je spomnil na napovedi, ki jih je slišal od nemških častnikov med prvo svetovno vojno: »Če zmaga nemštvo, potem smo Slovenci dognali. Zakaj ne iz gole preširnosti so nam častniki napovedovali: Za pet let po vojski ne bo tu nihče več govoril – vsaj v uradu in v šoli – slovensko. Totalna germanizacija Slovencev je bila sklenjena stvar. Kdor je to vedel in je bil zaveden Slovenec, ni mogel spoznati nobene druge devize tedaj kot: Edina rešitev, če se naslonimo na jug in se z njim ujedini. Sicer nas raztrgajo na tri kose in v petdesetih letih bi nas poznala samo še zgodovina.« Tistim, ki so si drznili obujati spomin na habsburško preteklost, pa je odrekal verodostojnost: »Glasovi, ki udarjajo tuintam na moje in vsako drugo uho, npr. 'če bi se vrnil prejšnji cesar!', so glasovi ubogih kverulantov, miselnost starih babic, ki so prepričane, da bodo isti dan po prihodu starih državnih razmer spet tri velike žemlje za en groš.« Za Finžgarja in generacijo ustvarjalcev jugoslovanske države je bila Avstro-Ogrska Slovincem tuja država; svojo naj bi bili dobili šele z nastankom Kraljevine SHS: »Danes imamo svojo državo, prišla je kri h krvi, veja k drevesu, kamor spada. Ne pozabimo, da smo bili za svetovno diplomacijo mi šele tedaj rojeni, ko se je zapisalo prvič: SHS. Regeste zunanjega ministrstva na Dunaju svedočijo, da se ime Slovenec ni niti enkrat imenovalo v diplomatičnem svetu. Nas za ta svet ni bilo.« Jugoslovanska država sicer ni dobila idealnega obsega, a cilj naj bi bil: združitev vseh balkanskih Slovanov, »pa ne samo do Vardarja, ampak preko Marice do Carigrada« (Finžgar, 1922, 2).

Še zdaleč seveda ni bil samo Finžgar tisti, ki je tako vehementno prisegal na geslo *Extra Jugoslaviam non est vita* (Perovšek, 2013). Takšno naziranje verjetno ni bilo enako izrazito pri vseh predstavnikih politične elite v jugoslovanski Sloveniji, a razlogi zanj so bili podobni: če že ni šlo za iskreno vero v jugoslovansko idejo, so imeli nedvomno pomembno vlogo zunanjepolitični razlogi, da ne govorimo o gospodarskih in finančnih interesih meščanskih krogov. In nenazadnje: o pravilnosti odločitve za Jugoslavijo ni nikoli podvomil niti Anton Korošec, eden od njenih ustanovnih očetov, ki bi zaradi številnih razočaranj ob ravnanju kraljeve hiše in srbskih državnikov vse od propadlih ženevskih pogajanj dalje morda imel še največ razlogov za to. Nasprotno: za Korošca kot šefa na Slovenskem dominantne stranke katoliških narodnjakov je bila tudi najslabša Jugoslavija edina državnoopravna opcija. V tej luči si je treba razlagati tudi njegovo nasprotovanje obnovi skupne državnosti podonavskega prostora.

DRUGA ALTERNATIVA: PODONAVSKA (KON)FEDERACIJA

Onkraj meja Jugoslavije se je v emigraciji znašlo tudi precej njenih političnih nasprotnikov, ki so želeli čas vrniti nazaj. Med temi je bilo največ Hrvatov in Črnogorcev, ki pa jim je delal družbo tudi nekdanj najmočnejši slovenski politik – prvi načelnik Vseslovenske ljudske stranke in zadnji kranjski deželni glavar Ivan Šusteršič. Njegov delovanje v emigraciji, kamor se je zatekel v prevratnih oktobrskih dneh leta 1918, postavlja mnenje večine politikov v režimu nove države, ki so zatrjevali, da naj bi Slovenci sprejeli prehod iz avstrijskega v jugoslovanski državni okvir kot nekaj samoumevnega, v drugačno luč (Rahten, 2011). Za razliko od zmagovalcev, ki so ga najprej izgnali iz stranke, ki jo je sam ustvaril, nato pa še iz države, ki je ni želel, je Šusteršič precej bolj kritično ocenjeval prevratne dni. V njegovi interpretaciji prevrata seveda ni bilo takšne romantike, kot jo je mogoče zaslediti v večini publicističnih spisov iz ustanovnih let nove kraljevine. Šusteršič, ki se je jeseni 1917 dokončno razšel s Koroščevim Jugoslovanskim klubom v dunajskem parlamentu in njegovim najvplivnejšim podpornikom Antonom Bonaventuro Jegličem, se ni strinjal z mnenjem drugih predstavnikov slovenske politične elite. Šusteršič je vse do konca upal, da je Avstro-Ogrsko kljub neodločnosti mladega cesarja Karla možno preoblikovati v zvezo enakopravnih nacionalnih držav. Bil je prepričan, da bi bila za slovenski narod podonavska konfederacija boljša rešitev kot pa združitev s Kraljevino Srbijo. Tik pred prevratom oktobra 1918 je Šusteršič v časniku *Novice* predstavil zanimiv načrt transformacije Avstro-Ogrske v »Zedinjene podunavske države«. Te bi obsegale »vse tiste narodne države, ki se izcimijo iz sedanje habsburške monarhije«. Pri tem je imel v mislih Jugoslavijo, Nemško Avstrijo, Madžarsko, Češkoslovaško, Poljsko, Ukrajino in Romunijo (Rahten, 2016, 156).

Zanimivo je, da so se takrat tudi nekateri slovenski politiki na drugi strani politične mavrice opredeljevali za ohranitev podonavske zveze. Med slednje je sodil primorski odvetnik Henrik Tuma, a tudi drugi socialdemokrati so bili skeptični do povezovanja s Kraljevino Srbijo. Anton Štebi je v *Demokraciji* novembra 1918 napovedal, »da pride po kratkem času skupnega življenja med Slovenci, Hrvati in Srbi do narodno-političnih bojov, mogoče do srditejših, kakor so le kdaj bili npr. med nami in Nemci«. Bil je mnenja, da »kljub enotnemu jeziku zijajo nepremostljivi prepadi med posameznimi plemenimi« in se celo zavzel, naj meja Jugoslavije ostane na Drini, Savi in Donavi, torej naj bo ločena od Kraljevine Srbije (Melik, 1994, 53).

Toda tako načrti Šusteršiča kot socialdemokratov za ohranitev velike srednjeevropske državne tvorbe so ostali brez odmeva v javnosti. Spričo dejstva, da mu njegovi nekdanji kolegi iz Vseslovenske ljudske stranke niso dovolili vrnitve v domovino in da na svoje spravljive pozive, v katerih je prisegal zvestobo Karađorđevićem, ni dobil odgovora, je Šusteršič že po nekaj mesecih v emigraciji začel iskati prijatelje med nasprotniki nove jugoslovanske države. V Švici je po nekaterih pričevanjih navezal stike z nekdanjim cesarjem Karlom in hrvaško emigracijo. V italijanskih arhivih se je ohranilo nekaj zanimivih zapisov, ki pričajo o tem, da je bil Šusteršič aktivno udeležen pri iskanju podpore italijanskih državnikov za odcepitev slovenskih in

hrvaških ozemelj od Kraljevine SHS (Kacin Wohinz, 1989). Pri tem je deloval skupaj z emigranti frankovskega porekla, zlasti z Ivico Frankom in Vladimirjem Sachsom.⁷ A očitno je tudi Šusteršičevo paktiranje z Italijani imelo svoje meje. Iz enega od poročil jugoslovanskih vojaških obveščevalnih krogov sledi, da slovenski emigrant ni bil tako darežljiv do italijanskih diplomatov, kot so bili njegovi hrvaški kolegi. Frankovski krogi so bili menda v zameno za finančno podporo pripravljeni podpisati vse italijanske ozemeljske zahteve, Šusteršič pa ne. S tem je pri gostiteljih ponovno potrdil stare sume, da je še vedno zvest Habsburžanom, in je na koncu moral Rim zapustiti (Matković, 2009).

Da se ideja podonavske (kon)federacije ni bolj zasidrala v slovenski politični misli, pa ni bila zgolj posledica Šusteršičevega neuspeha. V veliko večji meri je bil za takšno usmeritev odgovoren Korošec, ki je menil, da jugoslovanska državna ideja ni združljiva s podonavskim projektom. Tudi v slovenskem tisku je tako mogoče zaslediti večinoma negativne odzive na tovrstne pobude, ki so se pojavljale po razpadu habsburške monarhije. Drugačna razmišljanja so bila vsaj v javnosti redka. 6. aprila 1919 je izšel v vodilnem slovenskem dnevniku *Slovenec* zanimiv članek o ideji podonavske federacije izpod peresa Josipa Puntarja, zgodovinarja in publicista iz vrst Slovenske ljudske stranke.⁸ Zamisel o podonavski federaciji je umestil v kontekst francoskih bojazni pred boljševidmom na eni ter pangermanizmom na drugi strani. Z ustanovitvijo nove državne tvorbe bi bilo rešeno tudi vprašanje Nemške Avstrije, saj bi bila ta »del federacije, v kateri bi tvorila Jugoslavija osnovo in glavno jedro«. Po mnenju avtorja članka bi takšna federacija iz prometnih razlogov morala nujno vključevati tudi Gorico, Trst in Reko, s čimer bi bilo rešeno tudi jadransko vprašanje, ki je hromilo pariško mirovno konferenco. Učinki podonavske federacije kot »zveze demokratično preurejenih novih držav v podonavski črti« bi bili vsekakor pozitivni za celotno Srednjo Evropo: »Zakaj, to stoji, vedno se ne bomo mogli medsebojno klati in zapirati si drug drugemu mej, ker so življenjski stiki prenujni, kakor da bi se dali s colninskimi in drugimi paragrafi pretrgati za večno. Streznenje pride prej ali slej in spoznanje se vseli med nas vse, da treba dobiti gotove vezi, da se vzdržimo vsi, ki smo v sredi – Evrope.« (Puntar, 1919, 2). Toda tudi Puntar je svoje stališče glede podonavske federacije očitno kmalu revidiral, saj se je poleti 1920 že javno zavzel za ustanovitev balkanske federacije »v najširšem geografskem pomenu besede«. Predpogoj zanjo bi bilo oblikovanje »enokrvne jugoslovanske države«, ki bi segala »od triglavske višine do Črnega morja« in bi povezala »v eno celoto najprej vse štiri brate do zadnje vasi«, torej tudi Bolgare. Takšna velika

7 Frankovsko agitacijo v Italiji in Vatikanu je obsojal tudi slovenski tisk, ki je Sachsa in Franka zaradi »izdajalskega počenjanja« označil za »dva sramotilca Jugoslavije«, češ da pišeta protijugoslovanske članke v italijanskem časopisju. *Slovenec*, 3. 6. 1920: Dva sramotilca Jugoslavije, 2.

8 Avtor se je podpisal zgolj z inicialkama »Dr. J. P.«, a je na podlagi pripisa na enem od njegovih naslednjih člankov na temo *Londonskega pakta* razvidno, da gre za Josipa Puntarja (Puntar, 1920a, 1). Citirani članek o podonavski federaciji sem navedel že v svoji zadnji monografiji, a je prišlo pri razvezavi kratice do pomote in navedbe Puntarjevega soimenjaka iz socialdemokratskega tabora Josipa Petejana (Rahten, 2020, 451).

Jugoslavija, ki jo je Puntar označil kar s kratico SHSB, pa bi se nato povezala z Romunijo, Grčijo in Albanijo ter morda še z Madžarsko v »veliko federacijo samostojnih držav« (Puntar, 1920b, 2). V enem od člankov pa je celo dopustil možnost, da se vanjo vključi tudi Avstrijo in s tem dokončno prepreči združitev slednje z Nemčijo (Puntar, 1920c, 1–2).

Slovenska ljudska stranka se je uradno odpovedala ideji o podonavski konfederaciji sredi septembra 1920, ko je Korošček strankarski in stanovski kolega ter zaupnik Franc Smodej razpravljal o *Senžermenski pogodbi*. Poudaril je, da slovenski katoliški narodnjaki ne vidijo nikakršnega povoda, da bi se ogrevali za zvezo sorodnih držav, nastalih na razvalinah habsburške monarhije: »Kajti če bomo z vsemi svojimi sosedi živeli v miru in prijateljstvu, potem nam ni treba podonavske konfederacije; v tem slučaju zadoščajo naše trgovinske pogodbe. Če pa morebiti ententa misli, oziroma nekateri drugi politiki, da bi bila podonavska konfederacija za nas zaradi tega potrebna, da bi nas Dunaj še zanaprej gospodarsko eksploatiral, potem moramo to odločno odkloniti.«⁹

Ne samo slovenski katoliški narodnjaki, celotna jugoslovanska uradna politika je ostala zelo sumničava do kakršnihkoli predlogov trdnejšega povezovanja v Podonavju. Predvsem je bila to posledica prepričanja, da gre pri tem v bistvu za habsburške restavracijske poskuse. Te bojazni so imele pogosto tudi že iracionalne razsežnosti. Ko so na volitvah v dunajski parlament 17. oktobra 1920 zmagali krščanski socialci, je to povzročilo po poročanju šefa avstrijskega predstavništva v Beogradu Maximiliana Hoffingerja »nepojasljivo nervozo« v časopisju različnih strank in vseh treh narodov. V jugoslovanskih očeh so bili namreč krščanski socialci bolj ali manj prikriti monarhisti, ki naj bi bili v navezi z zadnjim habsburškim cesarjem Karlom, stanujočim takrat v Villi Prangins ob Ženevskem jezeru: »Strah pred ponovnim vstajenjem avstro-ogrske monarhije ni tu nikoli v celoti prenehal. Politično dejavnost Pranginsa so tukaj vedno opazovali z določeno bojaznijo.« Hoffinger je opazal, da so notranjepolitični spori med narodi negativno vplivali na samozavest jugoslovanske politične elite, ki se je morala soočati s številnimi pritiski od zunaj. Pri tem je omenil monarhistično gibanje na Madžarskem, italijansko agresivnost na Jadranu in spremembe v francoski zunanji politiki, ki si želi ustvariti podonavsko (kon)federacijo, morda tudi na račun jugoslovanske suverenosti. Če je do tedaj socialdemokratska vlada na Dunaju predstavljala jugoslovanskim državljanom neke vrste garancijo proti »staremu režimu« in zamislim o oblikovanju podonavske (kon)federacije, se je z volilno zmago krščanskih socialcev to spremenilo. Razširila se je bojazen, da se je okoli Jugoslavije ustvaril obroč Pariz – Prangins – Dunaj – Budimpešta, ki stremi k združevanju ozemelj ob Donavi pod katoliško zastavo. V tem smislu so jugoslovanski časopisi spremljali vesti o hrvaških legitimistih frankovskega porekla in o Šusteršiču, ko se je ta za nekaj časa nastanil v tirolskem Voldersu. Vse to naj bi dajalo vtis o tem, da je Avstrija stičišče nasprotnikov Kraljevine

9 Slovenec, 25. 11. 1920: Govor poslanca Smodeja, 2.

SHS. Hoffinger je seveda apeliral na dunajske državnike, da tovrstne očitke nevtralizirajo, morda tudi s kakšnim časopisnim člankom, ki bi bil Jugoslaviji prijazen.¹⁰ O člankih, ki so opisovali delovanje predvsem hrvaških legitimistov na Dunaju in v Gradcu ter prinašali »fantastična razkritja o habsburški prevratni dejavnosti v Srednji Evropi«, je Hoffinger poročal tudi kasneje.¹¹

Čeprav je *Senžermenska pogodba* izrecno dopuščala možnost oblikovanja sistema preferenčnih carin za območje nekdanje skupne države, pa za njene naslednice to nikoli ni bila prioriteta. Zanje je bil problem že krepitev gospodarskih odnosov, kaj šele politično zблиževanje, ki bi spominjalo na staro monarhijo. Tako je ostala želja francoske diplomacije, da spodbudi obnovo »habsburške države brez Habsburžanov« in z ostjo, uperjeno proti Berlinu, zgolj želja. Dolgoletni prvak krščanskih socialcev Ignaz Seipel, »monarhist iz prepričanja in republikanec iz obupa«, je skupaj z zunanjim ministrom Heinrichom Matajo še leta 1925 poskušal spodbuditi Češkoslovaško k aktiviranju določbe *Senžermenske pogodbe* glede uvedbe preferenčnih carin, a je zunanji minister Edvard Beneš ponudbo odklonil. Za razliko od tradicionalno habsburško-skeptične Madžarske, kjer je Karlu leta 1921 skoraj uspel velikonočni podvig vrnitve na kraljevi prestol, pravzaprav v Avstriji paradoksalno sploh ni bilo nobene prave monarhistične stranke, ki bi se kot takšna enoznačno razglašala (Höbelt, 2018, 51–52, 57, 85, 113).

Skrbi jugoslovanskih oblastnikov so bile torej odveč. Slovenska politična elita ni gojila legitimističnih čustev do stare Avstrije, pa tudi v novi po prevratu si vrnitve slednje večinoma niso želeli. To pa ne pomeni, da je bilo s tem v Jugoslaviji že tudi avtomatično rešeno slovensko narodno vprašanje. Kljub poudarjanju, da je položaj v novi državi neprimerljiv s staro monarhijo, kjer so Slovencem »ukazovali« z Dunaja, se je namreč kmalu pokazalo, da se pogledi Ljubljane in Beograda na slovenske narodne zahteve vendarle razlikujejo. Zlasti prizadevanja proti deslovenizaciji komaj ustanovljene ljubljanske univerze ali celo njeni ukinitvi so postala eden ključnih elementov slovenske narodnoemancipacijske volje. Kot je v stari Avstriji vladal med slovensko politično elito precejšen konsenz glede nujnosti njene ustanovitve, je sedaj v novi državi po izpolnitvi tega cilja v razumniških krogih prevladalo samoobrambno naziranje, ki je presegalo strankarske delitve.

BOJ PROTI DESLOVENIZACIJI LJUBLJANSKE UNIVERZE

Habsburški monarhiji nenaklonjeno slovensko zgodovinopisje je po prevratu neuspešna prizadevanja za slovensko univerzo prikazovalo kot kronski dokaz potrebe po ustanovitvi jugoslovanske države, saj je slednja Slovencem to ustanovo vendarle omogočila. A že Ferdo Gestrin in Vasilij Melik sta v svojem standardnem pregledu slovenske zgodovine ugotovila, da »je vendar prav v zadnjem obdobju pred prvo svetovno vojno zrasla vrsta mladih, znanstveno habilitiranih ustvarjalcev, kakor

10 ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS, karton 632, Hoffingerjeva depeša državnemu uradu za zunanje zadeve, 30. 10. 1920.

11 ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS, karton 632, Hoffingerjev telegram državnemu uradu za zunanje zadeve, 27. 11. 1920.

jih dotlej v takem številu še nismo imeli« (Gestrin & Melik, 1966, 267). Prav na avstrijskih univerzah šolani znanstveniki so torej tvorili jedro leta 1919 ustanovljene slovenske univerze. Tudi študij je bil večinoma urejen po sistemu, kot je veljal na avstrijskih univerzah. Duhu časa pa ga pripisati dejstvo, da se je včasih v slovenskem tisku pojavilo za ljubljansko univerzo tudi poimenovanje »jugoslovanska«.¹²

Kljub evforiji ob vstopu v novo državo se je na poti do ustanovitve slovenske univerze pojavilo precej ovir. Če bi ne bilo nekaterih odločnih politikov, kot je bil v ljubljanski vladi poverjenik za uk in bogočastje Karel Verstovšek, ki so bili pripravljene zastaviti svoje ime, bi se zgodba lahko končala tudi drugače (Stiplovšek, 1995). Vsi takrat niso nastopali tako odločno kot »politični oče univerze« Verstovšek, ki je že takoj po razpadu habsburške monarhije sprožil velikopotezno akcijo za ustanovitev univerze (Dolenc, 1995). To je bil namreč čas, ko je tudi večinski del slovenske politike prisegal na formulo »troedinega naroda«, od katerega naj bi bili Slovenci zgolj »pleme«. Številni so trdili, da zadostujeta univerzi v Beogradu in Zagrebu, kamor bi lahko hodili tudi slovenski študenti. Verstovšek je podobne pomisleke hitro presekal z naslednjim motom: »Če takoj ne začnemo, je nikoli ne bomo imeli!« Razvoj dogodkov je pokazal, da je bila odločnost na mestu. Kljub temu, da je v Beogradu nad ustanavljanjem univerze bdel vplivni podpredsednik vlade Korošec, se je bilo treba soočiti s številnimi težavami. A Verstovšek ni popuščal. Zahtevo za univerzo je znal dobro utemeljiti: »Narod brez vseučilišča je reven, ono je ognjišče, okoli katerega se zbirajo vse duševne sile, od tam prihajajo učitelji in voditelji naroda. Popolnoma neosnovana je trditev, da je nas Slovencev premalo za vseučilišče, da bi hiralo. [...] Tudi je naša kulturna stopnja sedaj brezdvomno že tako visoka, da takoj lahko zahtevamo svoje lastno vseučilišče. Profesorjev bo dosti in tudi dobrih, prostore pa lahko dobimo, če izpraznimo vojašnice. [...] Vseučiliščema v Zagrebu in Belgradu bi slovensko vseučilišče v Ljubljani seveda prav nič ne škodovalo. Nasprotno, samo koristilo bi; kajti le v medsebojnem tekmovanju se povzpnejo duševne sile na najvišjo stopnjo. [...] Kakor že sedaj vidimo, bodo začeli naši narodni nasprotniki od vseh strani pritiskati na našo mlado državo. Mi Slovenci bomo kot na najbolj izpostavljeni važni točki temu pritisku najbolj izpostavljeni in bomo potrebovali zato tudi najboljših obrambnih sredstev. Najboljše in najmodernejše tako sredstvo so pa šole vseh vrst, z njimi oboroženi bomo kos vsem zahtevam in nalogam.« (Gačić & Jenuš, 2016, 130–136). Zakon o ustanovitvi slovenske univerze v Ljubljani je dobil sankcijo regenta Aleksandra Karađorđevića 23. julija 1919 (Dolenc, 1996, 38; Stiplovšek, 1995, 303). S tem je bil naposled uresničen eden glavnih slovenskih narodnopolitičnih postulatov iz avstro-ogrskega obdobja, pri čemer je pomenljivo, da so ji bili dodeljeni prostori prav v poslopju nekdanjega kranjskega deželnega zbora, enega od simbolov slovenske narodne politike v habsburški dobi. Toda že kmalu po ustanovitvi ljubljanske univerze

12 Slovenec, 13. 8. 1920: Tehniška fakulteta jugoslovanske univerze v Ljubljani, 2.

so se zlasti v Beogradu začeli krepiti glasovi, da bi bilo bolj racionalno univerzo zapreti ali vsaj zmanjšati število njenih fakultet. Najbolj na udaru je bila pri tem medicinska fakulteta (Šerko, 1920, 1). V prid »racionalizaciji« so bili zlasti predlogi v tisku slovenskih liberalcev, da bi bilo treba tudi na ljubljanski univerzi uvesti namesto slovenščine nekakšno »jugoslovenščino«. Ta bi bila jugoslovanska zgolj po imenu, v bistvu pa bi pomenila srbizacijo oz. kroatizacijo ter opustitev slovenske narodne in kulturne individualnosti. Na tej točki so se slovenski razumniški krogi ločili mimo strankarskih meja, saj so se tudi v liberalnih vrstah zavzemale proti jugoslavizaciji univerze ugledne osebnosti. Poleti 1920, ko je vprašanje jezika na ljubljanski univerzi postalo predmet številnih polemik, je v tem smislu po ostrini izstopal članek mariborskega zdravnika in Maistrovega borca Franceta Toplaka. Nastopil je proti »jugoslovenščini«, ki se po njegovem mnenju naj ne bi mogla uveljaviti, kajti »narodi žive svoje individualitete skozi tisočletja naprej po večnih zakonih in ne po okusu in eksperimentih svojih inteligentnih slojev«. O slednjih ni našel lepih besed: »Inteligenca, ki stopi iz okvirja teh zakonov, je za dotični narod izgubljena. Odtujila se mu ni zavestno ali podzavestno ona sama, temveč narod jo je iz sebe izločil, kakor izloči zdravo deblo trhlo drevo.« Toplak je zavrčal teze, da se bo slovenščina izgubila v »jugoslovenščini« kar po »naravni« poti. Takšne utemeljitve je primerjal s cilji štajercijanskega gibanja »Nemcem prijaznih Slovencev« pred prvo svetovno vojno: »Cilj temelji tuintam na istem načelnem prepričanju, da namreč izrazito slovenska kultura ne more imeti trajnega obstanka, da je naš jezik v vsakem oziru inferijoren in vsled tega inferijoren tudi slovenski narod kot tak.« Toplak se je vprašal, zakaj ne bi mogli v eni državi gojiti dveh jezikov. In če je to »nonsens«, kot so trdili »gospodje Jugoslovani«, bi se to vprašanje gotovo spet pojavilo ob združitvi z Bolgari. Sploh pa je bilo po Toplakovem mnenju zgovorno že to, da so bile razprave o uvedbi »jugoslovenščine« omejene zgolj na ljubljansko univerzo, medtem ko sta beograjska in zagrebška ostali nedotakljivi. Ne Srbi in Hrvati na tovrstne koncesije v prid slovenščini naj ne bi bili pripravljene, saj se zavedajo svoje identitete. Te pa bi se v večji meri morali tudi Slovenci: »Načela, ki po njih žive narodi, so večna, so neizpremenljiva! Večni in neizpremenljivi so tudi narodi, ki po njih živé. In tak je naš slovenski rod! Vsekakor nam bo ostala draga in nedotakljiva oporoka Prešerna in Cankarja! Še živé Zupančič in Levstik in Tavčar, Finžgar in Meško in vsi, ki niso šli in nikdar ne pojdejo za Vrazom. Za njimi bodo prišli novi in novi glasniki slovenstva in šli preko 'Jugoslovanov'[,] kakor so šli njih predniki preko 'Ilirov'.« (Toplak, 1920, 1).

Ob nastopnem obisku regenta Aleksandra v Ljubljani konec junija 1920 je bila ena od slavnostnih točk programa tudi srečanje s profesorji univerze, pri čemer se mu je rektor Josip Plemelj zahvalil za podporo pri njeni ustanovitvi, s čimer naj bi bila potrjena »kulturna višina tukajšnjega prebivalstva«. Regent je rektorju odgovoril v

srbščini z vznesenimi komplimenti o pomenu kulture.¹³ Kasnejši razvoj dogodkov je pokazal, da je bila ljubljanska univerza ustanovljena še ob pravem času, ko prevlada centralističnih sil še ni bila dovolj trdna, da jo prepreči. Njeno delovanje je nato namreč še dolga leta oteževalo pomanjkanje finančnih sredstev in zavlačevanje z imenovanjem novih profesorjev (Dolenc, 1996, 38). Pogosto so se pojavljali tudi predlogi za njeno ukinitve.¹⁴ Vsi tovrstni poskusi so bili sicer neuspešni, a že sam njihov obstoj je dokazoval, da slovenske narodne zahteve tudi v novi državi niso imele enoglasne podpore v oblastnih krogih.

RAZMAH SLOVENSKE AVTONOMISTIČNE MISLI

Konec julija 1920 je bil v osrednjem glasilu Slovenske ljudske stranke objavljen oster uvodnik, ki je nastal kot odziv na tajno povelje, poslano s strani vojnega ministrstva na poveljstva po državi. Prebivalstvo na Slovenskem je bilo v povelju namreč označeno za »nekulturno maso z nejasnimi nazori o svetu in življenju, ki tava v temi nevednosti in pasje sužnosti«. Krivdo za takšno stanje so na vojnem ministrstvu pripisali delovanju duhovščine, ki da je vzgajala narod »v temi neznanja in suženjstva«. V *Slovenecu* so takšne trditve odločno zavrnil, češ da na ministrstvu očitno niso vedeli, da je kar 95 % Slovencev pismenih. Sicer je pisec nepodpisanega uvodnika menil, da so bile ocene ministrstva posledica klevetanja s strani slovenskih liberalcev, a jih je vseeno označil za sramotne in krivične: »Jasno pa je celemu svetu, ki pozna delo Kreka, Jegliča, Korošca: Ko se ne bi bila katoliška duhovščina z vsem srcem in vso voljo zavzela za ujedinjenje in jugoslovansko politiko, po vsej priliki Jugoslavije ne bi imeli.«¹⁵

Razočaranje pisca citiranega uvodnika je bilo upravičeno. Očitno so bile zasluge ključnih nosilcev radikalizacije slovenske politike v zadnjem letu obstoja habsburške monarhije vsaj v Beogradu že pozabljene. Centralistično usmerjene stranke so po prevratu okrepile svoje pozicije, pri čemer so se večale tudi razlike v pogledih na državno prihodnost med slovenskimi političnimi akterji. Slovenski liberalci, zbrani v Jugoslovanski demokratski stranki, so se dokončno utrdili na okopih centralizma in unitarizma. Tako je njihov štajerski prvak Vekoslav Kukovec na enem od shodov konec avgusta 1920 izjavil: »Nam ni treba posebne Slovenije, ampak manjša okrožja gospodarskega značaja.«¹⁶ Prav tako so slovenski liberalci brezpogojno prisegali tudi na monarhistično načelo, katoliški narodnjaki pa so si bili tudi glede tega dolgo neenotni.

13 Slovenec, 28. 6. 1920: Drugi dan regentovega obiska v Ljubljani, 1.

14 Nasprotovanje slovenski univerzi se je okrepilo zlasti ob uvedbi kraljeve diktature leta 1929. Takrat je obstajala resna nevarnost, da se na njej odpravi slovenski jezik. Prosvetni minister Božidar Maksimović je predlagal, da se ljubljansko univerzo sploh ukine. Toda tudi za centraliste in unitariste se je našel recept: ljubljanska univerza se je preimenovala v Univerzo kralja Aleksandra. In kdo bi si drznil v monarhiji ukiniti univerzo, ki nosi ime – po monarhu?

15 Slovenec, 23. 7. 1920: Narod, odgojen v temi neznanja in suženjstva, 1.

16 Slovenec, 20. 8. 1920: Politične novice, 3.

Tabor katoliških narodnjakov je ostal torej glede bodoče ustavne ureditve razdeljen, njihov voditelj Korošec pa se je trudil loviti ravnotežje med federalizmom in centralizmom, čeprav je bil osebno bolj naklonjen slednjemu. Podobno velja za njegovo privrženost dinastiji Karađorđevićev, zato so spori z republikanci v lastni stranki celo občasno nakazovali njen razpad. Na novembrskih volitvah v konstituanto leta 1920 so katoliški narodnjaki izgubili absolutno večino, ki so si jo priborili v letih pred prvo svetovno vojno. Avtonomistično republikansko krilo v Slovenski ljudski stranki je po večmesečnih frakcijskih bojih doseglo Koroščev umik iz vlade.

Slovenski socialdemokrati so očitali Korošču, predsedniku ljubljanske vlade Brejcu in drugim voditeljem Slovenske ljudske stranke neiskrenost pri poudarjanju avtonomističnih zahtev, češ da jih razglašajo »zgolj iz umazanih političnih nagibov, ker vedo, da bi bili v centralistični državi politično mrtvi«. V socialdemokratskem tisku so se pojavljali očitki, da so bili katoliški narodnjaki tako ali tako večino časa v novi državi v vladi, pa niso storili nič, saj jim je »stvarna avtonomija in blagor Slovenije deveta briga«. ¹⁷ Prav tako so na slednje letele obtožbe, da so pri razmejitvi z avstrijsko republiko nastopali preveč radikalno. Vplivni socialdemokratski politik Albin Prepeluh je tako konec oktobra 1920 z bralci časnika *Naprej* delil svoje izkušnje iz časov, ko je bil še poverjenik Brejčeve ljubljanske vlade. Opozoril je, da je članom vlade prenesel mnenje neimenovanega člana avstrijske skupščine, da bi bilo mogoče najti kompromisno rešitev. Prepeluh je trdil, da so bili Avstrijci pripravljene ponuditi na Koroškem mejo na Dravi, možno pa bi se bilo tudi pogovarjati o Radgoni. Toda bil je zavrnjen, češ da je na plebiscitu zagotovljenih od 60 % do 65 % glasov za Jugoslavijo. Slovenska politika je vse od prevrata vztrajala pri radikalnih ozemeljskih zahtevah, saj je verjela, da je zaradi združitve s Kraljevino Srbijo v jugoslovansko državo na zmagovalni strani. A se je po Prepeluhovem mnenju uštel in pri tem pristala med poraženci: »Slovenci bi bili danes lahko na Koroškem in v Radgoni, če ne bi hazardirali v politiki. Vse smo stavili na eno samo kocko. In smo vse izgubili!« (Prepeluh, 1920, 1).

Če so bili časopisni komentarji o razmerah v južnih predelih države, ki so prišli po balkanskih vojnah pod oblast Kraljevine Srbije, v slovenskem časopisju po prevratu redki, so se v luči razprav o bodoči državni ureditvi začeli na to temo pojavljati tudi odzivi slovenskih razumnikov. Belokranjski pravnik in kulturni zgodovinar Martin Malnerič je tako v *Slovincu* sredi avgusta 1920 opozoril na velike civilizacijske razlike med severom države in južnimi provincami, pri čemer je izpostavil zlasti Kosovo. Obregnil se je ob nedeljujočo pravno državo, slabe varnostne in zdravstvene razmere ter pomanjkljivo prometno infrastrukturo. Trudil se je sicer, da s svojimi predlogi ne bi posegel v interesno sfero srbske politične elite, a je dal jasno vedeti, da slednjo čakajo še »velike kulturne naloge«. V isti sapi je Malnerič posvaril pred

¹⁷ *Naprej*, 21. 9. 1920: Klerikalci in avtonomija, 1.

»drugim ekstremom«, kot je označil »slepi centralizem«. Nastopil pa je tudi proti unitarizmu, čeprav zgolj posredno s slikovito prisposodbo: »Morda med nami ne manjka 'idealistov', ki iz razlogov političnega 'ujedinjenja' odmišljajo in odštevajo, namesto da bi seštevali in ustvarjali harmonijo; podobni so one-mu, ki bi mehanično zmešal ostanke slovenske, hrvatske in srbske trobojnice, recimo belo, modro in rdečo barvo. Ti idealisti hočejo prenesti svojo metodo tudi na slovenski jezik; komplementarnih barv njihovo oko ne potrebuje; konkretnih stvari in pojavov ne ljub[i]jo, marveč jih žrtvujejo abstraktnemu pojmu.« (Malnerič, 1920, 1).

Podobno so se med slovenskimi politikami in razumniki začeli pojavljati prvi pomisleki glede razmer v Makedoniji, kot lahko preberemo tudi v spominskem zapisu odvetnika Jakoba Mohoriča, ki se je v ustanovni dobi nove države povzpел visoko v hierarhiji Slovenske ljudske stranke: »V Makedoniji ni bilo niti najmanjše svobode, srbski uradniki in orožniki so vršili najkrvoločnejši pritisk. Srbi so nastopali ne kot bratski osvoboditelji, ampak kot neizprosni okupatorji. To je slovenskim politikom zelo odprlo oči. Druga stvar, ki se je slovenskim politikom zdela zelo čudna, je bila ta, da so Srbi, ki so v treh vojnah toliko žrtvovali za državo, sedaj zelo neženirano kazali prepričanje, da morajo sedaj, ko so njihove žrtve dosegle uspeh, od države prejemati koristi. Elementi z nižjo kulturo so šli celo tako daleč, da so zastopali stališče, da so Srbijanci pravzaprav osvobodili avstrijske južne Slovence in da upravičeno pričakujejo od njih odkupnino za osvoboditev.« Oviru za ureditev naraščajočih narodnostnih trenj v državi je po Mohoričevem mnenju predstavljalo tudi dejstvo, da je srbsko ljudstvo o Slovencih prav tako malo vedelo, kakor so preprosti Slovenci o Srbih. Po drugi strani pa je za geografsko in kulturno bližje Hrvatov ugotavljal, da imajo »neprimerno močnejšo narodno individualno zavest kakor Slovenci in naravnost pretiran ponos na svojo zgodovino«. To pa se je kazalo tako v hrvaškem odnosu do Slovencev kot tudi do Srbov, s čimer je bila pot do sporazuma še dodatno otežena (Mohorič, 2019, 196).

Konec leta 1920 je z odhodom iz vlade Slovenska ljudska stranka okrepila svoje zahteve pri obrambi slovenske avtonomije. Jugoslovanski klub, ki ga je vodil Korošec, je sredi februarja 1921 predložil ustavnemu odboru konstituante lastni koncept državne ureditve, ki je bil neke vrste kompromis med centralizmom in federalizmom (Perovšek, 1995, 127). Predvideval je razdelitev Kraljevine SHS na šest avtonomnih pokrajin, ena izmed teh pa bi bila Slovenija (Vodopivec, 2010, 153).

Prizadevanja Slovenske ljudske stranke v konstituenti so očitno naletela na široko podporo v kulturniških krogih. 23. februarja 1921 je *Slovenec* na prvi strani objavil vest, da je v reviji *Naši zapiski*, ki jo je izdajal Prepeluhov krog, izšla izjava triinštiridesetih slovenskih razumnikov z zahtevo po slovenski avtonomiji. Pri tem so katoliški narodnjaki zadovoljno ugotavljali, da *Avtonomistična izjava* ne bo vseč slovenskim staroliberalcem, ki so se zbirali okoli *Slovenskega naroda* in »si ne morejo predstavljati države drugače kakor v uniformi policajca«, nasprotovali pa da ji bodo tudi »unitarci iz Bambergove

tiskarne«, kot so ironično poimenovali skupino nekdanjih liberalnih mladinev okoli Gregorja Žerjava, ki so se med tranzicijo s sumljivo privatizacijo dokopali do omenjene tiskarne. Žerjavovo glasilo je sicer poskušalo pomen *Avtonomistične izjave* zmanjšati, češ da gre zgolj za majhno skupino med »stotinami in stotinami oračev na kulturnem polju«. ¹⁸ Vendar je bil krog podpisnikov tako ugleden, da ga ni bilo mogoče odpraviti zgolj z navajanjem majhnega števila podpisov. Jedro pobudnikov *Avtonomistične izjave* sta poleg Prepeluha tvorila zgodovinarja Dragotin Lončar in Fran Erjavec, še dva socialdemokrata, vsi pa so kmalu nato tudi zapustili Jugoslovansko socialno demokratsko stranko. Toda ljubljanski liberalni glasili *Slovenski narod* in *Jutro* sta v izjavi videli predvsem »klerikalni« projekt, pa čeprav je bila med podpisniki zgolj tretjina privržencev Slovenske ljudske stranke, večina pa je bila svetovnonazorsko bližje liberalni opciji. Ne glede na podcenjevalni ton, ki ga je bilo zaznati v tisku nasprotnikov slovenske avtonomije, vendarle ni bilo mogoče spregledati, da so podpise prispevali vrhunski kulturniki. ¹⁹

Podpisniki *Avtonomistične izjave* so poudarili, da so bili slovenski kulturni delavci od nekdanj glasniki narodnega in državnega edinstva Jugoslovanov. Na duhovnem področju so pripravljali tisto, »kar sta ustvarili v svetovni vojni meč in politika, zato smatrajo Jugoslavijo za utelešenje svojega ideala, ki ga je treba braniti proti zunanjim in notranjim sovražnikom kot najvišjo izmed posvetnih dobrin naroda«. Prav tako so podpisniki potrdili podporo združitvi »vseh treh plemen v eni državi z eno suvereno oblastjo na zunaj in na znotraj«. Vendar pa so po drugi strani zahtevali, naj »država ne absorbira mehansko vseh individualnosti, ki so doslej vodile posamezne pokrajine in prebivalce«. Opozorili so, da ni mogoče v imenu naravnega razvoja nasilno in takoj pretrgati kontinuitete, če se ne želi zadeti države pri korenini: »Zakaj država ni po svojem bistvu sama sebi namen, ampak le doslej najvišja oblika družabnega življenja. Narodno in državno edinstvo ne vsebuje nujno mehanske unifikacije, nasprotno razmere v Jugoslaviji zahtevajo organičen razvoj, ki računa z dosedanjo strukturo gospodarskega in kulturnega življenja in na njeni podlagi zida dalje v smeri višje sinteze. V imenu mirnega medsebojnega delovanja in napredovanja, medsebojne bratske edinosti zagovarjajo slovenski kulturni delavci takšno ustavo, ki daje državi potrebno moč

18 Slovenec, 23. 2. 1921: Kulturni delavci za avtonomijo, 1.

19 Ob že omenjenih pobudnikih Prepeluhu, Lončarju in Erjavcu so se pod *Avtonomistično izjavo* podpisali predvsem številni pesniki (Fran Albrecht, Anton Debeljak, Anton Funtek, Joža Lovrenčič) in pisatelji (Franc Detela, Fran Saleški Finžgar, Marija Kmet, Alojz Kraigher, Stanko Majcen, Franc Ksaver Meško, Josip Regali, Narte Velikonja, Ivan Zorec). Močno so bili zastopani še literarni (Joža Glonar, France Kidrič, Ivan Prijatelj, Josip Puntar, Matej Šmalc, Avgust Žigon) in umetnostni zgodovinarji oz. kritiki (Izidor Cankar, Josip Mantuani, France Stele), podpisal pa se je tudi medievist Milko Kos. Iz vrst umetnikov je bilo največ skladateljev (Franc Kimovec, Anton Lajovic, Stanko Premrl, Janko Ravnik) in slikarjev (Maksim Gaspari, Fran Podrekar, Matija Sternen), poleg teh pa še kiparja Franc Berneker in Ivan Zajec ter arhitekt Ivan Vurnik. Ostali profili so bili manj zastopani: teologa Josip Srebrnič in Aleš Ušeničnik, predavatelja medicine Ivan Plečnik in Alfred Šerko, pedagog Karel Ozvald, gledališčnik Anton Cerar Danilo in založnik Ivan Zorman.

na zunaj, a obenem možnost razvoja imanentnim silam posameznikov in posameznih gospodarsko-kulturnih edinic na znotraj.« Izhajajoč iz teh ugotovitev, so se podpisniki zavzeli »za avtonomijo slovenskega, že itak dovolj razkosanega ozemlja in sicer v takem obsegu, ki bi ne slabil moči države, ampak jo krepil, dajajoč razmah individualnim silam edinic« (Mohorič, 2019, 217–218).

Proti *Avtonomistični izjavi* je v vrstah slovenskih liberalcev odločno nastopil zlasti Ivan Tavčar, a sta po ostrini izstopala prepričani srbofil Ivan Lah in Bogumil Vošnjak, med prvo svetovno vojno član emigrantskega Jugoslovanskega odbora, ki je bil izvoljen v konstituanto na listi Samostojne kmetijske stranke. Slednji se je spotaknil zlasti ob podpisu uglednih literarnih zgodovinarjev Ivana Prijatelja in Franceta Kidriča, ki jima je kot nekdanjima bibliotekarjema dunajske dvorne knjižnice želel pripisati avstrijakantska nagnjenja (Dolenc, 1996, 145–149). Toda Prijateljev podpis ne bi smel biti za nikogar presenečenje, saj se je že sredi januarja 1919 javno izpostavil kot nasprotnik unitarizma z znamenitim člankom *Caveant consules!*, ko je obračunal z dalmatinskim pesnikom in politikom Antejem Tresić-Pavičićem. Slednjega je namreč pozno jeseni 1904 slišal na nekem sestanku v Parizu govoriti, kako je potrebno graditi južnoslovansko zavezništvo z Italijani, pri tem pa žrtvovati Slovence, ki naj bi bili zaradi svoje majhnosti že tako ali tako obsojeni na propad. Kot je Prijatelj odločno ugovarjal takrat, je bil kritičen tudi ob nastanku nove države, ko je izvedel, da je dobil isti Tresić Pavičić pomembno vlogo v jugoslovanski delegaciji na pariški mirovni konferenci. Takrat je liberalno usmerjeni Prijatelj dejal Korošču, s katerim sta pri uresničevanju jugoslovanskih državotvornih zamisli tajno sodelovala že v času razpadanja habsburške monarhije, da bi moral biti v obdobju, ko so slovenske narodne meje ogrožene, zunanji minister Kraljevine SHS Slovenec. Korošec mu je odvrnil, da je problem v tem, da Slovenci nimajo »v tem hipu izvežbanega pri ententi znanega diplomata« (Prijatelj, 1919, 1).²⁰ Zunanji minister je postal Ante Trumbić, še en dalmatinski politik, ki je v politični emigraciji kot vodja Jugoslovanskega odbora prestopil na antiavstrijske pozicije. Da je kot poslanec v beograjski konstituenti nastopil proti Prijatelju sredi aprila 1921 najsiloviteje prav Vošnjak in *Avtonomistično izjavo* označil za »kulturni snobizem«, pa spet ni bilo nobeno presenečenje, saj je bil slednji ključni slovenski član Trumbićevega odbora (Gačić, 2017, 208–209).

Avtonomistična izjava skupine kulturnikov je bila prva tovrstna vseslovenska javna izpoved državnopravnega značaja po *Majniški deklaraciji*, ki je ponovno presegla strankarske in svetovnonazorske delitve. Že omenjeni Mohorič, ki je ob koncu prve svetovne vojne sodil med najbolj aktivne podpornike deklaracijskega

20 V jugoslovanski diplomaciji so sicer večinoma še naprej dominirali kadri iz časov Kraljevine Srbije, redki Slovenci pa so vstopali v jugoslovanski diplomatski aparat počasi. V začetku leta 1920 so bila tako izvedena naslednja imenovanja: Stanko Majcen je postal pisar I. razreda na zunanjem ministrstvu, Ivan Perne na poslaništvu v Atenah, Vladimir Rybář v Bruslju, Ljudevit Koser v Varšavi in Vladimir Kavčnik v Kairu. Pravcata slovenska diplomatska trdnjava je bila takrat Praga, kjer je jugoslovansko predstavništvo vodil Ivan Hribar in so se mu v začetku leta 1920 pridružili kot tajnik V. razreda Srečko Brezigar, kot pisarja I. razreda pa Zdravko Wigele in Anton Novačan. Slovenec, 6. 1. 1920: Imenovanja v diplomatski službi, 4.

gibanja, je v svojih spominih opazil številne vzporednice med izjavama: »Glede jasnosti in odločnosti se je godilo avtonomistični zahtevi ravno tako, kakor svoje čase *Majniški deklaraciji*. Kakor je *Majniška deklaracija* iz znanih ozirov morala prevzeti habsburški okvir, tako je sedaj avtonomistična zahteva morala poudariti enotno državo, da se ubrani očitka separatizma ali celo veleizdaje.« Po Mohoričevem mnenju je bila *Avtonomistična izjava* kljub značilnim vdanostnim formulam »epohalnega pomena«, saj »je v resnici začela novo dobo v slovenskem političnem življenju«. Opozoril pa je še na eno pomembno značilnost. Do *Avtonomistične izjave* je bila slovenska inteligenca razdeljena v dva strogo ločena tabora, med katoliškimi in liberalnimi narodnjaki. Med obema taboroma skoraj ni bilo komunikacije, kaj šele sodelovanja, bila sta v znamenju številnih predsodkov, še zlasti so bili zaostreni odnosi v žurnalistiki, kjer je boj »postal naravnost kulturna sramota«. Toda z *Avtonomistično izjavo* je prišlo v razumniških vrstah do velike spremembe: »Svetovnonazorske razlike so se umaknile v ozadje in slovenska inteligenca se je poslej delila v dva tabora, v avtonomističnega in centralističnega. Tudi med tema dvema taboroma je bil boj neizpros, toda armadi sta se med seboj čudovito premešali. Svobodomiselnih inteligentov, ki so prej stali na stališču, da je zlasti sotrudištvo pri političnem klerikalnem časopisju nekaj nemogočega, so prišli naenkrat v položaj, da so svoje in slovenske politične interese mogli zastopati in braniti samo v *Slovincu*.« Po Mohoričevem mnenju se je ta prelom pokazal še posebej v boju za ohranitev slovenske univerze v Ljubljani, »ki so jo slovenski centralisti v veliko veselje srbske in hrvaške inteligence krepko naskakovali« (Mohorič, 2019, 218–220).

Avtonomistično izjavo slovenskih kulturnikov, ki so se ji solidarnostno pridružile tudi nekatere kulturne ustanove, so torej v tisku katoliških narodnjakov izrecno podprli. Vendar nobena od takratnih slovenskih avtonomističnih pobud ni bila uslišana v Beogradu. *Avtonomistična izjava* je tako zgolj za nekaj mesecev prehitela sprejem *Vidovdanske ustave*, ki je 28. junija 1921 formalizirala prevlado centralističnih in unitarističnih tendenc v Kraljevini SHS (Dolinar, 1990, 278). Zdelo se je, da so Slovenci v Jugoslaviji pod dinastijo Karađorđevićev glede možnosti uveljavljanja svojih narodnih zahtev spet tam, kjer so bili na predvečer razpada habsburškega imperija, iz katerega so izšli. Vseeno pa so jim njihovi sonarodnjaki, ki so ostali za mejami treh sosednjih držav, tudi takšen položaj lahko močno zavidali.

SLOVENE NATIONAL EMANCIPATORY ASPIRATIONS IN THE POST-IMPERIAL TRANSITIONAL ERA

Andrej RAHTEN

Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia

e-mail: andrej.rahten@zrc-sazu.si

SUMMARY

The endeavours of the Slovene politicians towards building the Yugoslav state after the disintegration of the Habsburg Monarchy resulted in one tragedy after another. Apart from the “grief-stricken Carinthia”, the Slovenes also felt the pain of losing the Littoral and access to the sea. Both national catastrophes unfolded on the ashes of the former Habsburg Monarchy, in the post-imperial transitional period, when the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes only just started to consolidate. The Treaty of Saint Germain (1919) demarcated what was formally the Yugoslav-Austrian but de facto Slovene border. And albeit held more than a year later, the Carinthian plebiscite of 1920, too, was nailed down by the said treaty. However, despite the growing pains of the transition following the disintegration of the Habsburg Monarchy, persistent campaigning by the German-speaking adversaries, and facing antipathy from a large number of diplomats and politicians of the Great Powers, the Carinthian Slovenes at least obtained the right of option in 1920, unlike their fellow countrymen from the Littoral, whom the Italian opposition to plebiscite cornered into compliance with the Treaty of London and the Treaty of Rapallo. The freedom to vote on the establishment of Yugoslavia was likewise denied to the majority of the Slovenes who, following the overthrow of 1918, found themselves in the new state through quick decisions made by the predominantly pro-Serbian political elite, further isolating the few advocates of alternative solutions promulgating other state building concepts. The brunt of responsibility that the idea of forming a Danube (con)federation had never taken root in the Slovene political thought lay with the central Slovene politician Anton Korošec, who believed the creation of the Yugoslav state to be incompatible with the Trans-Danubian project. These and other initiatives brought forth in the post-imperial transitional period also prompted generally negative reactions in the Slovene press. Yet this does not mean that the Slovene national question in Yugoslavia was automatically settled. Although the situation in the new state was emphatically incomparable with that in the Habsburg Monarchy, where the Slovenes had been allegedly “given orders” from Vienna, it soon became clear that Ljubljana and Belgrade held different views on the Slovene national demands. One of the key expressions of the Slovene emancipatory aspirations were the efforts against deslovenising the barely founded University of Ljubljana or even its dissolution. Just as there had been a broad consensus among the leading Slovene politicians in the former Empire regarding the necessity to establish the Slovene university, now that the objective was attained in the new state, most intellectual circles assumed a self-

-defensive stance that surpassed traditional divisions among political parties. The Autonomist Declaration issued by a group of Slovene intellectuals working in culture, in February 1921, briefly overtook the adoption of the Vidovdan Constitution of 28 June 1921, which formalised the dominance of centralist and unitarist tendencies in the SHS-Kingdom. Thus, in putting forward their national demands, the Slovenes met with more or less the same obstacles in Yugoslavia under the Karađorđević dynasty as they had on the eve of the disintegration of the Habsburg Monarchy. Yet even now, they were in a very enviable situation compared to their conationals who had found themselves in the three neighbouring states of the SHS-Kingdom.

Keywords: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Yugoslav idea, Slovene People's Party, Danube (con)federation, University of Ljubljana

VIRI IN LITERATURA

- AS 1164** – Arhiv Republike Slovenije, fond nekdanjega arhiva Inštituta za narodnostna vprašanja.
- Dolenc, E. (1995):** Karel Verstovšek kot poverjenik za uk in bogočastje v Narodni in Deželni vladi v Ljubljani 1918–1920. Časopis za zgodovino in narodopisje, LXVI = XXXI, 284–291.
- Dolenc, E. (1996):** Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Dolinar, F. (1990):** Slovensko vprašanje v prvi Jugoslaviji. Par točk za historično meditacijo o slovenski nestanovitnosti. V: Geržinič, A. (ur.): France Dolinar. Slovenska katoliška obzorja. Izbor esejev, razprav, člankov, 262–354.
- Finžgar, F. S. (1922):** Jugoslavija ali smrt. Slovenec, 23, 28. 1. 1922, 2.
- Gačič, A. (2017):** Bogumil Vošnjak. Politik in diplomat. Ljubljana, Jutro.
- Gačič, A. & G. Jenuš (2016):** Znameniti Velenjčan Karel Verstovšek (1871–1923), zaslužni slovenski politik. Politična biografija. Velenje, Ustanova Velenjska knjižna fundacija.
- Gestrin, F. & V. Melik (1966):** Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Hauptmann, L. (1920):** K današnjemu položaju. Slovenec, 96, 28. 4. 1920, 1.
- Höbelt, L. (2018):** Die Erste Republik Österreich (1918–1938). Das Provisorium. Wien, Böhlau.
- Kacin Wohinz, M. (1989):** Tajni predlog I. Šušteršiča o hrvatsko-slovenskoj republici, marta 1919. V: Čubrilović, V. (ur.): Stvaranje jugoslovenske države 1918. Godine. Beograd, Naučna knjiga, 197–199.
- Mal, J. (1921a):** Grb Slovenije (I). Slovenec, 31, 9. 2. 1921, 1–2.
- Mal, J. (1921b):** Grb Slovenije (II). Slovenec, 33, 11. 2. 1921, 1–2.
- Malnerič, M. (1920):** Kulturno merilo. Slovenec, 181, 11. 8. 1920, 1.
- Matković, S. (2006):** Ivo Pilar and Robert William Seton-Watson. Pilar, I, 17–42.
- Matković, S. (2009):** Ivan Šušteršič i hrvatski političari. Pilar, IV, št. 7–8, 87–102.
- Melik, V. (1994):** Jugoslavija – zgodovinska zmeta ali nuja? Časopis za zgodovino in narodopisje, LXV = XXX, 51–54.
- Mlinar, J. (2005):** Podoba Celjskih grofov v narativnih virih. Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- Mohorič, J. (2019):** Zgodovina slovenske krščanske demokracije po prvi svetovni vojni. V: Rahten, A. & G. Antoličič (ur.): O zgodovini slovenske krščanske demokracije. Spominski zapisi dr. Jakoba Mohoriča (1888–1976). Ljubljana, Založba ZRC, 163–221.
- NUK, ZAN** – Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisni oddelek, Ms 1246, Zapuščina Antona Novačana.
- ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS** – Österreichisches Staatsarchiv/Archiv der Republik, Auswärtige Angelegenheiten, Neues politisches Archiv, Liasse Südslawien.
- Perovšek, J. (1995):** Slovenska državna volja v prvem desetletju jugoslovenske krize. V: Grafenauer B. et al. (ur.): Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana, SAZU, 121–134.

- Perovšek, J. (2013):** »Extra Jugoslaviam non est vita!« Politični in idejni oris Alberta Kramerja (1882–1943). *Studia Historica Slovenica*, XIII, 353–430.
- Pirjevec, J. (1995):** Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije. Koper, Lipa.
- Prepeluh, A. (1920):** Koroška in njen nauk. *Naprej*, 28. 10. 1920, 1.
- Prijatelj, I. (1919):** Caveant consules! *Slovenski narod*, 13. 16. 1. 1919, 1.
- P[untar], J. (1919):** Podonavska federacija? *Slovenec*, 79, 6. 4. 1919, 2.
- P[untar], J. (1920a):** Patto di Londra – patto di Roma. *Slovenec*, 152, 8. 7. 1920, 1.
- P[untar], J. (1920b):** Naša pravica. *Slovenec*, 155, 11. 7. 1920, 2.
- P[untar], J. (1920c):** Nemci in donavska konfederacija. *Slovenec*, 189, 20. 8. 1920, 1–2.
- Rahten, A. (2011):** Republikanska alternativa Karadževićem ali habsburška restavracija? Poskus ocene političnih načrtov dr. Ivana Šusteršiča v emigraciji. V: Bajc, G. & B. Klabjan (ur.): *Pirjevčev zbornik: poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo: ob 70. obletnici akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca*. Koper, Znanstvenoraziskovalno središče, 349–365.
- Rahten, A. (2016):** Od Majniške deklaracije do habsburške detronizacije. *Slovenska politika v času zadnjega habsburškega cesarja Karla*. Celje, Celjska Mohorjeva družba.
- Rahten, A. (2020):** Po razpadu skupne države. Slovensko-avstrijska razhajanja od mariborskega prevrata do koroškega plebiscita. *Celje – Celovec – Gorica, Celjska Mohorjeva družba*.
- Stiplovšek, M. (1995):** Vloga dr. Karla Verstovška pri ustanovitvi slovenske univerze leta 1919. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, LXVI = XXXI, 292–311.
- Šerko, A. (1920):** Medicinska fakulteta v Ljubljani (I). *Slovenec*, 192, 24. 8. 1920, 1.
- Toplak, F. (1920):** Za staro pravdo!. *Slovenec*, 101, 5. 5. 1920, 1.
- Vodopivec, P. (2000):** Od Habsburžanov h Karadževićem. V: *Vodopivec, P. (ur.): Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918. Narodna vlada, Država SHS in slovenske zamisli o prihodnosti pred letom 1918 in po njem (simpozij 1998)*, Ljubljana, 3–11.
- Vodopivec, P. (2010):** Od Pohlinove slovnice do samostojne države. *Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja*. Ljubljana, Modrijan.

SPOMIN IN POZABA V JUGOSLAVIJI PO DRUGI SVETOVNI VOJNI: PRIMER TABORIŠČA BOROVNICA V SLOVENIJI

Urška LAMPE

Univerza Ca' Foscari v Benetkah, Oddelek za humanistične študije, Dorsoduro 3484/D, 30123 Benetke, Italija
Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija
e-mail: urska.lampe@unive.it

IZVLEČEK

Prispevek obravnava spomin in pozabo na taborišče Borovnica v Sloveniji, v katerem so bili po koncu druge svetovne vojne zajeti italijanski ujetniki, v glavnem tisti, ki so bili aretirani v Julijski krajini ob koncu vojne maja 1945. Spominska naracija na taborišče je postavljena v širši jugoslovanski in evropski kontekst kulture spominjanja ter obravnavana v daljšem časovnem obdobju (od leta 1945 pa vse do danes). Tekom raziskave smo ugotovili, da se je že v času delovanja taborišča nad domačini vzpostavil režim strahu, zato v letih in desetletjih po vojni domačini o taborišču in dogajanju v njem niso govorili. Kljub družbeno-političnim spremembam po letu 1991 in okoliščinam, ki so omogočile odpiranje problematičnih vprašanj in spominov iz časa druge svetovne vojne, se o taborišču tudi tedaj ni pričelo govoriti. Na podlagi obravnavanega primera ugotavljamo, da prekinitev kolektivne amnezije ni enostranski proces. Poleg temu naklonjenih družbeno-političnih okoliščin se morata želja in potreba po prekinitvi molka pojaviti znotraj skupnosti, ki je bila prisiljena v pozabo. Danes je spomin na taborišče postal integralni del lokalnega kolektivnega spomina, kljub temu, da nekateri še vedno neradi govorijo o tem obdobju.

Ključne besede: kolektivni spomin, pozaba, kultura spominjanja, druga svetovna vojna, taborišče Borovnica, Jugoslavija, Slovenija

MEMORIA E OBLIO IN JUGOSLAVIA DOPO LA SECONDA GUERRA MONDIALE: IL CASO DEL CAMPO DI BOROVNICA IN SLOVENIA

SINTESI

Questo saggio analizza la memoria e l'oblio del campo di Borovnica in Slovenia, dove dopo la fine della Seconda guerra mondiale furono detenuti i prigionieri italiani arrestati nella Venezia Giulia nel maggio 1945. La narrazione memoriale del campo viene inserita nel più ampio contesto della cultura della memoria in Jugoslavia e in Europa, e analizzata in un arco cronologico che va dal 1945 ad oggi. Nel corso della ricerca si è scoperto come un regime di paura si fosse instaurato fra la gente del posto

già durante il funzionamento del campo, e conseguentemente, negli anni e nei decenni successivi, ci fosse reticenza a parlarne. La memoria del campo non è riemersa neanche dopo il 1991, allorché nuove circostanze socio-politiche hanno reso possibile l'emersione di aspetti problematici e ricordi del periodo del secondo dopoguerra. Nel caso in questione possiamo osservare che la fine dell'amnesia collettiva non è un processo unilaterale. Oltre alla presenza di circostanze socio-politiche favorevoli, il desiderio e la necessità di rompere il silenzio devono provenire dall'interno della comunità che è stata costretta all'oblio. Oggi il ricordo del campo è diventato parte integrante della memoria collettiva locale, anche se alcuni sono ancora riluttanti a parlare del periodo e degli eventi accaduti allora.

Parole chiave: memoria collettiva, oblio, memoria culturale, Seconda guerra mondiale, campo di Borovnica, Jugoslavia, Slovenia

UVOD

Članek obravnava vprašanje spomina in pozabe na območju socialistične Jugoslavije v času po drugi svetovni vojni, s posebnim poudarkom na primeru taborišča Borovnica v Sloveniji.¹ Slednje se je nahajalo na območju današnjega naselja Dol pri Borovnici, v njem pa so bili med leti 1945 in 1946 internirani (večinoma) tisti italijanski ujetniki, ki so bili aretirani po prevzemu oblasti v Trstu in Julijski krajini maja leta 1945. Zaradi slabih razmer, ki so v prvih mesecih vladale v taborišču, je to hitro postalo predmet ostre protijugoslovanske kampanje v Julijski krajini in tudi drugod po Italiji. Ravnanje s temi ujetniki (takoimenovanimi deportiranci iz Julijske krajine) in predvsem dejstvo, da se nekateri niso nikdar vrnili, je postalo predmet diplomatskega spora med Italijo in Jugoslavijo, v katerega so bili vpleteni tudi Anglo-Američani (prim. Bajc, 2011) in nenazadnje tudi Mednarodni odbor Rdečega križa oziroma njegova delegacija v Beogradu (za podrobnosti prim. Lampe, 2016). V mesecih in letih po vojni je nastalo na desetine seznamov domnevnih deportirancev, z namenom, da bi se dosegla njihova repatriacija oziroma ugotovila usoda tistih, ki se niso vrnili. Na večino diplomatskih apelov se jugoslovanske oblasti niso odzvale, kar je spor in pozornost javnosti še potenciralo (prim. Lampe, 2016).²

Taborišče Borovnica ter razmere, ki so v njem vladale, z nekaj izjemami (Lampe, 2020), ni bilo deležno poglobljenih raziskav s strani zgodovinopisja, pa čeprav se ga je v študijah glede povojnih jugoslovansko-italijanskih odnosov in sporov večkrat omenjalo. Najpogosteje le z besedami, da so bile razmere v taborišču zelo slabe in je zato v italijanski javnosti, predvsem na območju Julijske krajine, slovel kot »novi Dachau« (Troha, 1999, 65).³ To je bržkone posledica predvsem tega, da se zgodovinopisje na sploh ni veliko ukvarjalo z italijanskimi vojnimi ujetniki v Jugoslaviji (seveda z nekaj izjemami, poleg že omenjenih tudi Marušič, 1993; Nemeč, 1996; Troha, 1999; Di Sante, 2007; Bajc, 2012a in 2012b; Bajc & Lampe, 2017; Lampe, 2021), sploh pa ne v primerjavi s številnimi študijami glede izvensodnih usmrteitev, poznanih pod pojmom »fojbe«.

- 1 Prispevek je nastal kot rezultat projekta IT-POW FAMILIES, ki je financiran s strani programa Evropske unije za raziskave in inovacije Horizon2020 v okviru Marie Skłodowska-Curie IF štipendije (grant agreement No 839474) in podoktorskega raziskovalnega projekta *Družine in spomini italijanskih vojnih ujetnikov v Sloveniji in Jugoslaviji po drugi svetovni vojni* (ARRS, Z6-9361), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).
- 2 Na tem mestu velja izpostaviti, da so jugoslovanske oblasti ugotavljale, da je bilo na seznamih, ki so jim bili predani (predvsem s strani Anglo-Američanov), pogosto veliko napak (prim. Bajc, 2011, predvsem 148–150). Tekom svojih raziskav sem tudi sama zbrala številne sezname domnevnih deportirancev (prim. Lampe, 2016), ki so bili pogosto netočni in se niti ni vedelo, ali so bili posamezniki na njem resnično deportirani ali je bila njihova usoda drugačna. Pogosto gre pravzaprav za sezname pogrešanih iz časa osvobajanja Julijske krajine in 42-dnevne jugoslovanske zasedbe, za katere so tvorci seznamov sklepali, da so bili deportirani, a temu ni nujno bilo tako (nekateri so lahko umrli že pred deportacijo, bodisi v bojih, bodisi kot posledica likvidacij in izvensodnih usmrteitev, nekateri naj bi bili zajeti kot vojni ujetniki, ipd.).
- 3 V Arhivu Republike Slovenije (ARS) npr. hranijo tudi enega izmed letakov, ki je nastal v tem času, in nosi napis: »Borovnica ali Dachau? Vas bomo lahko še kdaj videli, nedolžne žrtve italijansko-slovenskega bratstva?« (original v italijanščini) (ARS, AS 1584, tehnična enota (t. e.) 4, arhivska enota (a. e.) 186, s. d.).

Pričujoči prispevek ne bo podrobneje obravnaval razmer v taborišču (te so bile vsaj delno predstavljene v Lampe, 2020). Namen študije je predvsem analizirati in razumeti taborišče Borovnica in spominsko naracijo ter pozabo, ki se je okrog njega spletla, v svojem širšem (jugoslovanskem) kontekstu. V poplavi študij glede kolektivnega spomina in pozabe na Zahodu in Vzhodu, ki smo jim priča v zadnjih desetletjih, so namreč prispevki, ki obravnavajo kulturo spominjanja v Jugoslaviji oziroma posamezne primere, v precejšnjem zaostanku.⁴ V zadnjem desetletju je val tovrstnih študij sicer zajel slovenski prostor, kjer se jih velik del dotika obmejnega prostora (prim. Klabjan, 2012 in 2017; Širok, 2012b), postopoma pa se prostor odpira tudi tistim študijam, ki se metodološko poslužujejo ustne zgodovine (prim. Klavora, 2010; Rožac Darovec, 2012 in 2018; Cattunar, 2012 in 2014; Širok, 2010, 2012a in 2012c).

Za razliko od teh del, želi pričujoči prispevek analizirati spomin in pozabo na taborišče Borovnica v daljšem časovnem obdobju, torej od konca vojne pa vse do danes. Osrednje raziskovalno vprašanje temelji na hipotezi, da se o taborišču v obdobju do slovenske osamosvojitve (torej v času socialistične Jugoslavije) ni govorilo, da pa se je o njem pričelo javno razpravljati v 90-ih letih, torej po spremembi družbeno-političnih okoliščin (po osamosvojitvi Slovenije in razpadu Jugoslavije). Prispevek je rezultat večletnega raziskovalnega dela tako v arhivih kot tudi (in za potrebe tega prispevka predvsem) intervjujev z domačini v Dolu pri Borovnici, ki so bili opravljeni leta 2010 in 2021. Analiza bo postavljena v širši povojni in predvsem jugoslovanski kontekst kulture spominjanja ter (kolektivnega) spomina in pozabe.

KOLEKTIVNI SPOMIN IN KOLEKTIVNA POZABA V EVROPI PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Kot pojasnjuje Tony Judt, je bilo leta 1945 v Evropi »*malo stvari, na katere bi lahko bili ponosni, in veliko stvari, zaradi katerih bi se lahko počutili v zadregi in več kot le malo krivik*« (Judt, 2005, 41). Druga svetovna vojna je kot totalna vojna pomenila nivo nasilja, ki ga pred tem svet še ni izkusil. Zločini so se dogajali povsod in so bili povzročeni s strani pripadnikov vseh v vojno vpletenih armad, seveda v zelo različnih obsegih. Posledično so se ob koncu vojne oblasti vseh v vojno vpletenih držav soočale s številnimi neprijetnimi spomini, bodisi spomini nasilja in zločinov, kot tudi spomini napačnih odločitev v ključnih trenutkih. To so bili spomini z negativnim prizvokom, ki so metali temno luč ne samo na pripadnike nacistične Nemčije, temveč na vse v vojno vpletene skupine ali posameznike. Zato je po drugi svetovni vojni nastopila potreba po rekonstrukciji dogajanja v obliki kolektivnega spomina in naracije, ki je bila za nacijo sprejemljiva. Spomin na čas vojne je bil v glavnem prežet

4 Seveda pa ne zaostajajo povsem, saj lahko raziskovalci že razpolagamo z nekaterimi temeljnimi deli, kot so npr. prispevki Heike Karge (2009, 2010a, 2010b) in študije Todorja Kuljića glede kulture spominjanja in revizije spomina (2010, 2012), kot tudi nekatera druga dela, ki obravnavajo posamezne primere krajev spomina (prim. Pavlaković, 2008; Karge, 2012; Dragojević & Pavlaković, 2016).

z negativnimi aspekti bojevanja, ki jih je bilo potrebno »izbrisati« in pozabiti. Kot ugotavlja Tony Judt, je zato po vojni vsaka evropska država razvila svoj »*sindrom Vichy*«, ki ga je opredelil kot »*desetletja trajajoče težave pri priznavanju tega, kaj se je v resnici zgodilo med vojno, in neizmerna želja, da bi ta spomin zatrli ali pa ga preoblikovali v uporabno obliko, ki ne bi poškodovala krhke vezi, ki se je ustvarila v povojni družbi*« (Judt, 2005, 808). Pri tem zaključuje, da je bila povojna Evropa zgrajena na namernem pozabljanju – na pozabljanju kot načinu življenja, kar označuje kot »*amnezijo nacionalnih izkušenj*« (Judt, 2005, 829).

Želja po kolektivni pozabi je bila vsesplošno prisotna in v funkciji povojne obnove. Vendar, kot ugotavlja Luisa Passerini, je bilo tisto, kar so želeli »odpraviti«, nujno nadomestiti z drugim:

Vsaka operacija, katere cilj je izbris spomina, ne more drugače, kot da ustvari drug nabor spominov z namenom, da bi nasilno zamenjali prve. Področje spomina je v mnogih pogledih bojno polje. Dejansko bi lahko rekli, da govorimo o stoletju, ki je rodilo protislovno mešanico spomina in pozabe. (Passerini, 2014, 18)

Zato je bilo po drugi svetovni vojni povsod po Evropi nujno ustvariti nabor spominov, ki bi tvorili pozitivno kolektivno naracijo utemeljeno na virih nacionalnega ponosa. Redek vir kolektivnega nacionalnega ponosa iz tega časa pa je bilo odporiško gibanje. »Mit o odporu« je imel še posebej veliko veljavo na Zahodu, saj je bilo tam pravega odpora pravzaprav še najmanj oziroma ta ni bil tako množičen, kot odporiška gibanja v Jugoslaviji, Grčiji, na Poljskem ali v Ukrajini (Judt, 2005, 41).

Večina evropskih držav je novo obdobje utrdila na temeljih osvobodilnega boja in upora proti fašizmu oziroma nacizmu. Pri tem, kot ugotavlja Stefan Berger, so posamezne države ustvarile niz naracij, ki so bile kombinacija naracij o žrtvah in naracij o junaškem odporu. Te so postopoma iz javnega v zasebni spomin izrinile naracije o kolaboraciji in drugih negativnih aspektih vojne. Te izrinjene naracije so lahko, v nekaterih primerih, ostale prikriti vse do 70-ih in 80-ih let prejšnjega stoletja (Berger, 2010, 122–123). Posledično se več desetletij ni spregovorilo o ravnanju zmagovalk ob koncu vojne, predvsem glede ravnanja z nacističnim osebjem in odnosa do civilnega prebivalstva.⁵ Miti o žrtvah, junaštvu in kolektivnem odporu proti nemškim nacističnim okupacijskim silam ter zavračanju kolaboracionizma so prevladovali v naraciji povojnih družb v Evropi.

Kot ugotavlja Luisa Passerini, je bilo 20. stoletje na sploh stoletje »izbrisa spomina«. Ta »izbris« je bil sicer najbolj značilen za totalitarne režime, ne pa, kot vidimo, zgolj zanje (Passerini, 2014, 18). Stefan Berger je proces »memorializacije« (*memorialisation*) oziroma evolucije spominske naracije glede druge svetovne vojne na Zahodu razdelil v več faz. (1) Prva povojna leta so bila zaznamovana z močno željo po normalizaciji oziroma vrnitvi k normalnemu življenju. Da bi to dosegli je

5 V zadnjih desetletjih so na to temo izšle številne poglobljene študije, npr. Ahonen, 2003; Frank, 2007; Salvatici, 2008; Stafford, 2008; Bessel, 2009; Hitchcock, 2009; Graham-Dixon, 2013; Lowe, 2014.

bilo treba vojno prikazati kot obdobje »zablode in zmede«, po katerem se je narod vrnil v »normalne« tirnice. V tem obdobju je bilo zato nujno poudarjati predvsem trpljenje naroda med vojno, ki ga je bilo treba preseči, premagati in »ozdraviti«, kar je še okrepilo občutek izjemnosti. Naracije o junaškem odporu proti domačim in tujim fašizmom so bile ključnega pomena, da je nacionalni spomin lahko utrl pot v nacionalno normalnost. (2) Temu so sledila 60-a in 70-a leta, to sta bili desetletji, v katerih so bile te tradicionalne naracije v mnogih primerih na podlagi radikalne reinterpretacije druge svetovne vojne resno postavljene pod vprašaj. (3) V 80-ih in 90-ih letih je sledila revizija teh kritičnih naracij iz 60-ih in 70-ih let, v želji da bi se ponovno vzpostavile bolj pozitivne nacionalne naracije, čeprav so se te tokrat bistveno razlikovale od tistih iz časa po drugi svetovni vojni. (4) Zadnjo fazo pa predstavlja razmah zgodovine spomina in spominskih študij v zadnjih desetletjih, ki je omogočil, da so na dan prišli veliko bolj kompleksni spomini na čas druge svetovne vojne (Berger, 2010, 132–133).

Bergerjeva interpretacija sledi »zahodno-evropskemu« modelu oziroma demokratičnim družbenim sistemom, ki so postopno pluralizacijo spominov in nove/različne interpretacije dopuščali. Kar se tiče spominske naracije v Vzhodni Evropi pa je do konkretnega preloma prišlo šele leta 1989 s padcem Berlinskega zidu. Namreč, medtem ko je amnezija v Zahodni Evropi pričela razpadati že v 60-ih in 70-ih letih, je v Vzhodni Evropi do tega prišlo šele po letu 1989. V večini teh držav je padec spremljala hitra delegitimizacija nekdanjih državno podprtih nacionalnih naracij. Spomini in pripovedi, ki so bile pred tem skrite in potlačene, so se pričele bliskovito širiti. Proces pa pogosto ni pomenil pričakovane pluralizacije spominov, temveč predvsem »zamenjav« ideologij in kolektivnih spominov in s tem nekritično spreobrnitev prejšnje uradne naracije (Karge, 2010b, 137). Pravzaprav tisto, kar se je po Bergerjevem modelu v Zahodni Evropi dogajalo v 60-ih in 70-ih letih, ko je prišlo do radikalnih reinterpretacij prvotnih poveljnih naracij. Poleg tega so bila na Vzhodu 90-a leta zaznamovana tudi z reinterpretacijo vloge sovjetske vojske in politike, ki je bila leta 1945 označena za »osvoboditelja«, po letu 1989 pa za »okupatorja« (Karge, 2010b, 138).⁶

Podobno kot v Vzhodni Evropi je proces potekal tudi v Jugoslaviji. Poveljna leta so bila zaznamovana z naracijo o junaškem narodno-osvobodilnem boju v duhu bratstva in enotnosti z željo, da bi se prikrila nacionalna nesoglasja, ki so pravzaprav ravno v času druge svetovne vojne izbruhnili v vsej svoji brutalnosti (npr. odnos med partizani, četniki in ustaši ter odnos do civilistov različnih nacionalnosti, razmere v taborišču Jasenovac ipd.). Pripovedi, ki niso bile v skladu z uradno kolektivno naracijo, so bile utišane. Te so na dan pričele prihajati v 80-ih letih (Karge, 2009, 49). Naracija o osvobodilni vojni, ki je bila vir legitimacije in identitete in eden od temeljev socialističnih režimov, se je začela postopoma opuščati, saj je, kot ugotavlja Marta Verginella, »ideološko lepilo«, ki je povezovalo narode Jugoslavije, razpokalo

6 Glede razpada naracij, pojava novih (kontra)naracij in soočenja s preteklostjo in spominom po letu 1989 glej tudi Cohen, 1999; Jarausch & Geyer, 2003; Pakier & Stråth, 2010; Todorova, Dimou & Troebst, 2014 idr.

in žrtve revolucionarnega in komunističnega nasilja so bile postopoma postavljene v središče javnega diskurza (Verginella, 2019, 191). V 90-ih letih, tako kot v Vzhodni Evropi in v nasprotju z Zahodom, ni prišlo do pluralizacije spominov, temveč do zamenjave uradne kolektivne naracije in infiltracije novih interpretacij osvoboditve ob koncu druge svetovne vojne, ki je bila (sicer ne povsod enako, saj je bila reakcija v nekdanjih jugoslovanskih republikah različna) interpretirana kot okupacija s strani komunističnih oblasti (o tem tudi Rožac Darovec, 2016, 893–894). Kot argumentira Todor Kuljić je temu tako, ker »javne kulture spominjanja spreminjajo vizijo preteklosti skladno z vrednotami trenutne politične kulture.« Na ta način usklajujejo različne vrednote, kar »posamezniku ponuja identitetno oporo, vladajočim skupinam pa ideologijo za kritje interesov« (Kuljić, 2012, 119).

SPOMIN, POZABA IN (VSILJENI) MOLK V POVOJNI JUGOSLAVIJI

Jugoslavija torej v povojnem kontekstu ni bila izjema, ko je šlo za vprašanje kolektivnega spomina in kolektivne pozabe. Po prevzemu oblasti s strani novega, komunističnega režima, se je vzpostavila uradna naracija vojne, ki je narodno-osvobodilni boj postavila kot temelj nove jugoslovanske identitete in vir državne legitimacije. Vse, kar je bilo v nasprotju s tem idealom, je bilo državi sovražno in nevarno in se o tem ni smelo javno govoriti. Spomini, ki so nasprotovali naraciji o »bratstvu in edinstvu«, so bili nezaželeni in so le izjemoma vstopali v družbeni diskurz.⁷

V povojni Jugoslaviji nasilje, ki so ga partizani izvajali nad sovražniki, zlasti ob koncu vojne, ni bilo vključeno v uradno naracijo o »čistem« partizanskem boju. Za spomin tistih, katerih naracija ni bil v sozvočju z uradnim kolektivnim spominom, v strogo nadzorovanem prostoru spomina (Karge, 2009, 50) ni bilo mesta, in je bil zato potisnjen v individualno sfero osebnega spomina ter bil s tem omejen na družinski krog oziroma ožji krog somišljenikov in tistih, ki so ta spomin sprejemali; tisto, kar Jan Assmann označuje kot »komunikativni spomin« (Assmann, 1995, 127). Za razliko od komunikativnega spomina, kot ugotavlja Assmann, pa je kulturni spomin »skrbno pripravljen in preverjen« (Assmann, 2011, 40). Skrbna organizacija tega spomina pa nujno pomeni tudi organizacijo pozabe. S prisilnim aparatom in ustrahovanjem so vodilne politične elite v nekdanji Jugoslaviji dosegle, da je bil spomin na temne plati bodisi partizanskega boja ali, še bolj, komunističnega režima, izbrisan (oziroma so k temu vsaj stremele). Paul Connerton pri obravnavi vprašanja glede vloge državnega aparata pri pozabi izpostavlja, da

[š]e posebej skrajn primer takšne interakcije nastopi, ko se državni aparat sistematično uporablja za odvzem spomina državljanom. Tako delujejo vsi totalitarizmi; mentalno zasužnjevanje subjektov totalitarnega režima se začne, ko se jim odvzame spomin. Ko želi velika sila majhni državi odvzeti nacionalno zavest, uporabi metodo organizirane pozabe. (Connerton, 1989, 14)

7 Glede komemorativnih praks in »manevskega prostora« znotraj sicer strogo nadzorovanih komemorativnih aktivnosti glej predvsem Karge, 2009.

Pri tem so sodobni pisatelji prepovedani, zgodovinarji ostanejo brez svojih delovnih mest, ljudi se utiša, jim odvzame delovno mesto ter tako postanejo »nevidni in pozabljeni« (Connerton, 1989, 15). Kar je še posebej strašno v totalitarnih režimih, kot nadaljuje Connerton, niso samo kršitve človekovih pravic in dignitete, temveč tudi strah, da ne bo ostal nihče, ki bi lahko pripovedoval o tej preteklosti. Ali, kot zaključuje, boj ljudi proti totalitarnim oblastem je pravzaprav boj spomina proti prisilni pozabi (Connerton, 1989, 15).

Osebni spomini na vojno, ki so bili pogosto tudi v nasprotju z uradno naracijo, so bili torej omejeni na družinski krog. Kot pojasnjuje Ilana R. Bet-El (2004, 208–209), so to bile »zaupne besede, izrečene med obdelovanjem polja ali ob družinskem obroku, boleče osebne izkušnje, ki so počasi prešle v kolektivni, a še vedno večinoma zasebni spomin«. Ta boleč spomin je bil tudi leta po tem, ko je bil prisilno potisnjen v pozabo, z lahkoto potegnjen na plano (Bet-El, 2004, 212). V Jugoslaviji so ti spomini postopoma pričeli prihajati na površje po Titovi smrti v 80-ih letih ter postajali vse bolj javni in nacionalizirani. Boj proti prisilni pozabi se je v Sloveniji, kamor se umešča tudi tu obravnavani primer, postopoma začel že sredi 70-ih let. V Sloveniji (sicer v zamejstvu) je bil prvi, ki je javno spregovoril o teh zamolčanih spominih, Edvard Kocbek, krščanski socialist in med ustanovnimi člani Osvobodilne fronte. Ta je v intervju leta 1975, ki sta ga za revijo Zaliv opravila Boris Pahor in Alojz Rebula, prvič javno spregovoril o povojnih pobojih. O njih je bilo leto pozneje govora tudi v Ljubljani objavljeni knjigi Francija Strleta (*Veliki finale na Koroškem*), sicer v smislu, da so si »izdajalci« kazen zaslužili. Predvsem pa je v 80-ih o tem obširneje spregovorila vidna intelektuala Spomenka Hribar v eseju *Krivda in greh*, objavljenem v Kocbekovem zborniku leta 1987, ki je izšel z dvoletno zamudo zaradi cenzure ravno zaradi tega eseja (prim. tudi Verginella, 2019, 197; Godeša, 2019, 205–206). Izbruh osebnih spominov in pojav nove naracije, ki je prejšnjo, komunistično interpretacijo vojne in naracijo o čistem partizanskem boju povsem obrnila na glavo, pa se je zgodil po osamosvojitvi Slovenije leta 1991.⁸

Taborišče za italijanske ujetnike Borovnica (Dol pri Ljubljani)

V ta širši kontekst, ki sem ga skušala sintetizirati v prvem delu prispevka, se postavlja tudi spomin na taborišče Borovnica. Čeravno namen prispevka ni obravnavati razmer v samem taborišču, je te nujno vsaj povzeti, da bomo lažje razumeli spomin, ki se je (ali se ni) ohranjal nanj. V splošnem velja poudariti, da so v prvih mesecih po vojni v ujetniških taboriščih po vsej Jugoslaviji vladale slabe razmere. Razlogov za to je bilo več, če jih izpostavimo le nekaj so to bili predvsem veliko število ujetnikov, slabe gospodarske razmere po vsej državi ter neurejene bivalne in higienske razmere. Pri tem velja izpostaviti, da so v nekaterih taboriščih bile razmere še posebej slabe

8 Glede revizije spomina po letu 1991 in vprašanju »sprave« med zagovorniki različnih spominskih naracij ter politike spomina je v zadnjih letih nastalo nekaj pomembnih prispevkov, npr. Luthar, 2012, 2019; Rožac Darovec, 2016; Pušnik, 2019; Verginella, 2019; Godeša, 2016, 2018, 2019; Zajc, 2019.

tudi zaradi krutosti nekaterih paznikov. Ta odnos so pogosto pogojevale predvsem ideološke okoliščine, še posebej je to značilno v našem primeru, torej za odnos do italijanskih ujetnikov oziroma deportirancev iz Julijske krajine. Večina teh je bila nastanjenih v taborišču v Borovnici, najnovejše ocene govorijo o tem, da je bilo tam interniranih približno 3500 ujetnikov (večina teh je sicer bila v nekaj mesecih repatriiranih, glede števila glej tudi Lampe, 2016, 265–266). Vodstvo taborišča in nekateri pazniki so ujetnike po principu kolektivne krivde označevali za fašiste in bili do njih pogosto zelo nasilni. Ujetnike je poleg nasilja pestila tudi splošna podhranjenost, pomanjkanje higiene in slabi bivalni pogoji, kar je povzročilo številne bolezni in, po zadnjih raziskavah, nekje med 300–400 smrti v roku 4 mesecev. Prav nasilje paznikov pa je bilo tisto, ki je med ujetniki pustilo najbolj dolgoročne posledice, tako fizične kot psihične (o tem tudi Lampe, 2020).

Taborišče je bilo vse od prvih mesecev svojega delovanja, ko so bile razmere najslabše, predmet ostre protijugoslovanske kampanje v Julijski krajini in drugod po Italiji. Imenovali so ga »novi Dachau« in predvsem pred zahodnimi zaveznicami obsojali jugoslovansko vodstvo, da nečloveško ravna z ujetniki ter da njihovo ravnanje ni v skladu s *Konvencijo o ravnanju z vojnimi ujetniki*. Ti deportiranci, za katere so italijanske oblasti sicer neprestano trdile, da jih je večina civilistov, so v prvih povojnih letih postali predmet diplomatskega spora med Italijo in Jugoslavijo. Obsodbe o ravnanju v Borovnici so se pojavljale še leta po tem, ko je taborišče že prenehalo delovati (za podrobnosti prim. Lampe, 2016).

Medtem ko v italijanskih arhivih najdemo številne dokumente in pričevanja, ki se navezujejo na taborišče v Borovnici, kot tudi v arhivih v Veliki Britaniji in ZDA (ki pogosto povzemajo italijanske vire), pa v arhivih z območja nekdanje Jugoslavije temu ni tako. Tekom obsežne raziskave smo prišli do ugotovitve, da v teh arhivih ni najti skoraj nobenega pisnega vira o tem, da je taborišče kdaj obstajalo. Pridobljenih je bilo le nekaj seznamov nekdanjih taboriščnikov, v glavnem gre za sezname repatriiranih v juliju in avgustu 1945. To je posledica tudi tega, da so jugoslovanske oblasti leta 1949 ukazale uničenje celotnega arhiva Odseka za vojne ujetnike.⁹ Pisnih virov iz prve roke, torej s strani jugoslovanskih oblasti, praktično nimamo na razpolago.

Tudi zgodovinopisje do nedavnega taborišču ni posvečalo nobene pozornosti oziroma je bilo pogosto omenjeno le v nekaj stavkih. Po eni strani je to posledica pomanjkanja virov, po drugi pa gotovo tudi okvirjev zgodovinopisja, ki je bilo v času socialistične Jugoslavije usmerjano in nadzorovano s strani oblasti,¹⁰ zato se zgodovinarji te tematike do 90-ih let niso dotikali. Prva, ki se je poglobila v jugoslovanske (in delno tudi italijanske) arhive in razgrnila to peščico obstoječe arhivske dokumentacije, je bila Nevenka Troha (1999 in 2000).

9 Prim. *Odločbo o ureditvi arhivov republiških ministrstev za notranje zadeve in njihovih ustanov* (ARS, AS 1931, t.e. 1448, f. 13, a.e. 3) z dne 18. marca 1950, iz katere je razvidno, da je jugoslovansko notranje ministrstvo 6. decembra 1949 naročilo, da se (med ostalimi) uniči arhiv odseka za vojne ujetnike.

10 Zelo dober prispevek o slovenskem zgodovinopisju v času socialistične Jugoslavije in ideološko-političnih pritiskih na zgodovinarje je pripravila Mateja Režek (2014).

Nehumanim razmeram in lakoti, ki so v prvih mesecih vladale v taborišču, pa so bili nesporno priča domačini in okoliško prebivalstvo, saj je bilo taborišče postavljeno v bližini naselja (danes Dol pri Borovnici). Ti v taborišče niso imeli vstopa, so pa imeli z ujetniki vsaj posreden stik; bodisi ko so jih srečevali ob pohodih na delo, bodisi tako, da so jim, vsaj najbolj pogumni, skušali pomagati in jim nastavljali ali ponujali hrano.

Spomin in pozaba na taborišče v povojnih letih

Kot je na primeru zamolčanega spomina v vasi Rakitovec ugotavljala že Vida Rožac Darovec, ima prav ustna zgodovina velik pomen za »*odstiranje zamolčanin in potlačениh spominov neke skupnosti*« (Rožac Darovec, 2012, 694). Leta 2010 sem se, takrat za potrebe svoje diplomske naloge, prvič odpravila v Dol pri Borovnici. Ko sem se kot mlada in neizkušena raziskovalka odpravila v iskanje ljudi, ki bi bili pripravljeni spregovoriti o taborišču, sem se takoj soočila s številnimi preprekami. Po neuspešnih poskusih na Občini Borovnica sem pri lokalnem župniku dobila pojasnilo, da za taborišče vsi vedo, a o njem nihče ne govori in da osebno dvomi, da bo sploh kdo pripravljen spregovoriti z menoj. Nato sem po spletu številnih naključij prišla do domačina, ki mi je bil pripravljen pomagati. Sam je bil sicer rojen po vojni, a ga je tematika taborišča zelo zanimala. Predvsem zato, ker so vsi za taborišče vedeli, tudi njegov oče, ki je prihajal iz bližine in se je taborišča spominjal, a o tem z njim ni nikdar spregovoril. Tistega leta sem tako opravila intervjuje z več posamezniki, domačini, ki so kot otroci ali mladostniki živeli v bližini taborišča (diktafonske zapise intervjujev hrani avtorica). Z njegovo pomočjo so se domačini počasi odprli in nekateri, ki se taborišča spominjajo, so mi pričeli pripovedovati o njem, o ujetnikih, o njihovih svojcih in nasilnih stražarjih. Kako so se domačinom ujetniki smilili, a jim niso smeli pomagati. Kako je vsaka pomoč bila obravnavana kot uporniška, čeprav je bila zgolj odraz humanosti. Da so bili pazniki nasilni tudi do domačinov, ki so želeli pomagati, zato te pomoči ni bilo veliko. Takole se je taborišča in pomoči ujetnikom leta 2010 spominjal eden izmed domačinov:

Potem pa, sej pravim, mi smo bili tam dol, smo imeli dosti gajtrc pa še na njivi paradajza je bilo veliko. Mama pravi: ‚Kdor hoče, fantje, paradajz.‘ No, pa tale [ime izbrisano], je bil kot da je naš, ne. [...] In pravi mati: ‚Lej koliko je paradajza tu, bo kmalu segnil.‘ Je rekel: ‚Mama, glej: grejo fantje z dela. Luft ti bi pojedli, če bi ga dala.‘ Brž sva krompir v gajtard, pa tisto pobrala, tisti paradajz, pa pehar. Pol pa tja na kolc, je bil kolc, pa mama dala. Pravi: ‚Mama, kar na kolc deni ali pa na tla. Pa paradajz not.‘ Pa pridejo tej fantje, jih ta [ime izbrisano] ustavi: ‚Fantje, vzemite vsak en paradajz, ne da bi eden dva en pa nič.‘ In pol je bilo tako. Je neki zmanjkalo ne, je rekla mama: ‚Jaz bi šla še tja iskat, a ne da, le počakajte.‘ Ta [ime izbrisano, paznik v taborišču] jih je pa s kopitom tolku. Je pa tale, ta [ime izbrisano], skočil, ga zagrabil takole [pokaže]. Sem mislil, da bo ven iz tiste uniforme padel, tako ga je zruku. Pravi:

„Jaz sem bil v Nemčiji pa niso z mano tako delali kot ti tle! Mulc, da te jaz vidim samo še enkrat! Ali jih bom pa tukaj ustavil pa vprašal kaj delaš.“ Mislim, dokaj pošten ta človek, a ne, je bil. In, sej pravim, mama je šla še tja paradajz natrgat in ga fantom tudi dala. Kadar so šli mimo so samo gledali [ujetniki] tako. (Doljšak, 2010)¹¹

Tovrstnih pripovedi sem v času, ko sem opravljala intervjuje, slišala kar nekaj, čeprav je bilo jasno, da je bila kakršnakoli pomoč ujetnikom dejanje poguma, ki so ga zmogli le redki, saj so pazniki v taborišču ustrahovali tudi domačine. Takole se je spominjal drug domačin:

Je pa šla pa polento skuhala, pa ob cesto v grabnu noter stresla polento. Tej ujetniki so to videli pa so počasi pobirali pa jedli. Sej ta stražar jim nič ni hotel, nekako ni opazil, ali kaj. In tle gor, [ime izbrisano, paznik v taborišču], je bil zelo zagrizen. Je pa priletel dol, mamo postavil v kot, pa oba otroka, da bo mamo ustrelil. Otroci so se postavili pred njo in jokali. In tako jo je pol pustil. Je rekel: „Še enkrat, da vidim, bom vas ustrelil!“ To je ta dogodek bil, ko so hodili po drva. Mama si je pa mislila: „Lačni so, zakaj nebi?“ Pa svojo trgovnico je imela, je imela moke pa tega dovolj. (Žitko, 2010)

Že tekom delovanja taborišča se je torej nad domačini vzpostavil režim strahu, preko katerega so pazniki in štab taborišča skušali onemogočiti kakršnokoli pomoč ujetnikom, hkrati pa utišati govorice. Ta strah se je ohranil tudi po vojni, saj v letih in desetletjih kasneje o taborišču in dogajanju v njem niso oziroma so le izjemoma govorili. Molk je bil, kot smo videli v uvodu, delno posledica tudi splošne želje po pozabi, ki je vladala v celotni Evropi. Kot je velevalo družbeno-politično vzdušje so se ljudje javno spominjali le tistih dogodkov in plati vojne, ki so bile v konsenzu z uradno naracijo o osvobodilni vojni in junaškem boju. O ostalem se preprosto ni govorilo. Nemi spomeniki na taborišče so bili le še njegovi materialni ostanki. Na vprašanje, kaj se je s taboriščem zgodilo po koncu vojne, domačini pripovedujejo:

Seveda v povojnem času, potem smo pa začeli jih vsak svoje deske domov vozit in počasi smo jih mi, vaščani, razdrli, pa vsak je neki pobral in tako so barake šle. V povojnem času, pol že 50-ega leta že ja, ene pet let je kar stalo to. Potem so pa odobrili, da tisti, kateri rabijo stanovanjske hiše gradit, dobijo vse tukaj zastonj na teh parcelah, na teh temeljih gradit. [...] No in tako je vsak dobil zastonj to zemljišče naj gradi, ker v povojnem času je bilo vse uničeno, ni bilo hiš. Malo, pa še te stare. In tako so ljudje, potem so odobrili, in tako so začeli gradit in je nastalo naselje. (Žitko, 2010)

Hiše od tukaj naprej so vse na teh temeljih. (Zakrajšek, 2010)

11 Pričevanja so zaradi lažjega razumevanja transkribirana v knjižni slovenščini, kljub temu, da so intervjuvanci večinoma pripovedovali v narečju. Ohranjeni so le nekateri specifični narečni izrazi.

Slika 1: Fotografija prikazuje lokacijo nekdanjega taborišča in del naselja, ki je bilo zgrajeno na temeljih taborišča (Foto: Urška Lampe, 2010).

Slika 2: Fotografija prikazuje cesto, ki vodi skozi naselje, ki je bilo zgrajeno na temeljih taborišča. Levo in desno stojijo hiše, na nekaterih so še vidni temelji barak (Foto: Urška Lampe, 2021).

Slika 3: Vidni temelji, ki so bili le delno pozidani in se držijo ene izmed hiš v naselju (Foto: Urška Lampe, 2021).

Slike 1, 2 in 3 prikazujejo lokacijo, kjer je nekoč stalo taborišče. Vidimo, da je na njegovem mestu zraslo naselje, del pa je bil prekrit s travnikom, obdelovalno zemljo in nogometnim igriščem. Na ta način so v nekaj letih po vojni izginile materialne sledi, da je taborišče kdaj obstajalo.

»Javna tajna«: obdobje od druge svetovne vojne do osamosvojitve Slovenije

Po koncu vojne so se domačini, kot pripovedujejo, tudi srečevali s sledmi, ki jih je pustilo taborišče. Danes tako na dan prihajajo tudi zgodbe o tem, kako so med opravljanjem poljedelskih opravil ali sprehajanjem po lokaciji nekdanjega taborišča oziroma njegovi bližnji okolici, domačini opazili ali odkopali napol zakopana trupla ljudi; najverjetneje, tako so sklepali, ujetnikov, ki so umrli v času ujetništva. Takole pravi informatorka, da ji je pred kratkim pripovedoval nekdanji sošolec:

Pravi: ‚Veš, tamle dol na koncu taborišča,‘ se gre na ta Majerjev svet, ko se imajo njive ne, imajo Majerjevi njive ne, do konca taborišča. Pravi: ‚Sva šla z mamo na mah, za prašiče nabirat futer, in je bila tako prijetna hoja ob tistem grabnu‘, pravi, ‚si se malo udiral,‘ mah mi rečemo. Pravi: ‚In kar zagledam ena roka ven.‘ Pravi: ‚Veš, potlej me je bilo pa zmeraj strah it tam,‘ pravi. In zdaj se spomnim, je pa povedala od mojega ata sestrična. [...] Je rekla: ‚Veš kaj Anka, to ti morem pa res povedat, da je moj oče prišel k mojemu očetu,‘ ker je bila žlahta, ‚pa je rekel: Poslušaj, kaj naj jaz naredim? Sem šel dol na vidrkn, orat, pa sem človeka odoral. Po sem pa reku: ‚Nič, to bom kar pustil‘, pa gre

mičken bolj stran, pravi, pa še enega. ' In jaz [ime izbrisano] kar nisem mogla verjet, zdaj pa ko je še tale [ime izbrisano] rekel, da je roku videl ven. [tišina] (Zakrajšek, 2021)

Zgodbe, o katerih danes pripovedujejo informatorji, pred leti niso prihajale na dan. Spomin na taborišče se je ohranjal le v osebnem spominu posameznikov, ki si najpogosteje niso upali spregovoriti niti v družinskem krogu. Takole pripoveduje informatorka, ki prihaja iz družine v domačiji katere je bil nekaj mesecev nameščen štab taborišča:

In jaz sem, glejte, vsa ta leta pri meni doma, nič niso upali povedat. To je bil komunizem, ne. In o tem se sploh, a ne de, nikjer ne govori. (Zakrajšek, 2010)

Ko sem jaz kasneje, ko sem mami rekla: ‚Pa kaj je bilo to s tem taboriščem pa tam?‘ Sem rekla: ‚Pa kaj so pa delali?‘ ‚Jooj‘, ona je sam rekla da ... Edina stvar kar mi je rekla, koliko so bili lačni in ko so na skrivaj z njive vrgli čez peso, da so se vsi čisto zapodili v tisto peso. Ker ni bilo tudi trave nič več, so travo menda vse pojedli. [kratka tišina] Drugače pa ne, nič ne. Ata. O tem, da je zoral kakšnega človeka, kje pa da bodo povedal. (Zakrajšek, 2021)

Tako pripoveduje drug domačin, kako si tudi njegov brat ni upal spregovoriti o tem, kar je vedel, sploh pred tujci:

Ja ampak je bilo tako, takrat ko enkrat so eni Italijani njega iskali, tega [ime izbrisano, eden izmed nekdanjih paznikov v taborišču], pa so do mojega brata [ime izbrisano] tudi prišli. Ampak to je bilo šele 80-ga leta, ko je bilo še bolj tako, ne. Ni smel povedat vse, kar je on videl ali pa dol tej grobovi ne. Je bil tiho, pravi, ‚ker ne vem kaj je ozadje‘. Si ni upal povedat. Danes je malo drugače, takrat pa ni bilo, je bilo še vse nekako težko kaj obravnavat glede tega. [...] Takrat ni upal, pravi, ‚me bi lahko lovili‘. (Žitko, 2010)

Po vojni je bilo torej taborišče postopamo uničeno, na njegovih temeljih je zraslo naselje. O taborišču se v javnosti ni govorilo oziroma, kot pravijo domačini: »Javna tajna je bila« (Pelko, 2021). Ljudje pa nanj niso pozabili. O tem brez dvoma priča dejstvo, da vse od konca vojne, in še danes, ta del naselja imenujejo »loger«.

Ker vedelo se je, že včasih se je reklo ‚loger‘ tukaj dol, ‚u logerji‘. Še ko smo imeli njivo tamle pr Majerjevi. ‚U loger‘, ‚pr logerji‘. (Pelko, 2021)

To bi brez težav lahko opredelili kot spomin, ki se prenaša brez besed (o tem Passerini, 2014, 27). Kljub temu, da o njem ni nihče govoril, so za taborišče vsi vedeli in se je spomin na njegov obstoj, če ne drugače, ohranjal v poimenovanju predela naselja.

Z domačini sem se pogovarjala tudi o tem, česa jih je bilo pravzaprav vsa ta leta, v času Jugoslavije, strah, da si niso upali govoriti. Represije oblasti ali pritiskov družbe in okolice:

Ljudi in oblasti. (Zakrajšek, 2021)

Mislím da, mislím da oboje. In med sabo, špitire, in da bi kakšen kej na njih priti-skal pol, a ne. Zaradi teh oblasti ne. Ker čim bi, čim bi kej preveč jezik stegnili, bi hitro UDBA priletela okoli. Bi hitro te utišali. [tišina] To včasih je bilo. ‚Pazi, pazi kaj govoriš!‘ (Pelko, 2021)

Če odkrito povem, kar sem izvedel ... že prej tudi, glih od [ime izbrisano]. Glih od [ime izbrisano], pač po gasilski liniji smo bili malo več skupaj in mi je glih on, on je včasih kej povedal. Drugače se pa ni. Ker on, on se ni bal govorit. Drugače pa. [tišina] [...] Ker [ime izbrisano, eden izmed nekdanjih paznikov v taborišču, ki je kasneje živel v Borovnici] je bil zelo močan, ne, tudi politično. (Pelko, 2021)

Strah je torej na eni strani bil prisoten zaradi oblasti, ki so s pomočjo utečenega represivnega aparata ljudi prisilile, da o kočljivih temah niso javno razpravljali ali o njih govorili. Po drugi strani pa so se bali tudi morebitnih vaških sporov, ki bi lahko nastali kot posledica neželenih govoric. Nekateri izmed paznikov, za katere je bilo znano, da so bili do ujetnikov nasilni, so bili domačini oziroma so se po vojni nastanili in si ustvarili družino v Borovnici. Da ne bi prihajalo do sporov, vaščani raje niso govorili o dogajanju v taborišču.

Prekinitev molka in (kolektivni) spomin po osamosvojitvi Slovenije

Kot smo ugotavljali v začetku tega prispevka, je jugoslovanska naracija o »čisti vojni« pričela razpadati že v 80-ih letih, ko so na dan pričele prihajati pripovedi o povojnem komunističnem nasilju in predvsem povojnih pobjah. Tako kot drugod v Vzhodi Evropi, je v 90-ih letih tudi v Jugoslaviji prišlo do zamenjave uradne naracije oziroma vsaj do pojava vzporedne kontranaracije, ki je bila v nasprotju z dotedanjo naracijo o čistem osvobodilnem boju. Pri tem so se (pogosto nekritično) poudarjale negativne plati prejšnjega režima (povojni obračun s kolaboracionisti in nasprotniki komunizma, kot tudi nasploh represije v času jugoslovanskega socialističnega režima). Kar je bilo prej prepovedano in zamolčano, torej represija in zločini s strani komunističnih voditeljev in oblasti v času po drugi svetovni vojni, je v 90-ih letih postalo zaželeno in celo pričakovano. Na eni strani imamo torej primer povojnih pobjev, o katerih se je pričelo govoriti, ko je prišlo do »spremembe okoliščin« – torej osamosvojitve Slovenije. Po drugi strani pa Luisa Passerini ugotavlja, da lahko tišina traja tako dolgo, da izbriše spomin in povzroči pozabo (Passerini, 2014, 16). Zato me je zanimalo, če se je o taborišču vendarle pričelo govoriti po osamosvojitvi in je bila ta tišina prekinjena, ko so postale družbene okoliščine temu bolj naklonjene.

Ne, menda ne. (Zakrajšek, 2021)

Ne, kolikor jaz vem ne. [...] Jaz, če sem čisto iskren, sem največ glede dogajanja tukaj v logerju izvedel takrat, ko si ti raziskavo delala [leta 2010] in takrat sem največ izvedel od samih ljudi. Prej, prej ni. Sej, mogoče zgodovinski krožek so že pač, določeni ljudje so že pač. (Pelko, 2021)

Nekateri še danes ne želijo govoriti. Leta 2010 sem srečala več posameznikov, ki jih je bilo med pogovori še vedno strah govoriti o taborišču: »*To so bili pa že partizani, ke je bil ... To pa ni za govorit nič zdej, kej dosti. Ker, če je še živ kakšen, da bi slišal.* [govori tiho in mrmra] *Kar so delali tle... Smo vse videli tudi.*« (Čepon, 2010). Drugi so trdili, da ničesar ne vedo oziroma da se ničesar ne spomnijo. Nekateri so na pogovor z menoj pristali šele po prigovarjanju drugih domačinov. Takole je ena izmed informatork preko telefona prepričevala drugega, naj pristane na srečanje z menoj

Veš kaj [ime izbrisano], lepo te prosim, nekaj. [poslušá osebo na drugi strani telefonske linije] *Nerad govoriš, vem da nerad govoriš, ampak ona ima že toliko ogromno podatkov, a veš. In ima tu v diplomski nalogi recimo vprašanje: kaj so opravljali ujetniki. Jaz nič ne vem in tudi tukaj je [ime izbrisano] pa [ime izbrisano]. Ammm, če bi bil pokojni [ime izbrisano] živ bi bilo fejest, ne. Aaaa, ampak nič ji ne vemo povedat, ne.* [poslušá osebo na drugi strani telefonske linije] *No dej povej kakšnega kdo je, ker nobenega nimamo. A veš ... Ne. No dej mi povej kakšnega, ki bi kej vedel,* [ime izbrisano]. [Poslušá osebo na drugi strani telefonske linije] [ime izbrisano] *jaz bi te res lepo prosila ali pa da se ta gospa pri tebi oglasi, no. Za, mejhen ji poveš no. Kakšne podatke, no.* [poslušá osebo na drugi strani telefonske linije] *Ja, lahko se zdajle, danes, a ne?* (Zakrajšek, 2010)

Leta 2021 se o tem že malo lažje govori, čeprav nekateri še vedno niso pripravljeni:

Kot [ime izbrisano], a ne. Tamle gor je bil doma. Pravi: ‚Vse sem videl‘. Sem rekla: ‚Ti pridi‘, sem rekla, ‚veš ena gospa bo prišla, jo tako zanima‘. ‚Jah, veš Anka‘, pravi ‚to danes govorit ni v redu, jaz ne bom nič povedal‘. Sem rekla: ‚Kaj pa sinu, [ime izbrisano], si kej povedal?‘ ‚Ja, neki že ve, seveda‘. Bojijo se. Pa star, 90 let! (Zakrajšek, 2021)

Kljub temu, da je vzdušje bilo bolj naklonjeno odpiranju tovrstnih vprašanj, se torej o taborišču ni govorilo. Brez dvoma gre to pripisati tudi (ali predvsem) temu, da je v 45 letih od dogodkov postopno prišlo do kolektivne pozabe. Za dogajanje v taborišču so vedeli le tisti, ki so ga doživeli in se ga spominjali, a o tem niso govorili. Ostali vaščani so vedeli le za njegov obstoj. Nesporno je, da se večini domačinov niti ni zdelo pomembno obujati teh spominov, saj se jih taborišče in njegove posledice niso neposredno dotikale. Ker sami ali njihovi svojci niso bili ujetniki v taborišču,

kljub empatiji do le-teh, jih spomin na taborišče ni bremenil. Je pa seveda Borovnica ostala breme nekdanjih ujetnikov oziroma njihovih svojcev. Ti so se tako v času nekdanje Jugoslavije, kot še v 90-ih letih, v Borovnico vračali. Ti, čeravno ne moremo govoriti o pogostosti teh obiskov, so bili neprestan opomnik tega, da je to nekoč bil kraj nasilja in trpljenja, ki je zaznamoval številne ljudi, torej nekdanje ujetnike, kot tudi njihove družine in potomce.

ZAKLJUČEK

Ovire, s katerimi sem se srečevala, ko sem pričela s terensko raziskavo leta 2010, so bile plod nekega drugega časa. Časa, ko so oblasti nekdanje Jugoslavije na vse načine trudile, da bi odvrnile ljudi od spomina na tisto, kar družbeno ni bilo zaželeno ali sprejemljivo. Vsiljeni molk in amnezija sta tudi dejansko skoraj privedli do kolektivne pozabe. Še ena generacija in bi morda spomin na taborišče ostal ohranjen samo v poimenovanju predela naselja – »loger«. Desetletja je bilo za tiste, s katerimi sem se pogovarjala, nepredstavljivo, da bi javno spregovorili o taborišču ali o tem, kaj se je tam dogajalo. Sploh s tujci oziroma tistimi, ki smo prišli »od zunaj«.

Raziskava kaže, da je bil molk posledica ne samo političnih pritiskov in strahu pred režimom, temveč tudi medsebojnih odnosov v lokalni skupnosti (podobno, kot je na primeru vasi Rakitovec že ugotavljala Vida Rožac Darovec, 2012). Še danes so nekateri pripravljeni spregovoriti samo na prigovarjanje drugih domačinov, nekateri pa še to ne. Strah, da bi v naselju prišlo do nepotrebnih sporov in slabe volje, je še vedno prisoten. Kljub spremembi družbeno-političnih okoliščin v 90-ih letih se torej o taborišču ni govorilo. Družine in starejši sorodniki so pogosto utišali tudi radovedna vprašanja otrok in mladostnikov, čeprav je spomin druge generacije veliko manj obremenjen. Spomin na taborišče so ljudje preprosto skušala izbrisati. Veliko je bržkone tudi ostalo prikrito. Ravno zaradi tega nam ljudje in spomini, ki smo jih uspeli pridobiti, nudijo vpogled in dajejo glas času in dogodkom, ki bi sicer ostali brez glasu, zabrisani in pozabljeni. Taborišče v Borovnici je prav gotovo ena tistih zgodb, ki ji je grozila kolektivna pozaba.

Ko sem se leta 2021 ponovno vrnila v Dol pri Borovnici, me je pričakala nekoliko drugačna slika. V tem letu so bili očiščeni temelji ene izmed nekdanjih barak, ki leta 2010 (glej lokacijo na sliki 1) niso bili vidni – pravzaprav ni nihče od intervjuvancev omenil, da bi obstajali še kakšni nepozidani temelji. Danes so ti temelji urejeni in materialni spomin na to, da je tam nekoč stalo taborišče, ki ima danes svojo zgodbo in zgodovino (glej slike 4, 5 in 6).

Na podlagi raziskave primera taborišča Borovnica lahko torej zaključimo, da politične spremembe niso nujno tisto gibalo, ki sproži »izbruh« potlačenih spominov. Kljub sicer pravilnim dosedanjim ugotovitvam (npr. Berger, 2010; Karge, 2010b), da so v 90-ih letih v Vzhodni Evropi in v državah nekdanje Jugoslaviji nastopile politične okoliščine, ki so ta »izbruh« omogočile, to še ne pomeni, da so ga tudi dejansko *povzročile*. Kot lahko ugotavljamo, morajo biti temu naklonjene družbene okoliščine tudi (in predvsem) na mikro-ravni. Gibalo, ki sproži prekinitev molka,

Slika 4: Očiščeni in urejeni temelji ene izmed barak nekdanjega taborišča (Foto: Urška Lampe, 2021).

Slika 5: Očiščeni in urejeni temelji ene izmed barak nekdanjega taborišča, v ozadju se vidi naselje. Sprehajalca sta domačina, ki sta sodelovala v raziskavi (Foto: Urška Lampe, 2021).

torej ne deluje samo »od zgoraj navzdol«, temveč tudi »od spodaj navzgor«. Kot ugotavlja Borut Klabjan na primeru partizanskih spomenikov v Trstu in njegovi okolici, izgradnja spomina (*memory building*) ni enostranski proces, saj se mora uradna naracija neprestano pogajati z vernakularnimi oblikami spomske naracije (Klabjan, 2017, 306–307). Podobno lahko ugotavljamo tudi v danem primeru, torej da prekinitev kolektivne amnezije ni enostranski proces. Poleg temu naklonjenih družbeno-političnih okoliščin, se morata želja in potreba po prekinitvi molka pojaviti znotraj skupnosti, ki je bila prisiljena v pozabo, pa naj bo »sprožilec« želja skupnosti kot take ali pa raziskovalcev, ki se s temi tematikami ukvarjamo.

Slika 6: Zračna fotografija temeljev ene izmed barak, zraven igrišče za košarko (Foto: Boštjan Pervinšek, fotografija objavljena z dovoljenjem avtorja).

Zgodba o spominu na taborišče Borovnica in predvsem na dogajanje v njem je pravzaprav to, kar bi Luisa Passerini opredelila kot »zgodba o boju proti molku, ki je želel vsiliti pozabo« (Passerini, 2014, 21). Taborišče Borovnica v obdobju socialistične Jugoslavije ni bilo del nacionalnega kolektivnega spomina ali naracije. Ravno nasprotno; ker je nasprotovalo tej naraciji, se o njem se ni smelo govoriti, ljudje si niso upali, ker jih je bilo strah tako družbenih kot političnih posledic. Razvoj dogodkov po letu 1991 in po razpadu Jugoslavije pa kaže na to, da na dolgi rok izbris spomina ni nujno uspešen. Danes lahko rečemo, da je spomin na taborišče Borovnica postal integralni del lokalnega kolektivnega spomina, kljub temu, da nekateri še vedno neradi govorijo o tem času. Vprašanje pa je, koliko podobnih zgodb in spominov je povojna amnezija v Sloveniji in drugod po Evropi uspela izbrisati.

MEMORY AND OBLIVION IN POST-SECOND WORLD WAR YUGOSLAVIA:
THE CASE OF THE BOROVNICA CAMP IN SLOVENIA*Urška LAMPE*

Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, Dorsoduro 3484/D, 30123 Venice, Italy
Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment,
Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenia
e-mail: urska.lampe@unive.it

SUMMARY

The article addresses the issue of memory and oblivion in socialist Yugoslavia after the Second World War, with a special focus on the case study of the Borovnica camp in Slovenia. The prisoners in the camp were arrested during the liberation of Trieste and the Julian March (they were the so-called deportees from the Julian March). After the camp was shut down it was gradually destroyed and a settlement was built on its foundations. Local people who lived in the immediate vicinity have memories of this time, but have never spoken publicly about what happened there. This paper analyses the memory and oblivion of the Borovnica camp over a long period of time, from the end of the war to the present day. The memory of the camp is placed into the broader, Yugoslav and European context of the culture of remembering and the “amnesia of national experiences”, as defined by Tony Judt. During our research, we found that already during the camp’s operation, a regime of fear was established over the locals, through which the guards tried to prevent any assistance to the prisoners, while at the same time silencing rumours. This fear persisted even after, since in the years and decades that followed, the camp and what took place there were not, or only rarely, spoken about. The silence was partly due to the general desire that prevailed throughout Europe to forget what had happened, but mainly due to political pressures and fear of the regime, as well as the fear of disrupting relations within the local community. As a result, despite the change of socio-political circumstances after 1991 that favoured narratives that contradicted the previous official narrative of pure partisan struggle, the camp remained largely unspoken about even then. The article thus shows that breaking collective amnesia is not a unilateral process. In addition to the favourable socio-political circumstances, the desire and need to break the silence must also arise within the community that has had oblivion imposed upon it. In 2021, the remaining foundations of one of the barracks were cleared and they are now evidence of a camp that now has a story and a history. Although some people are still reluctant to talk about this time, it can be said that the memory of the Borovnica camp has become an integral part of the local collective memory. The question remains how many similar situations and cases of post-war amnesia still exist in Slovenia and elsewhere in Europe.

Keywords: collective memory, oblivion, cultural memory, Second World War, Borovnica camp, Yugoslavia, Slovenia

VIRI IN LITERATURA

- Ahonen, P. (2003):** *After the Expulsion: West Germany and Eastern Europe 1945–1990.* Oxford, Oxford University Press.
- ARS, AS 1584** – Arhiv Republike Slovenije, fond SI AS 1584. Zbirka gradiva organov in organizacij za boj proti fašizmu v coni A Julijske krajine.
- ARS, AS 1931** – Arhiv Republike Slovenije, fond SI AS 1931. Republiški sekretariat za notranje zadeve.
- Assmann, J. (2011):** *Cultural Memory and Early Civilization. Writing, Remembrance, and Political Imagination.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Bajc, G. (2011):** Zgodba neke diplomatske note: ozadje britanskega in ameriškega posega v Beogradu 23. in 24. oktobra 1945 glede deportacij Italijanov iz Julijske krajine. V: Bajc, G. & B. Klabjan (ur.): *Pirjevčev zbornik: poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo: ob 70. obletnici akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca.* Koper, Univerzitetna založba Annales, 139–163.
- Bajc, G. (2012a):** *Anglo-Američani in fojbe.* V: Pirjevec, J., Dukovski, D., Troha, N., Bajc, G. & G. Franzinetti: *Fojbe.* Ljubljana, Cankarjeva založba, 297–325.
- Bajc, G. (2012b):** *Aretacije, internacije in deportacije po prvi in drugi svetovni vojni na območju Julijske krajine: oris problematike in poskus primerjave.* *Acta Histriae*, 20, 3, 389–416.
- Bajc, G. & U. Lampe (2017):** *Kritična analiza uporabe anglo-ameriških dokumentov glede nasilja ob koncu druge svetovne vojne v Julijski krajini.* *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*, 17, 1, 247–287.
- Berger, S. (2010):** *Remembering the Second World War in Western Europe, 1945–2005.* V: Pakier, M. & B. Strâth (ur.): *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance.* New York, Oxford, Berghahn Books, 119–136.
- Bessel, R. (2009):** *Germany 1945. From War to Peace.* New York, Harper Collins.
- Bet-El, I. R. (2004):** *Unimagined Communities: the Power of Memory and the Conflict in the former Yugoslavia.* V: Müller, J.-W. (ur.): *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past.* Cambridge, Cambridge University Press, 206–222.
- Cattunar, A. (2012):** *Le fonti orali sulla frontiera italo-slovena proposte per una ricerca sulle identità dei confini e sui confini fra le identità.* *Acta Histriae*, 20, 1–2, 151–174.
- Cattunar, A. (2014):** *Il confine delle memorie. Storie di vita e narrazioni pubbliche tra Italia e Jugoslavia (1922–1955).* Firenze, Le Monnier-Mondadori education.
- Cohen, S. J. (1999):** *Politics Without a Past. The Absence of History in Postcommunist Nationalism.* Durham, London, Duke University Press.
- Connerton, P. (1989):** *How Societies Remember.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Čepon, A. (2010):** *Alojz Čepon, r. 1931. Ustno pričevanje. Diktafonski zapis pri avtorici.*

- Di Sante, C. (2007):** *Nei campi di Tito. Soldati, deportati e prigionieri di guerra italiani in Jugoslavia (1941–1952).* Verona, Ombre corte.
- Doljšak, J. (2010):** Jože Doljšak, r. 1936. Ustno pričevanje. Diktafonski zapis pri avtorici.
- Dragojević, M. & V. Pavlaković (2016):** *Local Memories of Wartime Violence: Commemorating World War Two in Gospić.* *Suvremene Teme*, 8, 1, 66–87.
- Frank, M. J. (2007):** *Expelling the Germans: British Opinion and Post-1945 Population Transfer in Context.* Oxford, Oxford University Press.
- Godeša, B. (2016):** *Reconciliation Instead of History.* *Prispevki za novejšo zgodovino*, 56, 3, 101–117.
- Godeša, B. (2018):** *Post-Communist Interpretations of the Second World War in Slovenia in Comparison to Those of Other Former Yugoslav Nations.* *Slovene Studies: Journal of the Society for Slovene Studies*, 40, 1–2, 65–76.
- Godeša, B. (2019):** *Slovenian Historiography in the Grip of Reconciliation.* V: Luthar, O. & U. Heidemarie (ur.): *The Memory of Guilt Revisited: the Slovenian Post-Socialist Remembrance Landscape in Transition.* *Zeitgeschichte*, 46, 2, 205–224.
- Graham-Dixon, F. (2013):** *The Allied Occupation of Germany: The Refugee Crisis, Denazification and the Path to Reconstruction.* London, I. B. Tauris.
- Hitchcock, W. I. (2009):** *The Bitter Road to Freedom: The Human Cost of Allied Victory in World War II Europe.* New York, Free Press.
- Jarusch, K. H. & M. Geyer (2003):** *Shattered Past. Reconstructing German Histories.* Princeton, Oxford, Princeton University Press.
- Judt, T. (2005):** *Postwar. A History of Europe since 1945.* New York, The Penguin Press.
- Karge, H. (2009):** *Mediated Remembrance: Local Practices of Remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia.* *European Review of History*, 16, 1, 49–62.
- Karge, H. (2010a):** *Steinerne Erinnerung – Versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken in Jugoslawien (1947–1970).* Wiesbaden, Harrassowitz.
- Karge, H. (2010b):** *Practices and Politics of Second World War Remembrance: (Trans-) National Perspectives from Eastern and South-Eastern Europe.* V: Pakier, M. & B. Stráth (ur.): *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance.* New York, Oxford, Berghahn Books, 137–146.
- Karge, H. (2012):** *Sajmište, Jasenovac, and the Social Frames of Remembering and Forgetting.* *Filozofija i društvo*, 23, 4, 106–118.
- Klabjan, B. (2012):** *„Partizanska pokrajina“: Partizanski spomeniki in komemoriranj partizanov na tržaškem.* *Acta Histriae*, 20, 4, 669–692.
- Klabjan, B. (2017):** *„Our Victims Define Our Borders“: Commemorating Yugoslav Partisans in the Italo-Yugoslav Borderland.* *East European Politics and Societies*, 31, 2, 290–310.
- Klavora, M. (2010):** *Vzpostavitev italijansko-jugoslovanske državne meje leta 1947 in spomin prebivalcev Loga pod Mangartom.* *Acta Histriae*, 18, 1–2, 309–336.
- Kuljić, T. (2010):** *Sećanje na titoizam.* Beograd, Čigoja.

- Kuljić, T. (2012):** Kultura spominjanja. Teoretske razlage uporabe preteklosti. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Lampe, U. (2016):** Deportacije iz Julijske krajine po drugi svetovni vojni, 1945–1954. Doktorska disertacija. Koper, Univerza na Primorskem.
- Lampe, U. (2020):** Kako je ujetništvo spremenilo družinsko življenje: primer deportirancev iz Julijske krajine v Jugoslavijo po drugi svetovni vojni. *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*, 20, 3, 773–810.
- Lampe, U. (2021):** The Repatriation of Italian Prisoners of War from Yugoslavia after the Second World War (1945–7). *Journal of Contemporary History*, online first. Dostopno na: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/00220094211026733> (zadnji dostop: 14.01.2021).
- Lowe, K. (2014):** Podivjana celina: Evropa po drugi svetovni vojni. Ljubljana, Modrijan.
- Luthar, O. (2012):** Forgetting does (not) Hurt: Historical Revisionism in Post-Socialist Slovenia. *Nationalities Papers: the Journal of Nationalism and Ethnicity*, 40, 1–11.
- Luthar, O. (2019):** The Sanitation of Slovenian Post-Socialist Memorial Landscape. V: Luthar, O. & U. Heidemarie (ur.): *The Memory of Guilt Revisited: the Slovenian Post-Socialist Remembrance Landscape in Transition*. *Zeitgeschichte*, 46, 2, 261–273.
- Marušič, B. (1993):** O deportacijah in fojbah. *Primorska srečanja*, 18, 145, 321–329.
- Nemec, N. (1996):** Maggio ,45: arresti, deportazioni ed esecuzioni nel goriziano e nella Venezia Giulia. *Nuova iniziativa isontina*, 12, 29–34.
- Pakier, M. & B. Stråth (ur.) (2010):** *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. New York, Oxford, Berghahn Books.
- Passerini, L. (2014):** *Memory and Utopia*. New York, Routledge.
- Pavlaković, V. (2008):** *Red Stars, Black Shirts: Symbols, Commemorations, and Contested Histories of World War Two in Croatia*. The National Council for Eurasian and East European Research. Dostopno na: https://www.ucis.pitt.edu/nceer/2008_822-16h_Pavlakovic.pdf (zadnji dostop: 14.01.2021).
- Pelko, B. (2021):** Bogomir Pelko, r. 1963. Ustno pričevanje. Diktafonski zapis pri avtorici.
- Pušnik, M. (2019):** Media-based Historical Revisionism and the Public's Memories of the Second World War. V: Luthar, O. & U. Heidemarie (ur.): *The Memory of Guilt Revisited: the Slovenian Post-Socialist Remembrance Landscape in Transition*. *Zeitgeschichte*, 46, 2, 241–260.
- Režek, M. (2014):** Usmerjena preteklost: mehanizmi ideološke in politične „kontaminacije“ zgodovinopisja v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji (1945–1966). *Acta Histriae*, 22, 4, 971–992.
- Rožac Darovec, V. (2012):** „Po svobodi je v vas pršu hudič!“: pomen ustne zgodovine za razkrivanje mitoloških struktur v preteklosti – primer spominjanja Rakitljanov. *Acta Histriae*, 20, 4, 693–702.

- Rožac Darovec, V. (2016):** Komemoriranje TIGR-a v kontekstu politike spominjanja na Primorskem po letu 1991. *Acta Histriae*, 24, 4, 891–904.
- Rožac Darovec, V. (2018).** An Archaeology of Remembering the Fascist Era in the Istrian Countryside – a Case Study of the Village Rakitovec. *Acta Histriae*, 26, 4, 1143–1156.
- Salvatici, S. (2008):** Senza casa e senza paese: Profughi europei nel secondo dopoguerra. Bologna, Il Mulino.
- Stafford, D. (2008):** Endgame 1945. Victory, Retribution, Liberation. London, Abacus.
- Širok, K. (2010):** Spomin in pozaba na obmejnem območju: predstave o goriški preteklosti. *Acta Histriae*, 18, 1–2, 337–358.
- Širok, K. (2012a):** Kolektivni spomin, pričevalec in zgodovina: diskurzivne konstrukcije preteklosti. *Acta Histriae*, 20, 1–2, 137–150.
- Širok, K. (2012b):** Identitete, zgodovina in dediščina prostora – prakse spominjanja in komemoracije na goriškem v XX. stoletju. *Acta Histriae*, 20, 4, 631–646.
- Širok, K. (2012c):** Kalejdoskop goriške preteklosti. Zgodbe o spominu in pozabi. Ljubljana, Založba ZRC.
- Todorova, M., Dimou, A. & S. Troebst (2014):** Remembering Communism. Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe. Budapest, New York, Central European University Press.
- Troha, N. (1999):** Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan.
- Troha, N. (2000):** Italijani v vojnem ujetništvu v Jugoslaviji 1944–1947. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 10, 2, 325–340.
- Verginella, M. (2019):** Political Remake of Slovenian History and Trivialisation of Memory. V: Luthar, O. & U. Heidemarie (ur.): *The Memory of Guilt Revisited: the Slovenian Post-Socialist Remembrance Landscape in Transition*. *Zeitgeschichte*, 46, 2, 189–204.
- Zajc, M. (2019):** The Politics of Memory in Slovenia and the Erection of the Monument to the Victims of all Wars. V: Luthar, O. & U. Heidemarie (ur.): *The Memory of Guilt Revisited: the Slovenian Post-Socialist Remembrance Landscape in Transition*. *Zeitgeschichte*, 46, 2, 225–240.
- Zakrajšek, A. (2010):** Anka Zakrajšek, r. 1944. Ustno pričevanje. Diktafonski zapis pri avtorici.
- Zakrajšek, A. (2021):** Anka Zakrajšek, r. 1944. Ustno pričevanje. Diktafonski zapis pri avtorici.
- Žitko, S. (2010):** Slavko Žitko, r. 1937. Ustno pričevanje. Diktafonski zapis pri avtorici.

VLOGA POPULARNE KULTURE IN OGLAŠEVANJA V KULTURI SPOMINJANJA: GRAJENJE JUGOSLOVANSKE NACIJE IN ZAMIŠLJANJE SLOVENSKE DRŽAVE

Polona TRATNIK

Nova univerza, Fakulteta za slovenske in mednarodne študije, Mestni trg 23, 1000 Ljubljana, Slovenija
Inštitut IRRIS za raziskave razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1 F, 6273 Marezige, Slovenija
e-mail: polona.tratnik@guest.arnes.si

IZVLEČEK

V članku preučujem dva procesa, ki delujeta za izgradnjo državnosti. Kot primer izgradnje nacije, ki poteka »od zgoraj navzdol«, obravnavam grajenje jugoslovanske nacije, ki jo je prožila jugoslovanska država z oblikovanjem političnega kolektivnega spomina skozi vojni film in praznovanje dneva mladosti. Drug proces, ki ga preučujem, poteka »od spodaj navzgor« in pomeni zamišljanje nacije v lastni državi. Politični poziv intelektualcev k zamišljanju slovenske nacije, ki ga obravnavam kot primer, je bil predstavljen leta 1987 s prispevki za slovenski nacionalni program v 57. številki Nove revije. Slovensko identiteto so krepile tudi reprezentacije slovenskega naroda v lastni deželi, kar v naslednjem koraku pomeni državo. V tem reprezentiranju so bile pomembne zlasti oglaševalske kampanje Studia marketing Delo.

Ključne besede: politični spomin, izgradnja nacije, »Slovenija, moja dežela«, kolektivni spomin, slovenski narod, jugoslovanska nacija, jugoslovanstvo, nacionalna identiteta, osamosvojitve, slovenska nacija

IL RUOLO DELLA CULTURA POPOLARE E DELLA PUBBLICITÀ NELLA MEMORIA CULTURALE: COSTRUIRE LA NAZIONE JUGOSLAVA E IMMAGINARE LO STATO SLOVENO

SINTESI

Nel contributo vengono studiati due processi che operano la costruzione della statualità. Come esempio di costituzione top-down di una nazione si analizza la costruzione dell'identità nazionale jugoslava, fomentata dallo stato jugoslavo con la formazione di una memoria politica collettiva mediante il cinema di guerra e la celebrazione della Giornata della gioventù. L'altro processo in esame, la costituzione bottom-up, implica la concettualizzazione di una nazione dentro un suo proprio Stato. L'appello politico alla concettualizzazione di una nazione slovena, lanciato dagli intellettuali, esaminato a mo' di esempio, fu presentato nel 1987 attraverso i contributi al Programma naziona-

le sloveno nel numero 57 della rivista «Nova revija». L'identità slovena si consolidava grazie anche alle rappresentazioni del popolo sloveno in un proprio paese, che nella fase successiva significa lo Stato. In questo contesto hanno avuto un impatto importante in particolare le campagne pubblicitarie dell'agenzia Studio marketing Delo.

Parole chiave: memoria politica, nation building, «Slovenia, il mio paese», memoria collettiva, popolo sloveno, nazione jugoslava, jugoslavismo, identità nazionale, indipendenza della, nazione slovena

UVOD¹

V članku preučujem dva procesa, ki delujeta za izgradnjo državnosti, vendar sta precej različna. Izgradnjo nacije v smislu uveljavljene definicije tega pojma (angl. *nation-building*) proži že ustanovljena država. Kot primer takšne izgradnje nacije obravnavam grajenje jugoslovanske nacije, ki jo je prožila Socialistična federativna republika Jugoslavija (SFRJ) kot država. Drug proces, ki ga preučujem, pomeni utrjevanje narodne zavesti z zamišljanjem naroda na lastnem ozemlju, kar ultimativno vodi v zamišljanje nacije, ki obstaja v lastni državi. V tem primeru zamišljanja nacije ne proži država in ne pomeni »izgradnje nacije« v ustaljenem pomenu tega termina. Kot primer takšnega zamišljanja nacije obravnavam zamišljanje slovenske države v osemdesetih letih dvajsetega stoletja, torej še v kontekstu SFRJ. Za proženje procesov izgradnje nacije ima država na voljo aparate, ki lahko vršijo propagandne akcije. Če narod še nima lastne države, si jo pa želi, potem v okoliščinah obstoječe politične formacije državotvorne procese težko vrši. Ljudje se samoiniciativno združujejo, lahko tudi tajno. Želja po formaciji samostojne politične skupnosti mora biti močna. Zamišljanje lastne države znotraj obstoječe večnarodne države se dogaja na strani samega naroda, ljudstva in je proženo »od spodaj«. Grajenje nacije pa proži država, torej gre za proces »od vrha navzdol«. V članku na študijah primerov obravnavam ta razlikovanja,

1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnih projektov *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države* (ARRS, J6-9354) ter *Družbene funkcije pravljic* (ARRS, J6-1807), ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS). Avtorica se za pomoč v zvezi z viri zahvaljujem Dimitriju Ruplu, Novi univerzi, Fakulteti za slovenske in mednarodne študije, in Tomažu Zalazniku, Inštitutu Nove revije.

ki doslej znotraj diskurza o izgradnji nacije še niso bila izpostavljena. Želja po skupnem življenju v večnarodni SFRJ je po smrti predsednika Tita plahnela, državna propagandna služba je ošibela. Ideološko mesto za zamišljanje drugačne politične skupnosti se je vse bolj sproščalo. Slovenke in Slovence so motile težnje k srbski hegemoniji, ki so jih prepoznali kot grožnjo za dolgoročni obstoj slovenskega naroda. Vse bolj so si zamišljali osvoboditev v smislu lastne države. Diskurz o osamosvojitvi v javnem diskurzu ni bil vselej neposreden. Namigi o slovenskem narodu na lastnem ozemlju so bili podani skozi dvoumne retorike, ki so posredovale razumljiva sporočila naslovnikom, za oblast pa so uspele ostati sprejemljive. S tega stališča je področje oglaševanja, ki je v primeru Slovenije odigralo pomembno vlogo, posebej zanimivo, saj je osredotočeno prav na komunikacijo sporočil.

Prek različnih aktivnosti so kulturniki in intelektualci v osemdesetih letih dvajsetega stoletja v Sloveniji prispevali k osamosvojitvenim procesom. Slovenski narod je v svoji zgodovini večkrat premišljeval o svoji poziciji, ki je bila v večnarodnih političnih formacijah zaznamovana s prevlado drugih narodov, zaradi česar so si Slovenci prizadevali za večjo kulturno avtonomijo, zlasti s priznanjem slovenskega jezika in slovenskih kulturnih dosežkov. Slovenci smo prvič v zgodovini razglasili samostojno državo leta 1991. Možnosti za ta dosežek so se pokazale ob političnem razpadanju SFRJ zlasti po smrti predsednika Josipa Broza Tita leta 1980. S tem, ko se je šibila jugoslovanska politična formacija, se je šibilo tudi *grajenje jugoslovanske nacije*, ki se je vršilo prek oblikovanja *političnega kolektivnega spomina*. Tega je oblast gradila tudi skozi vojni film in praznovanje dneva mladosti. S tem, ko je jugoslovanski propagandni stroj, ki je bistveno prispeval k »mehkim« vidikom izgradnje jugoslovanske države, izgubljal svojo moč, so v to »izpraznjeno mesto« lahko vstopile reprezentacije, ki so konsolidirale druge skupnostne identitete s končnimi vizijami v nacionalnih političnih emancipacijah. V primeru Slovenije je bil konkreten poziv k zamišljanju slovenske nacije predstavljen leta 1987 s prispevki za slovenski nacionalni program, objavljenimi v 57. številki *Nove revije*. Ob političnem programu so potekali še drugi procesi, ki so utrjevali slovensko narodno identiteto s tem, ko so proizvajali reprezentacijo *slovenskega naroda v svoji deželi*, ki je v naslednjem koraku postala zamisel o *državi slovenske nacije*. V tem smislu so bile pomembne oglaševalske kampanje Studia marketing Delo; še zlasti tiste, ki so oglaševale Slovenijo kot turistično destinacijo. S temi oglaševalskimi akcijami so se utrdili slovenski narodni simboli in narodotvorne reprezentacije Slovenije ter njenih ljudi. Pomembno vlogo pri tem so imeli umetniki – literati, vizualni umetniki, glasbeniki, oblikovalci, filmski ustvarjalci, pa tudi vsi tisti, ki so pri tem sodelovali. V članku preučujem zamišljanje slovenske nacije pred razglasitvijo samostojne države, kot se je oblikovalo zlasti prek oglaševanja, ki je prispevalo k utrjevanju slovenske narodne identitete in k zamišljanju slovenske nacije v samostojni državi. Predvsem me zanima primer kampanje »Slovenija, moja dežela«.

SLOVENSKI NACIONALNI PROGRAM IN NASPROTOVANJE SLOVENSKEGA POLITIČNEGA VODSTVA

Angleški izraz *nation-building*, ki je v slovenski jezik težko prevedljiv, se je v šestdesetih letih dvajsetega stoletja uveljavil za opisovanje procesov izgradnje države (Kolstø, 2014, 2; Connor, 1978, 383). Prav tako se je v kontekstu ameriške izkušnje konstruiranja novega političnega reda v na novo naseljeni deželi izraz *nation-building* pravzaprav nanašal na »izgradnjo države« (angl. *state-building*), saj se narod v smislu »skupnosti z deljenimi vrednotami, tradicijami in zgodovinskim spominom« v tem primeru nikoli ne zgradi, je izpostavil Francis Fukuyama (Fukuyama, 2006, 3). Evropska unija izraz *nation-building* v svojih dokumentih še danes razume in v slovenščino prevaja kot oblikovanje države ali izgradnja države. Sodobni raziskovalci v nedavnih študijah razlikujejo procesa »izgradnje države« (angl. *state-building*) in »izgradnje nacije« (angl. *nation-building*). Pål Kolstø z raziskovalnimi kolegi uporablja izraz »izgradnja nacije« (angl. *nation-building*) za »strategije konsolidacije identitet znotraj držav« (Kolstø, 2014, 3), medtem ko se izraz »izgradnja države« (angl. *state-building*) nanaša na administrativno, ekonomsko in vojaško temeljno delo funkcionalnih držav oz. pomeni »trde« vidike konstruiranja države. »Izgradnja nacije« pomeni »mehke« vidike konsolidacije države, kot sta »konstrukcija skupne identitete in občutka enotnosti med populacijo« (Kolstø, 2014, 3).

Skoraj štiri desetletja prej je Walker Connor preučeval zapletene sorodnosti in razlikovanja med pojmom narod in etnična skupina glede na konkretne primere. Etimološko naj bi imela oba izraza isti izvor in pomen, a Connor opaža, da so Američani izraz etnična skupina zožili za opisovanje skupine s skupno kulturno tradicijo v smislu identitete, ki obstaja kot *podskupina* v večji družbi (Connor, 1978, 386).² Toda občutek etnične solidarnosti še ne ustvari naroda, je razmišljal Max Weber ob etničnih manjšinah. Connor je, izhajajoč iz Webra, razmišljal o ljudstvih, preden postanejo narodi, kot o potencialnih narodih. V navezavi na takšne primere je razložil proces *formiranja naroda* (angl. *nation formation*). Ta proces se prične z nizko stopnjo etnične solidarnosti, ki ga čuti etnični element, ko je soočen s tujim elementom, ob čemer se približa prej občutkom ksenofobije kot pa nacionalizma. Ta moment je politično zelo pomemben in priča o tem, da mora ljudstvo najprej etnično vedeti, kaj ni, da lahko potem ve, kaj je. Kot primere navaja Connor Slovake, Hrvate in Slovence pod Habsburško monarhijo, kjer so se ozavestili, da niso niti Nemci niti Madžari, in sicer precej preden so imeli pozitivna mnenja v zvezi s svojo etnično ali narodno identiteto (Connor, 1978, 388). Kolstø opozarja na pomenljivo razliko med pojmom angl. *nation* in *narod*. Narod je termin, ki se uporablja na območju bivše Jugoslavije in Sovjetske zveze. Če je

2 Connor navaja, da Harvardova enciklopedija ameriških etničnih skupin iz leta 1980 evidentira petnajst etničnih skupin, med njimi slovensko, pri kateri pripominja, da obstajajo velike razlike med lokalnimi narečji in kulturami ter da se Prekmurci niso razumeli kot Slovenci vsaj do leta 1918 (Connor, 1990, 95).

na zahodu etnična skupina brez inherentnega razmerja s prebivalstvom države, je nacija (angl. *nation*) politični koncept, ki se nanaša na »celotno populacijo države«. ³ Slovanski izraz *narod* pa je, drugače, kulturni in politični koncept, in označuje »kulturno skupino, ki poseduje politično identiteto v povezavi z državo, a ni identična s celotnim prebivalstvom tiste države« (Kolstø, 2014, 5). Takšen je primer bivše Jugoslavije kot večnarodne države, pri čemer Kolstø dodaja, da kadar jezikovne razlike ne zadostujejo, da bi ločevale narodne identitete, potem to funkcijo prevzame religija.

Osnove za pojmovanje naroda in nacije so postavili romantiki, zlasti Georg W. F. Hegel. V svoji filozofiji zgodovine se je Hegel posvetil vprašanju, kako se duh udejanja skozi zgodovino, in sicer prek svetovnozgodovinskih ljudstev, kot imenuje tiste skupnosti, ki imajo pomen za svetovno zgodovino in so narodi. »Principi ljudskih duhov v nujni postopnosti so sami zgolj momenti enega občega duha, ki se v zgodovini dviga in dovršuje v neko dojemajočo se totaliteto« (Hegel, 1967, 93). Vsak svetovnozgodovinski narod sledi istemu notranjemu poteku v treh razdelkih, od nastajanja individualnosti, samostojnosti (zmagovita sreča navzven v dotiku s prejšnjim svetovnozgodovinskim ljudstvom) do propadanja (ob srečanju s poznejšim organom svetovne zgodovine): »tako se narod oblikuje na dvojen način: po eni strani iz sebe, po drugi strani pa iz tuje pobude. To dvojnost mora združiti« (Hegel, 1967, 164). Cilj in smoter vsakega naroda je, da se uresniči v državi. Najprej je tu »surovo, zastrto« ljudstvo, ki v nadaljevanju postane država. »Podvzetej biti država, umna celota v sebi, je obči umski smoter« (Hegel, 1999, 17). Tine Hribar je prek branja Hegla, za katerega narod postane svetovnozgodovinski »šele tedaj, ko ‚postane država‘« (Hribar, 1987, 3) in po katerem je zato »substancijalni cilj vsakega naroda biti država, nacija« (Hegel v Hribar, 1987, 3) podal naslednje definicije: »*ljudstvo* je množica narodno neizdiferenciranih ljudi, *narod* je skupina ljudi istega rodu, ljudstvo kot narod tvori *etnižo*, *država* je suverena politična oblast, *nacija* je presek naroda in države, v idealnem primeru narod s suvereno politično oblastjo, tj. z lastno državo« (Hribar, 1987, 3).

V znameniti 57. številki *Nove revije*, ki je izšla februarja 1987, je skupina slovenskih intelektualcev objavila »prispevke za slovenski nacionalni program«, katerih bistveno sporočilo je bilo, da se mora slovenski narod preoblikovati v nacijo, kar pomeni doseči suverenost z razglasitvijo svoje države. Kot sedem let po izidu razlaga glavni urednik, Niko Grafenauer, je bila številka posvečena »premisleku, ki naj osvetli položaj slovenske nacije in družbe v kriznih razmerah, kakršne so ju substancijalno čedalje globlje načenjale, in je bilo zato nujno in neodložljivo, da se pokaže ne le na vzroke in posledice, ampak hkrati nakažejo opcije za izhod iz tega zgodovinskega klinča« (Grafenauer, 1994, 2). Združitev slovenskega naroda in države je po razlagi Dimitrija Rupla rezultat pomladnega gibanja, ki se začne pri *Novi reviji*, še posebej pri njeni 57. številki (Rupel, 2018, 1). Toda vprašanje

3 Kadar se angl. izraz *nation* razume v tem smislu, ga prevajam kot nacija. Izraz nacija torej uporabljam kot politični koncept in v navezavi na državo.

o prihodnosti slovenskega naroda se je v slovenski zgodovini večkrat zastavilo. Uredništvo 57. številke *Nove revije* kot prelomno opredeli poletno številko revije *Problemi* iz leta 1970, ki jo je uredil Dušan Pirjevec in ki se je osredotočila na vprašanje, »kaj hočemo Slovenci početi sami s seboj«. Avtorji programa *Zedinjena Slovenija* (1848) in *Majniške deklaracije* (1917) so videli slovensko prihodnost v povezavi s Hrvati, medtem ko so v drugi polovici devetnajstega stoletja napredni intelektualci »obupavali nad slovenstvom in se malodušno spraševali, ali naj se utopijo v pruskem ali ruskem narodnem morju« (Rupel, 2018, 1). Ivan Urbančič v 57. številki *Nove revije* opredeli slovenski narod kot zgodovinski, prepozna pa tudi jugoslovansko krizo in nujnost vprašanja o prihodnosti Slovencev:

Vsak zgodovinski narod je zmeraj znova postavljen pred vprašanja o možnostih in nemožnostih svojega bivanja. Zmeraj znova se mora odločati o svojih bivanjskih možnostih, ki se iz njegove nekdanjosti skozi sedanost odpirajo v prihodnost. Vse to velja za Slovence kot narod v današnji državni skupnosti z drugimi jugoslovanskimi narodi. Pri tem je nedvomno, da sedanja težka jugoslovanska kriza postavlja v ospredje tudi vprašanja o položaju narodov kot narodov v Jugoslaviji in s tem seveda tudi vprašanja o položaju, možnostih in perspektivah Slovencev. Taka vprašanja so danes neodložljiva. (Urbančič, 1987, 30)

Peter Jambreč je zagovarjal pravico do samoodločbe slovenskega naroda in je z vidikov zgodovinskosti, ustavnosti (jugoslovanska ustava iz leta 1974 jo je namreč zagotavljala) in mednarodnih primerjav utemeljil njeno legitimnost (Jambreč, 1987).

V jugoslovanski formaciji je bila težava, kot jo je zaznal France Bučar, v prepričanju, da o odnosih med ljudmi, med narodi in državami odloča samo moč, kar posledično pomeni, da tam, kjer ima vladajoči razred ali vladajoči narod absolutno premoč, »bo pač on narekoval pogoje družbenega sožitja.« V Jugoslaviji sta vladajoča družbena elita oz. »vladajoči narod« menila, »da si zaradi svoje družbene premoči lahko dovolita samovoljo, ureditev, ki bi ustrezala njihovi absolutni premoči« (Bučar, 1987, 150). »Vsiljevanje vzhodnoevropskih vzorcev ravnanja tudi predelom, ki so bili navezani na zahodnoevropsko izročilo in predvsem na solidnost zahodnoevropske države, je moralo v razmerah političnega demokratizma in vsiljevanja unitarizma nujno prej ali slej – tudi ne glede na socialna in gospodarska vprašanja – pripeljati do neobvladljivosti položaja. Ob takšnem modelu država enostavno ni mogla funkcionirati« (Bučar, 1987, 151). Arhaični princip represivnega urejanja mnogoterosti je spremljalo vse delovanje civilne družbe znotraj Jugoslavije, je zaznal Jože Pučnik. Represivnost do posameznikov, kamor sodi »leninistično ‚določanje‘ sovražnikov kot personaliziranega zla in njihovo dejansko uničevanje«, je znak represivnosti političnega sistema, »posebno v skrajno politiziranih totalitarnih družbah« (Pučnik, 1987, 130). Od 1945 do 1989 je bila Zveza komunistov edina politična stranka Slovenije. Slovenske razmere je Pučnik pred razpadom SFRJ opisal takole: »imamo leninistični politični sistem, ki se opira

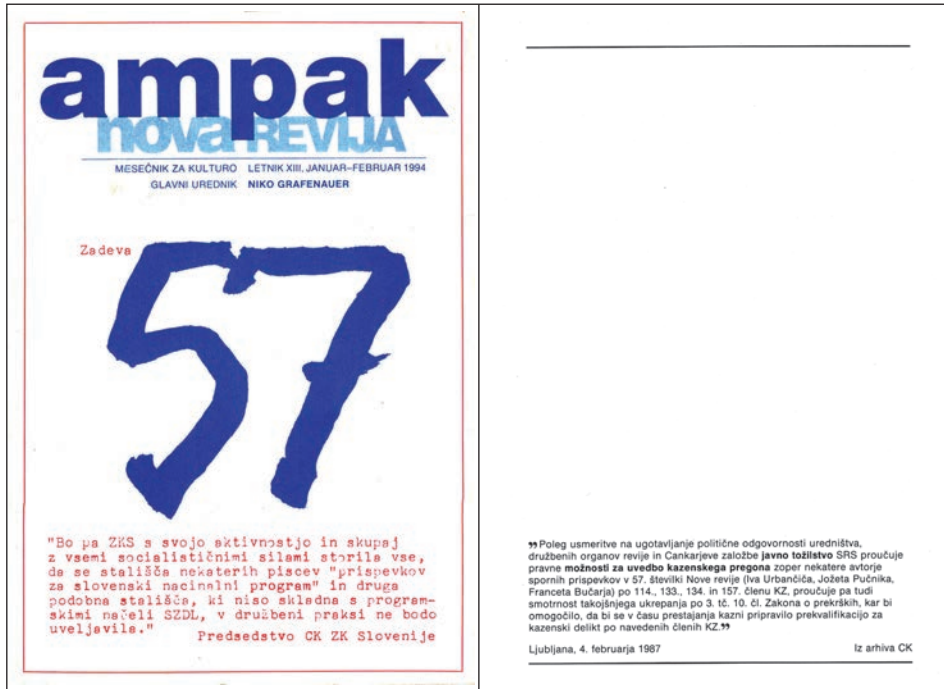
na apriorno samolegitimiranje partije; partija se je proglasila za ‚vodilno idejno in politično silo‘ ter si s tem ustavno zagotovila politično privilegirani status; s tem svojim statusom, povezanim z dejanskim monopolom na oblast, lahko na političnem področju poljubno in politično nekontrolirano določa svojo ‚linijo‘, tj. vsakokratno količino oblastno organizirane moči, ki jo bo uporabila pri uresničevanju svojih načrtov« (Pučnik, 1987, 134). Na podlagi teh ugotovitev Pučnik sklepa, da: »Imamo torej totalitarni politični sistem« (Pučnik, 1987, 134). Partija kot ustavno privilegirana »vodilna idejna in politična sila« lahko samostojno odloča o količini moči, ki jo bo uveljavljala. Nadalje Pučnik v svojem članku ugotavlja, da [t]renutno živimo v Sloveniji v liberalni fazi«, skoraj v približku demokratičnim razmeram, a vsak hip se lahko sistem, ki je totalitaren,

odloči za uporabo večje ali celo maksimalne količine oblasti, če bi v cekaju ali predsedstvu prišlo od ustrezne ‚ocene položaja‘. Odtod izvira bojazen in strah v ljudeh, tudi v meni samem: kaj če danes ponoči pride do izredne seje cekaja in se uveljavijo ‚ocene‘, da je potrebno ‚narediti red‘? Da je ‚potrebno‘ ukiniti nekatere revije, zamenjati uredništva pri drugih glasilih, da je ‚potrebno‘ zapreti tega ali onega, da so ‚potrebne‘ eksemplarične obsodbe? (Pučnik, 1987, 135)

Kako točna je bila Pučnikova analiza sistema kot totalitarnega in način delovanja političnega vodstva, se je izkazalo takoj po izidu 57. številke *Nove revije*, saj je predsedstvo Centralnega komiteja Zveze komunistov (CK ZK) Slovenije, katerega predsednik je bil med leti 1986 in 1989 Milan Kučan,⁴ v odgovor na objavo »prispevkov za slovenski nacionalni program« na svoji seji dne 26. februarja 1987 sklenilo in svoje uradno stališče objavilo v vseh slovenskih medijih: »Bo pa ZKS s svojo aktivnostjo in skupaj z vsemi socialističnimi silami storila vse, da se stališča nekaterih piscev ‚prispevkov za slovenski nacionalni program‘ in druga podobna stališča, ki niso skladna s programskimi načeli SZDL [Socialistična zveza delovnega ljudstva],⁵ v družbeni praksi ne bodo uveljavila« (Predsedstvo CK ZKS, 1994, 45). CK ZKS je 4. februarja usmeril javno tožilstvo SRS (Socialistične republike Slovenije) na ugotavljanje politične odgovornosti uredništva, družbenih organov *Nove revije* in Cankarjeve založbe, ki je revijo izdajala, na ugotavljanje možnosti za uvedbo kazenskega pregona avtorjev 57. številke *Nove revije* (Iva Urbančiča, Jožeta Pučnika in Franceta Bučarja) po členih 114, 133, 134 in 157 KZ in na ugotavljanje možnosti za takojšnje ukrepanje po Zakonu o prekrških, »kar bi omogočilo, da bi se v času prestajanja kazni pripravilo prekvalifikacijo za kazenski delikt po navedenih členih KZ« (CK ZK v: *Ampak Nova revija*, notranjost naslovnice).

4 Drugi člani so bili: Ivan Dolničar, Vlado Klemenčič, Matjaž Kmecl, Andrej Marinc, Miloš Prošenc, Rafael Razpet, Ciril Ribičič, Jože Smole, Slavko Soršak, Emil Štern, Tina Tomlje in Iztok Vinkler.

5 SZDL je bila transmisija Komunistične partije, ki je imela funkcijo družbene mobilizacije za izgradnjo družbenega in političnega sistema, nadzorovala je tisk oz. medije in je formalno vključevala vse politične organizacije in nepolitična društva.

Sliki 1 in 2: Naslovnica (levo) in notranja stran naslovnice (desno) revije Nova revija Ampak. Leta 1994 je Nova revija Ampak izdala številko, ki je tematizirala zgodovinsko 57. številko Nove revije. Objavljeni so povzetki tedanjih prispevkov z refleksijami, odzivi političnega vodstva iz leta 1987, to je Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, ki je 4. februarja 1987 na seji odredilo pregon (notranja stran naslovnice, desna slika) in 27. februarja 1987 v občilih objavilo uradno stališče (citat na naslovnici, ki jo prikazuje leva slika), obsežna razprava Socialistične zveze delovnega ljudstva, ki je bila v nadaljevanjih objavljena v Delu, ponatisnjeni so bili tudi izbrani medijski odzivi na objavo številke in prvič je bila javno objavljena obtožnica zveznega tožilca. Številko je uredila Alenka Puhar (Vir: moj izvod revije).

Božo Repe navaja, da so se »oblasti v Ljubljani izogibale represivnih ukrepov in so skušale kritike utišati s t. i. administrativnimi ukrepi, to je z zaplembami posameznih števil revij, prepovedmi objave posameznih knjig, menjavami v uredništvih, organizacijo razprav v SZDL ali marksističnih centrih, na katerih so posamezna dela kritizirali« (Repe, 2001, 18). Repe zapiše, da so oblastni krogi sprva prispevke obsodili »v obliki t. i. ‚družbene kritike‘, organiziranja raznih razprav predvsem prek SZDL, pisanja v medijih ipd. S posameznimi prispevki in številko v celoti so polemizirali, prišlo je do zamenjav v uredništvu, ne pa tudi do ostrejših administrativnih ukrepov (npr. prepovedi revije) in tudi ne do sodnih pregonov, čeprav so

jih zvezne oblasti zahtevale« (Repe, 2001, 36). Vendar pa menjave v uredništvih in podobni ukrepi jasno kažejo na represivnost sistema. Glavni in odgovorni urednik, Niko Grafenauer in Dimitrij Rupel, sta bila zamenjana, za novega v. d. glavnega in odgovornega urednika je bil imenovan Boris A. Novak za dobo šestih mesecev. »Temu bi se lahko reklo, da je bil na opazovanju, revija pa pogojno obsojena,« sklene Alenka Puhar, ki je leta 1994 uredila posebno številko revije *Ampak Nova revija*, v kateri so ponatisnjeni odzivi na 57. številko *Nove revije*, t. i. »prispevek k anatomiji politične gonje« (Puhar, 1994, 120). Alenka Puhar razloži, da je bila kot najbolj primerna izbrana »mehka oblika spopada« pod vodstvom SZDL. 20. februarja 1987 je Jože Smole, predsednik SZDL, sklical tiskovno konferenco, 27. februarja pa je imelo predsedstvo republiške konference SZDL Slovenije sejo, na kateri je sodelovalo 26 ljudi (iz kroga *Nove revije* sta bila povabljeni glavni in odgovorni urednik, Grafenauer in Rupel), ki so, kot je poročal tisk, denimo v *Delu* z naslovom »Ostra, vendar strpna zavrnitev Prispevkov«, »argumentirano zavrnili teze nekaterih prispevkov Nove revije«. Razprave so objavljali v *Delu*, *Književnih listih* 5., 12., 19. in 26. marca 1987 pod naslovom »Obravnava in zavrnitev nesprejemljivih stališč« (Osterman, Brolih, Polič, Vidmar, Pleterski, Mikeln, Kavčič, Tomlje, Ribičič, Partljič, Flis, Šentjunc, Rupel, Likar, Knez, Grafenauer, Česnik, Tavčar, Balažic, Gorjan, Čačinovič, Zlobec, Strehovec, Prosenc, 1994, 46–91). Razpravljavci SZDL pa niso zavrnili le kritik obstoječega režima, podanih v 57. številki *Nove revije*, kar je bila glavna tema večine razprav, temveč tudi vsebovane namige na osamosvojitve Slovenije: »Poigravanje s posameznimi vprašanji nacionalizma, separatizma, ustavne ureditve Jugoslavije je poigravanje s tako resnimi vprašanji, da lahko postane vzrok za neslutene posledice, zlasti takšne, ki jih spraševalci sami verjetno ne znajo in nimajo moči obvladati«, je poudarila Tina Tomlje (Tomlje, 1994, 63). Dober mesec kasneje, 2. aprila 1987, je Branko Mikulič, predsednik Zveznega izvršnega sveta, v intervjuju, objavljenem v reviji *Spiegel*, v odziv na objavo »prispevkov za slovenski nacionalni program« napovedal obrambo sistema »z vsemi sredstvi. K temu spada tudi vojska« (Mikulič, 1994, 108).

Alenka Puhar je v sklepnem zapisu *Nove revije Ampak* opozorila, da »bi bilo navno misliti, da je šlo – tako tu kot pri drugih aferah ali gonjah – za spontani izbruh ljudstva in njegove elite. Toda ohranjanje videza spontanosti je bilo nadvse zaželeno«. Pomenljivo je, da je večidel kritičnega odziva torej opravila Socialistična zveza in ne Zveza komunistov, s čimer se je zagotovilo videz demokratičnosti, je razložila Alenka Puhar. Mediji so sledili političnim taktikam obračuna, zato so časopisna poročila »po dogovoru s političnim vrhom«, kot je domnevalo uredništvo *Ampak Nove revije*, z naslovi »samohvalno opozarjala na strpnost, odprtost, dialoškost, liberalnost režima v Sloveniji« (Puhar, 1994, 119). Poročilo kitajske agencije Hsinhua z dne 13. marca 1987 priča o tem, da je jugoslovansko politično vodstvo pozvalo h kampanji ljudske kritike in da je sledilo primarni odločitvi slovenskega vodstva o boju proti težnjam revije: »Jugoslovansko komunistično vodstvo je v sredo pozvalo prebivalce te države h kampanji kritike proti slovenskemu časniku Nova revija zaradi protikomunističnih in protinacionalnih stališč. Poziv je bil poslan s sestanka Predsedstva CK ZKJ, kjer so se odločili podpreti lokalno

vodstvo Slovenije v boju proti reakcionarnim tendencam revije« (Kitajska agencija Hsinhua, 1994, 104). V zvezi z objavo prispevkov za slovenski nacionalni program je organizacija borcev iz Zagreba podala kazensko prijavo na ljubljansko temeljno tožilstvo. 18. januarja 1988 pa je zvezni javni tožilec Miloš Bakić v Beogradu spisal obtožnico (Bakić, 1994, 110–116). Vloga 57. številke je bila po razlagi Grafenauerja vsaj trojna: 1. odigrala je vlogo grešnega kozla; 2. pokazala je na »enotnost slovenske partije in njenih transmisij v obsodbi ideološko in politično ‚nesprejemljivih stališč‘«, kar je bil manifestativni prispevek k programski enotnosti z jugoslovansko partijo, 3. posledica partijske gonje zoper Novo revijo in liberalizacije ideološkega enoumja je bila evokacija opozicionalne politične javnosti (Grafenauer, 1994, 2–3).

Na pričetku leta 1987, ko so v javni diskurz vstopale konkretne pobude za slovensko osamosvojitve, se je slovensko politično vodstvo zavzelo za zatrtje morebitnega uresničevanja slovenskega nacionalnega programa in taktično (prek SZDL) organiziralo tako imenovano javno obsodbo »prispevkov za slovenski nacionalni program«. Z zavrnitvijo »prispevkov za slovenski nacionalni program«, ki so bili »znak upora zoper jugoslovansko obarvani srbski hegemonizem« in »zoper satrapsko vladavino vojaško-partijske oligarhije v ekonomsko in socialno propadajoči državi«, kot jih označi Grafenauer (Grafenauer, 1994, 3), slovensko politično vodstvo ni dalo svojega prispevka k zamišljanju slovenske nacije, temveč je podprlo grajenje jugoslovanske države in nacije. Toda družbena iniciativa za politično osamosvojitve Slovenije je bila kljub nasprotnim prizadevanjem slovenskega političnega vodstva tako močna, da je naposled privedla do uresničenja tega političnega programa in je tako Slovenija leta 1991 prvič v zgodovini postala suverena država slovenskega naroda. Marca leta 1990 izide 95. številka *Nove revije*, ki govori o možnostih osamosvojene Slovenije – uresničevati so se začele nekatere temeljne zahteve slovenskega nacionalnega programa, zapiše uredništvo (Grafenauer & Hribar, 1990, 241). V njej je objavljena tudi Deklaracija o slovenski samoodločbi, ki jo pripravi DEMOS – Združena opozicija Demos. Tako se je izkazalo, da je Branko Mikulić leta 1987 napačno presodil, da »[t]i ljudje sami po sebi niso sposobni, da bi ogrozili našo ureditev« (Mikulić, 1994, 108).

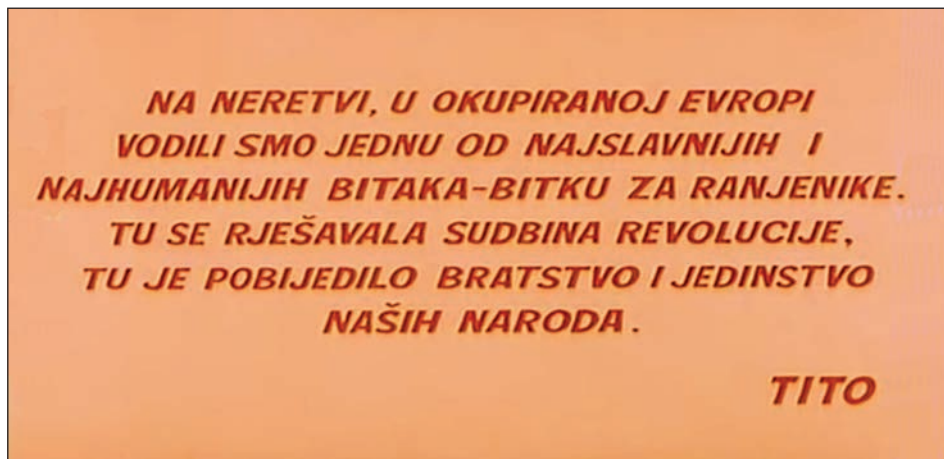
GRAJENJE JUGOSLOVANSKE NACIJE PREK OBLIKOVANJA POLITIČNEGA SPOMINA

Kolstø opredeli tri valove procesov »izgradnje nacij« – prvi se nanaša na oblikovanje starih nacij-držav ali nacionalnih držav zahodne Evrope, drugi na dekolonizacijo šestdesetih let, tretji pa na procese »izgradnje nacij« v primerih novonastalih držav *po razpadu* dveh večletnih komunističnih držav Evrope oz. Evrazije, Jugoslavije in Sovjetske zveze. S svojo raziskovalno skupino se osredotoči na procese »izgradnje nacij« v navezavi na zahodni Balkan (Slovenija ni posebej obravnavana), pri čemer jih zanimajo »strategije izgradnje identitet, ki jih je sprožila država« (Kolstø, 2014, 3).⁶ Ker se Kolstø s pojmom *nation building*

6 Poudarek je moj.

navezuje na procese izgradnje identitet, ki jih proži država, to pomeni, da ga zanimajo procesi *izgradnje nacije*, in sicer *po tem*, ko je država že ustanovljena. S tega vidika v ta okvir ne sodi to, kar me posebej zanima v tem članku in čemur se posvetim v nadaljevanju, namreč procesi prebujanja slovenskega naroda znotraj jugoslovanske države, in sicer v smeri formiranja nacije, ki končno pomeni ustanovitev lastne države.

Čeprav se Kolstø v okviru svoje raziskave temu ne posveča in tudi ne identificira procesov »izgradnje nacij« v primeru obstoja jugoslovanske države, pa bi vendar takšno pojmovanje »izgradnje nacije«, ki pomeni »mehke« vidike, ki potekajo vzporedno s »trdimi« vidiki formiranja države, lahko prepoznali v primeru SFRJ, ki je kot država z veliko prizadevnostjo uporabljala strategije izgradnje jugoslovanske nacije prek konsolidacije jugoslovanske identitete in enotnosti s pomočjo filmov, glasbe in državnih praznovanj. Pri procesu izgradnje nacije ima izreden pomen oblikovanje kolektivnega političnega spomina. V diskurzu o spominu, kjer se premišljuje razlike med zgodovinopisjem in spominjanjem ter o načinih kolektivnega spominjanja, je pomembno razlikovanje, ki ga podaja Aleida Assmann, sodobna avtoriteta v diskurzu o spominu, med individualnim in družbenim spominom na eni strani ter političnim ter kulturnim spominom na drugi strani. Individualni in družbeni spomin sta utelešena. Če je individualni spomin spomin posameznika, pa je oče diskurza o spominu, Maurice Halbwachs (v monografiji *O kolektivnem spominu*, prvič objavljeni leta 1925), poudaril družbeni aspekt spominjanja, zato je s pojmom kolektivni spomin meril na to, da je spomin zgrajen, razvit in vzdrževan skozi interakcije, izmenjave med ljudmi (Halbwachs, 1992). Aleida Assmann imenuje takšne vrste spomin družbeni spomin in kot primer navaja generacijski spomin, ko si skupnosti sodobnikov delijo spomine na iste dogodke (Assmann, 2006, 213–215). Politični in kulturni spomin pa nista utelešena in ne predstavljata spomina, ki bi bil grajen od spodaj navzgor. Politični spomin je eksplicitno homogeniziran in institucionaliziran spomin od zgoraj navzdol. Države nimajo spomina, temveč si politični spomin ustvarijo zase, in sicer s pomočjo spominskih znakov, kot so simboli, besedila, podobe, obredi, slovesnosti, mesta in spomeniki. Politični spomin je zato nujno posredovani spomin, prek različnih medijev – nahaja se v materialnih medijih, simbolih in praksah (Assmann, 2008, 55). Na primeru holokavsta Assmann ugotavlja, da je pri drugi ali tretji generaciji preživelih politični spomin na holokavst bolj homogen, saj je rekonstruiran prek zgodovinjena, predstavljen je v javnih naracijah, podobah in filmih. Tu pa se zgodi še ena pomembna transformacija – namreč zgodovine v spomin, s tem ko se zgodovina preoblikuje v oblike deljene vednosti, skupinske identifikacije in soudeležbe. Spominjanje temelji na imaginativni in čustveni identifikaciji s podobami, vlogami, vrednotami, naracijami in različnimi oblikami dejanj, kot so praznovanja, procesije in demonstracije. V tem primeru se zgodovina na splošno spremeni v čustveno nabito verzijo »naše zgodovine«, ki jo absorbira kot del kolektivne identitete (Assmann, 2006, 216). Kot primer političnega spomina Assmann obravnava nacionalni spomin. Skozi

Slika 3: Film *Bitka na Neretvi* (režiser Veljko Bulajić, 1969) je prek mita, da je bila to bitka za ranjence, konsolidirala mit o bratstvu in enotnosti jugoslovanskih narodov (Vir: <https://www.youtube.com/watch?v=JCCcw9xI220>).

spominske konstrukcije nacionalne države gradijo pozitivno samopodobo in podpirajo določene cilje za prihodnost. Prav v tem smislu so delovali številni posneti partizanski filmi. Spektakularna filma *Bitka na Neretvi* (1969) in *Sutjeska* (1973), najdražja jugoslovanska filma, sta lepa primera filmov, skozi katera se je oblikoval politični spomin. Pri tem posebej izpostavimo pomen delovanja mita za oblikovanje političnega spomina, ki gradi nacijo. *Bitka na Neretvi* je prek mita, da je bila to bitka za ranjence, konsolidirala mit o bratstvu in enotnosti jugoslovanskih narodov (glej tudi Titov citat, ki je prikazan na začetku filma; Bulajić, 1969; 0:11).

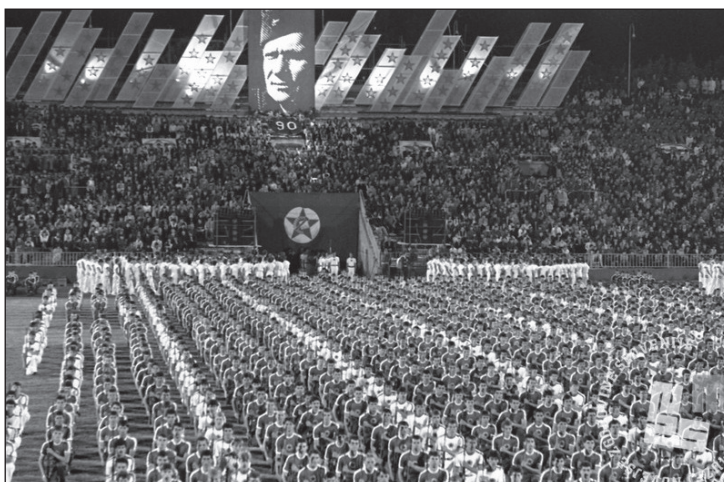
Pa vendar je ideja bratstva in enotnosti, ki v tem smislu promovira povezanost in enakost vseh, s tem pa trdnost jugoslovanske nacije, vsebuje »razpoko«, če jo dekonstruiramo, saj dejansko predpostavlja več ločih entitet, več različnih skupnosti, celo narodov, kar že implicira razlike in obstoj lastnih identitet vseh vključenih skupnosti. Film *Sutjeska* je predstavil mit o neuničljivosti Jugoslavije, osnovan na vztrajnosti in junaštvu Jugoslovčanov, ki pa je na koncu podkrepjen z zapisom ustavne določbe, ki pravi, da nima nihče pravice podpisati ali priznati kapitulacije ali okupacije SFRJ ali njenih delov (Delić, 1973, 2:03:37). V tem primeru je »meki« vidik izgradnje nacije neposredno podprt s »trdim« vidikom ustavne ureditve. Film je opremljen z dokumentarnim uvodom, ki podaja zgodovinski kontekst druge svetovne vojne, natančneje leta 1943, ko se bijejo težke bitke in Nemčija izgublja, saj je poražena v Afriki. Ker naj bi bil Hitler prepričan, da se bodo zavezniki izkrkali prav na Balkanu, odredi uničenje partizanov in vodje Tita za vsako ceno v operaciji »Schwarz«, o kateri govori film. Uvodnik še podkrepi pripoved filma o

"NIKO NEMA PRAVO DA POTPIŠE ILI PRIZNA KAPITULACIJU ILI OKUPACIJU SOCIJALISTIČKE FEDERATIVNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE ILI POJEDINOG NJENOG DELA"
(IZ USTAVA SFRJ)

Slika 4: Film Sutjeska (režiser Stipe Delić, 1973) je predstavil mit o Jugoslaviji in jugoslovanski naciji kot neuničljivi. Film je ideološki vidik gradnje nacije na koncu filma z napisom podkrepil z vidikom gradnje državnosti, saj je ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije določala, da nima nihče pravice podpisati ali priznati kapitulacije ali okupacije SFRJ ali njenih delov (Vir: <https://www.youtube.com/watch?v=zDG3dqDNk7I>).

nemški ofenzivi in o neuničljivosti narodnoosvobodilne vojske s Titom a čelu, ki gradi tudi mit o Titu. Do neke mere je v tem filmu prisoten še »antemurale« mit ali mit o obzidju, saj Jugoslovani ne branijo in osvobajajo le lastnega ozemlja, temveč na Balkanu kot vratih v Evropo bijejo bitke za obrambo in osvoboditev Evrope.

Psiholog Gustav Le Bon je leta 1895 objavil študijo psihologije množic, ki je kasneje močno vplivala na razvoj oglaševanja oz. odnosov z javnostjo, tako v službi ameriške politike in potrošništva kot za propagando Tretjega rajha. Le Bon je izpostavil pomen imaginacije množic in pri tem sklepal, da ima »neresnično skoraj toliko vpliva nanje [na množice] kot resnično. Imajo očitno težnjo k temu, da med njima ne razlikujejo« (Le Bon, 2002, 36). Ta aspekt je upošteval tudi Halbwachs, namreč kolektivni spomin je pravzaprav rekonstrukcija preteklosti, pri čemer je podoba preteklosti vselej prilagojena verjetjem in duhovnim potrebam sedanjosti. Sámó védenje o izvoru je drugotnega pomena (Halbwachs, 1992; Coser, 1992, 25; Schwarz, 1982, 376). Le Bon je vedel, da je figurativna imaginacija množic zelo močna. Ker po njegovem prepričanju množice niso zmožne refleksije in razumskega mišljenja, ne razumejo pojma neverjetnosti, kar posledično pomeni, da so najbolj neverjetne stvari najbolj udarne. Prav iz tega razloga čudesne in legendarne plati dogodkov najbolj delujejo na množice (Le Bon, 2002, 35). S tega stališča ima za grajenje nacije močnejši učinek popularni film, v katerem je zgodovinski dogodek interpretiran z določenimi pretiravanji, oblikovanjem legend in mitov, v katerih nastopajo junaške osebnosti, v katere se lahko gledalci vživljajo in prek intenzivnih upodobite podoživijo »našo zgodovino«, ki se na ta način kot politični spomin poenoti in postane del kolektivne identitete. Ta preteklost, ki se oblikuje kot del kolektivnega spomina, ne pomeni spomina, nastalega iz lastne izkušnje udeležencev dogodka, torej utelešenega družbenega spomina, temveč pomeni deljenje naracij in predstav o preteklosti prek politično ustvarjenega spomina.

Sliki 5 in 6: Državni praznik Dan mladosti se je v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji praznoval ob Titovem rojstnem dnevu 25. maja. Del praznovanja je bila Štafeta mladosti. Štafeta mladosti se je vsako leto pričela s tekom v drugem mestu in republiki. Štafeta se je predajala iz rok enega tekača v roke drugega ter se je tekla skozi vse jugoslovanske republike do Beograda, kjer je 25. maja zaključila na stadionu Jugoslovanske ljudske armade, kjer se je pripravila velika prireditev z več tisoč nastopajočimi mladimi iz vse SFRJ. Štafeta je predstavljala povezanost jugoslovanske nacije, utrjevala je mita o bratstvu in enotnosti ter o Titu (Vir: <https://radiogornjiigrad.wordpress.com/2016/05/25/stefan-simic-dan-mladosti/>; <https://fototekamnzs.com/2016/05/25/dan-mladosti-25-maj/>).

Le Bon je še vedel, da nič nima močnejšega učinka na imaginacijo množic kot gledališke reprezentacije, saj celotna publika istočasno podoživlja ista čustva (Le Bon, 2002, 35). Ker se je še le dve desetletji kasneje vzpel filmski medij, Le Bon ni mogel vedeti za imaginativno moč tega medija, ki je učinke na množico glede na gledališki medij še bistveno razširil in tudi ojačal. Izjemno moč filma za upravljanje množic in služenje tega medija politični propagandi so analizirali predstavniki frankfurtske šole, ki so si zadali programsko nalogo analizirati uporabo sredstev množične komunikacije kot orodja ideološke propagande. Posebej koncizne analize so v tridesetih in štiridesetih letih dvajsetega stoletja podali Theodor Adorno, Max Horkheimer in Walter Benjamin (Adorno & Horkheimer, 2002; Benjamin, 1998). Propagandna služba jugoslovanske države je nedvomno dobro izkoriščala moč filmskega medija z oblikovanjem mitskih reprezentacij in naracij, ki so jih ljudje prek čustvovanja ponotranjili in se je na ta način tvoril politični spomin.

Slovenski film *Nasvidenje v naslednji vojni*, ki ga je leta 1980 režiral Živojin Pavlović po romanu Vitomila Zupana *Menuet za kitaro na petindvajset strelov*, ne nadaljuje tradicije jugoslovanskih vojnih propagandnih filmov. Nasprotno, partizani niso prikazani z visokimi etičnimi standardi. Osrednji lik, partizan Berk, ni v Partiji. Dvomi o nastajanju novega človeka in preporodu družbe s komunistično revolucijo (Pavlović, 1980, 2:09:57–2:10:33). Film pokaže partizanske usmrtitve belogardistov po obsodbah na naglem sodišču.⁷ Nekdo pred ustrelitvijo vzkligne: »Smrt komunizmu!«. Delo tematizira spominjanje na vojno, je neke vrste revizija kolektivnega spomina skozi osebna spominjanja nekdanjega partizanskega in nekdanjega nemškega vojaka, ki sta bila v vojni nasprotnika. Zupan naj bi roman želel prvotno nasloviti *Važno je priti na grič*, kar se v delu pojavlja kot vodilni motiv, običajno v megleni kaotični pokrajini, v kateri tudi gledalec izgublja orientacijo in se sprašuje o smislu spopadov. Film je bil po prvem predvajanju umaknjen in njegovo predvajanje zaradi dvomljive sporočilnosti ni bilo več dovoljeno.

Med leti 1981 in 1983 je bilo napisanih na desetine literarnih del, gledaliških, filmskih stvaritev, spominskih zapisov in znanstvenih del o temah, ki so bile dotlej enostransko obravnavane, kot npr. vojna, četništvo, ustaštvo, komunistični prevzem oblasti, informbiro in Goli otok, kmalu pa tudi Tito, navaja Repe (Repe, 2001, 18). Porast umetniške in humanistične kritike do tematik, ki so bile jedrne za oblikovanje političnega spomina, je odražala, da je grajenje jugoslovanske nacije izgubilo svojo intenzivnost in moč.

Posebej močno orodje za oblikovanje političnega spomina z namenom izgradnje jugoslovanske identitete v času SFRJ je bilo praznovanje državnega praznika dan mladosti. Štafeta mladosti je obeležila spominjanje in praznovanje Titovega rojstnega dne in jo je vsako leto pripravljala ena izmed republiških mladinskih organizacij. Dogodek je pomenil vsakoletno obujanje spomina s soudeležbo državljanov. Assmann prepozna obrede, ki so organizirani v spomin, kot enega od načinov organiziranja in

7 Naglo sodišče (hr. prijeki sud) je izredno, na hitro sestavljeno sodišče v izrednih razmerah, npr. v vojni, ki po hitrem postopku obtoženega obsodi na smrt ali oprosti.

oblikovanja političnega spomina, ki prek rednega ponavljanja reaktivirajo spomin (Assmann, 2006, 217). Praznovanje dneva mladosti je obenem služilo za utrjevanje mita o Titu kot o skoraj božanskem vodji ter drugih pomembnih jugoslovanskih mitov, kot je bil mit o bratstvu in enotnosti jugoslovanskih narodov. Bistvena funkcija štafete mladosti je bila v tem, da je prek zabave in športa učinkovala kot agitatorska in propagandna kampanja za jugoslovansko »stvar«. Po Titovi smrti se je praznovanje rojstnega dne preminulega predsednika zdelo vse manj smiselno, s čimer je jugoslovanska nacionalna propaganda izgubljala svoj zagon. Na zaključni slovesnosti ob Dnevu mladosti v Beogradu leta 1983 je bil Tito predstavljen prek svetniške ikonografije, zato je bila prireditev kritizirana, pojavljati pa so se pričeli tudi dvomi o smiselnosti nadaljnjega praznovanja Titovega rojstnega dne (Repe, 2001, 6). Ko je bila leta 1986 Zveza socialistične mladine Slovenije (ZSMS) obveščena, da je na vrsti za organizacijo štafete mladosti, so razmišljali, pove Tone Anderlič, ki je bil predsednik ZSMS v letih 1986–1988, kako postopoma ukiniti to praznovanje, ki ni imelo več nobenega smisla in ki je prisegalo na nekatere simbole in vrednote, ki so veljali v preteklosti (Balantić & Zupé, 2017, 6:45–7:15). V središču Ljubljane so člani Univerzitetne konference ZSMS organizirali simbolično sekanje »štafete« (hloda) kot protest proti ritualnemu proslavljanju dneva mladosti. Ivan Novak (Laibach) se o simbolih in praznovanju dneva mladosti v tem času izrazi, da se je praznovalo žive mrtvece (Balantić & Zupé, 2017, 6:20–6:36). V sodelovanju z ZSMS je Novi kolektivizem kot oddelek Neue Slowenische Kunst zato predlagal plakat, izdelan na podlagi nacističnega, kar je sprožilo obsežno politično in medijsko afero.

SFRJ je predstavljala večnarodno politično formacijo, ki je bila utemeljena na ideji jugoslovanstva, to je po razlagi Alekse Djilas verjetje v etnično, jezikovno in kulturno enotnost južnih Slovanov, oziroma njihovo združevanje in/ali verjetje, da naj bi postali en narod (Djilas, 1991, 15). Primeri jugoslovanstva so se pojavljali že pred ustanovitvijo Jugoslovanske komunistične partije leta 1919, po drugi svetovni vojni pa je vojni slogan »bratstvo in enotnost« simboliziral pan-jugoslovansko solidarnost, sodelovanje in gradnjo jugoslovanske nacionalne zavesti. Jugoslovanstvo se je propagiralo prek mladinskih brigad, Zveze komunistične mladine Jugoslavije, Jugoslovanske narodne armije, Antifašistične fronte žensk in ne nazadnje z ustanovitvijo združene Jugoslovanske komunistične partije (Djilas 1991, 15, 164). Če je bila uradna naloga Komunistične partije Jugoslavije krepiti jugoslovanstvo, pa naj bi Josip Broz Tito zasebno verjel o možnosti stvaritve jugoslovanske nacije (Djilas 1991, 165). Jugoslovanska socialistična nacionalna ideja je svoj vrhunec po ugotovitvah Tomaža Ivešiča dosegla leta 1958 s partijskim kongresom, nato pa je z ekonomsko krizo v pričetku šestdesetih let pojenjala (Ivešić, 2020).

Toda konec osemdesetih let so slovenski intelektualci gradnjo jugoslovanske nacije prepoznavali kot grožnjo za slovenski narod. To grožnjo je prepoznal Tine Hribar; namreč, kot piše, »Slovenci že jutri lahko postanemo sestavina enotne nacionalne države, se odpovemo sebi kot narodu in se spojimo z drugimi jugoslovanskimi narodi [...] v Jugoslavijo kot Nacijo« (Hribar, 1987, 4). France Bučar je težavo prepoznal v vsiljevanju unitarizma. Vladajoča srbska elita je »novo državo imela bolj ali manj za

Slika 7: Naslovnica revije *Front* maja 1980 ob Titovi smrti, ki objavlja moto jugoslovanske pesmi »Družo Tito, mi ti se kunemo, da sa tvoja puta ne skrenemo« (Tovariš Tito, prisegamo ti, da ne bomo skrenili s tvoje poti) v povezavi z napovedjo, da nas bo vodila Titova misel in delo, s čimer se daje prisega, da se bo Titu in jugoslovanstvu sledilo tudi še po njegovi smrti. Pesem se je pela ob prireditvah različnih vrst in je krepila mit o Titu ter jugoslovansko ureditev in vrednote (Wikimedia Commons).

razširitev dotedanje kraljevine Srbije na celotno ozemlje poznejše SHS oziroma Jugoslavije» (Bučar, 1987, 150). Zamisel o federativnosti države je bila vladajočim srbskim elitam »povsem tuja, tako njenim dotedanjim zgodovinskim izkušnjam kot njenim predstavam o enotnem južnoslovanskem narodu, zaradi različne zgodovinske usode sicer razdeljenem na tri plemena (Srbi, Hrvati, Slovenci), ki pa jih je treba čimprej in po čim krajši poti zliti v enoten jugoslovanski narod« (Bučar, 1987, 150). Ker pa je jezik temelj naroda kot nacije, je bil proces grajenja jugoslovanske nacije z vidika slovenskega naroda zaradi slovenskega jezika še posebej otežen. Na probleme jezikovnih odnosov pri Slovencih v kontekstu SFRJ je opozoril Rupel: »Zaradi ekstenzivne gospodarske politike je Slovenija v sedemdesetih letih začela dobivati značaj dežele z ‚narodnostno mešanim prebivalstvom‘ – termin je davno v rabi v nekaterih drugih jugoslovanskih republikah, služi pa v podkrepitve ideji jugoslovanstva – torej ustanovitvi nove, jugoslovanske nacije« (Rupel, 1987, 70). Jezikovna in narodna problematika v SFRJ se je dejansko zaostriža že prej, izrazito leta 1983, s predlogom reforme pouka književnosti po vsej Jugoslaviji, ki naj bi potekal po zasnovi skupnih programskih jeder, s čimer bi bili slovenski otroci, kot so izračunali, deležni 70 % jugoslovanskih in le 30 % slovenskih vsebin (Repe & Kerec, 2017, 56). Predlog reforme je pripravil Dobrica Čosić. Društvo slovenskih pisateljev je podalo protestno izjavo, ki je govorila proti predlagani šolski reformi, v kateri so slovenski kulturniki prepoznali poskus jugoslovanske uniformizacije vzgoje in izobraževanja, kakršna bi dolgoročno ogrozila ohranjanje specifičnosti slovenskega naroda in s tem narod. Predvsem sta se angažirala pesnika Janez Menart in Ciril Zlobec. 14. novembra 1984 so se v gostilni Mrak v Ljubljani tajno sestali (srečanje je posnela slovenska Služba državne varnosti) srbski in slovenski intelektualci,⁸ ki »pa so se – ob sicer skupni ugotovitvi, ‚da je z obstoječo Jugoslavijo, v kateri se vsi počutimo le slabo, konec‘ – sprli ob vprašanju pravice do samoodločbe in s tem osamosvojitve (ki je bilo tedaj mišljeno kot konfederativni status Slovenije v Jugoslaviji)« (Repe, 2001, 19).

Teoretik francoske nacionalne države Ernest Renán je (v znamenitem predavanju z dne 11. 3. 1882 na Sorbonni) opredelil dva konstitutivna momenta za nacijo. Prvi sega v preteklost in pomeni »skupno posedovanje bogate zapuščine spominov«. Drugi pomeni soglasje v sedanosti (Renan, 1990, 19). Soglasje predstavlja subjektivne konstitutivne elemente, predvsem voljo in željo po skupnem življenju. Če naj bi se jugoslovanska nacija prvotno gradila na takšen način, kot je opredelil Renán, iz soglasja in želje po skupnem življenju – pa je bila tudi ta točka inicialnega soglasja s strani Slovencev v smislu samoodločbe za Jugoslavijo problematizirana v 57. številki *Nove revije*. Aleksa Djilas je izpostavila, da nikoli ni obstajal določen zgodovinski trenutek ali dogodek, ko bi ljudje izrazili svojo željo, da živijo v Jugoslaviji – kot na primer na referendumu –, temveč so jugoslovanski komunisti včasih razlagali, da je narodnoosvobodilni boj predstavljal takšno dejanje izgradnje države in konstituiranja države (Djilas, 1991, 167).

8 Dobriča Čosić, Mihajlo Markovič in Ljubomir Tadić s srbske strani ter Spomenka Hribar, Tine Hribar, Marjan Rožanc, Milan Apih, Ivan Urbančič in Taras Kermauner s slovenske strani.

Po drugi svetovni vojni se je jugoslovanska nacija sistematično gradila tudi prek ustvarjanja povezovalnih spominov in prek partijskega proizvajanja projugoslovanskega diskurza, in sicer še vse do konca osemdesetih let. Če procesi, ki so jih zaznavali slovenski intelektualci v prispevkih za slovenski nacionalni program znotraj SFRJ, pomenijo procese, ki jih vpeljuje država zato, da konsolidira skupno identiteto (in s tem predstavljajo takšen primer grajenja nacije, ki se sklada z razlago Kolstøja), pa je zato potrebno od teh razlikovati tiste procese, ki so se vršili še znotraj SFRJ, a so pomenili konsolidiranje narodne identitete med ljudmi, znotraj narodov. V osemdesetih letih dvajsetega stoletja je vse bolj kazalo, da Slovenci in Slovenke vse manj soglašajo in si želijo skupnega življenja v SFRJ, zato pa so si vse jasneje zamišljali slovenski narod v svoji deželi. Po razlagi Tomaža Ivešiča je prav zavrnitev jugoslovanske nacionalne ideje ustvarila vakuum, ki se je zapolnil z narodnim prepородom nekaterih narodov Jugoslavije, med drugim tudi Slovencev (Ivešič, 2020, 156).

ZAMIŠLJANJE SLOVENSKEGA NARODA NA SVOJEM OZEMLJU PREK OGLAŠEVANJA

V nadaljevanju me zanima snovanje nacije prek konsolidacije narodne identitete, toda ne iz časa že ustanovljene države Republike Slovenije, temveč iz obdobja zadnjega desetletja pred razpadom SFRJ. Tu gre za procese, ki jih ne proži nobena država, temveč za tiste, ki so jih prožili ljudje sami. To proženje je lahko potekalo tudi skozi določene državne institucije, vendar se je ideološko pojavljalo kot nasprotovanje dominantnemu ideološkemu proženju in je v tem smislu tudi gradilo druge identitete, ne pa tistih, ki so podpirale jugoslovanstvo in državo SFRJ kot celoto. V tem smislu »formiranje nacije«, kot ga lahko prepoznamo v obravnavanih procesih, pomeni konsolidiranje skupne identitete in oblikovanje občutka enotnosti med populacijo. Obravnavani fenomen torej ne pomeni tretjega vala »izgradnje nacij«, kot ga definira Kolstø, pa tudi ne gre za oblikovanje naroda, kot je o njem mislil Connor, saj je narod že oblikovan, temveč gre za *proces, skozi katerega se narod formira kot nacija, kar pomeni, da se naposled vzpostavi v državi*.

Posvečam se postopkom konsolidiranja slovenske identitete, ki so se prožili v osemdesetih letih dvajsetega stoletja skozi kulturno produkcijo in so prispevali k ustanovitvi lastne samostojne države. Na preučevanih primerih bom pokazala, kako pomembno vlogo je v tem procesu igralo to, da si je *slovenski narod zamišljal svojo skupnost kot takšno, ki si ultimativno zgradi državo*. Benedict Anderson je poudaril pomen *zamišljanja* pri skupnostih.⁹ Narod je zamišljen kot skupnost, in

9 Angleški termin *imagining*, ki ga uporablja, ima več pomenov, ki so relevantni za Andersonov koncept *zamišljenih skupnosti*; pomeni namreč predstavljanje, zamišljanje, podajati podobe, misliti, pa tudi domišljati si. Anderson namreč uvaja pojem zamišljanja namesto izumljanja na novo, kot je Ernest Gellner razlagal nacionalizem – namreč, da ta ni spodbujanje narodov k samozavedanju, temveč pomeni izumljanje narodov tam, kjer ne obstajajo (Anderson, 2006, 6). Sicer je izumljanje tradicij vidno naslovil Eric Hobsbawm (Hobsbawm & Ranger, 1983).

sicer kot globoko, horizontalno tovarištvo. Nacija¹⁰ je zamišljena kot omejena z mejami, onstran katerih so druge nacije. Emblem svobode za nacijo predstavlja suverena država (Andreson, 2006, 6–7). V članku me specifično zanima, kako se je zamišljanje skupnosti Slovencev in Slovenk v svoji državi gradilo skozi reprezentacije in recepcije slovenskega naroda in slovenske dežele v letih pred razpadom SFRJ.

Leta 1983 je Gospodarska zbornica Slovenije Studiu marketingu Delo naročila izdelavo enovite turistične propagande Slovenije, saj je bil to čas gospodarske krize, precejšnjega pesimizma in apatičnosti prebivalstva na Slovenskem, zlasti v razmerju do gospodarstva. Studio marketing Delo je do konca leta 1983 izdelal osnovni projekt. V letu 1984 so opravili raziskavo, kateri simbol prebivalstvo prepozna kot slovenskega. 75 % vprašanih je kot slovenskega prepoznalo lipov list, medtem ko so nagelj prepoznavali najprej kot avstrijski simbol, sončnico kot italijanski in klas kot madžarski simbol. Po sprejemu celostne podobe z logotipom in lipovim listom so pripravili priponke, majice, dežnike in druge spominke, plakate, prospekte in filme, kar je prišlo v uporabo večinoma šele v drugi polovici leta 1985, medtem ko se je najbolj odmevni del akcije »Slovenija, moja dežela« pričel predvajati šele v letu 1986 (Repe, 2011, 227). Akcija je pokazala, da država lahko nastopa kot blagovna znamka, pokaže Petra Prepadnik (Prepadnik, 2008). Za to razpravo je pomembno prepoznati, da je ta akcija delovala kot politični projekt zaradi okoliščin in zaradi tehnik, s katerimi je posegala v zavest in predstave Slovencev in Slovenk o samih sebi, o slovenski pokrajini, tu živječih ljudeh, njihovi zgodovini in ne nazadnje njihovi viziji.

Marketinška akcija, ki je bila namenjena krepitevi slovenskega turizma, se je namreč vendar že od pričetka razumela kot poziv k narodni konsolidaciji. Delno je bilo tako zaradi okoliščin, v katerih so si Slovenci in Slovenke kulturno-politično prizadevali za nižjo stopnjo beograjske centralizacije in proti zmanjšanju deleža pozornosti, namenjene slovenski zgodovini in kulturi v sistemu vzgoje in izobraževanja. Delno pa je bil narodni poziv vključen že v sam pričetek akcije, kot je razvidno iz semiološke in diskurzivne analize primera razglasa. Jernej Repovš in Zdravko Duša¹¹ sta si za zbuditev pozornosti ob pričetku kampanje leta 1985 omislila razglas po vzoru medvojnih vojaških razglasov Osvobodilne fronte. Studio marketing Delo je tako izdelal mobilizirajoči razglas v militantnem slogu z značilnim pozivom naslovnikom, ki so bili Slovenci in Slovenke. V nadaljevanju pa je bila uporabljena prva oseba množine, s čimer je skupnost obsegala tako pisce kot naslovnike in je tako razglas gradil skupnost. Besedilo pa je pozivalo k samozavesti Slovencev in Slovenk z izrazi, kot so: zmožni smo, ohranimo dostojanstvo, bodimo samozavestni. Nagovor k dostojanstvu je bilo moč razlagati kot nasprotovanje dotedanjemu pojmovanju, da služenje turistom ni dostojanstveno,

10 Razlikovanje v terminih nacija in narod je v primeru prevajanja Andersona moje, in sicer želim z njim poudariti razliko med pretežno političnim in pretežno kulturnim pojmom.

11 Oba s Studia Marketing Delo, Duša je bil od leta 1987 tudi urednik Cankarjeve založbe.

a obenem tudi kot upor proti mitu o Slovencih kot narodu hlapcev, s čimer je vsebina imela tudi politične dimenzije. Odprtost, o kateri govori razglas, je v neposrednem smislu, na nivoju denotacije, pomenila odprto deželo za turizem, odprtost ljudi za turistično dejavnost, toda na konotativnem nivoju je odprtost pomenila bistveno več kot to. Odprtost je bila v besedilu namreč povezana z ohranitvijo samobitnosti slovenskega naroda. »Treba je bilo le prepoznati pravo vsebino«, je pojasnil Zdravko Duša (Repe, 2011, 228), iz česar gre razumeti, da so bile konotacije namerne.

Razglas govori prek namigovanja in ima v tem smislu dvojno pomenjanje. Za kulturo osemdesetih let v Sloveniji pa je bilo značilno igranje z dvojnimi pomeni, ki je bilo tudi politično taktično. Semiolog Roland Barthes je razložil, kako se v vizualno podobo prek denotativnega nivoja, ki naturalizira konotirane pomene, vrvajajo kompleksni družbeni pomeni, ideologije. Barthes je razgradil retoriko vizualne podobe in razložil njeno semiološko delovanje na nivoju denotacije in konotacije (Barthes, 1990). Za analizo sistema konotiranja je načrtno izbral oglasno podobo, saj je pomenjanje v tem primeru nedvomno namerno, je sklepal Barthes: »označenci oglasnega sporočila so oblikovani *a priori* z določenimi atributi proizvoda in ti označenci morajo biti preneseni kar se da jasno« (Barthes, 1977, 33). Znaki so v oglasni podobi polni. Oblikovani so v smeri optimalnega branja: oglasna podoba je odkrita, piše Barthes, ali vsaj empatična. Razglas se je glasil (krepitve in podčrtave so izvirne):

»**Slovenci!** Turisti so na pragu naše dežele. Zasedli bodo naše ceste. Zasedli bodo naša mesta in vasi. V naše gore se bodo vzpenjali. Poselili bodo našo obalo in uživali v našem morju. **Slovenci in Slovenke! Ti turisti so naši gostje!** Od nas ne bodo terjali ničesar, pričakovali pa veliko. Poskrbimo le, da bodo radi prihajali k nam in da se bodo domače počutili. Poskrbimo, da se bodo še vračali, ker jim bo všeč dežela in njeni ljudje. **Tega smo zmožni!** Zmožni smo ohraniti deželo lepo. [...] **Zmožni smo**, naposled, tudi v teh časih ohraniti dostojanstvo [...]. **Bodimo odprti**, bodimo samozavestni, ohranjajmo tisto, kar je že stoletja temelj naše samobitnosti!« (Repe, 2011, 228)

Razglas je izzval pozornost, tudi kritične ugovore, nasprotovanja (Repe, 2011, 229). Sandija Sitarja, ki je pisal kritiko razglasa v *Dnevniku*, je zmotilo predpostavljjanje, da »bomo zmožni«, glede na neenakosti v gospodarski moči med tujimi turisti in Slovenci, kar po mnenju Sitarja pomeni izključevanje nekaterih. Prav tako pa Sitar opominja, da v Sloveniji, »moji deželi«, ne žive samo Slovenci, temveč tudi pripadniki drugih narodnosti (Sitar, 1985, 3). Razglas je bil očitno namenjen Slovincem in Slovenkam, ki jih je pozival k prebujanju narodne zavesti. Iz zapisa Bogdane Herman v *Sobotni prilogi Dela* izhaja, da razglas vsebuje tudi nevrvalgično točko, in sicer z izjavljanjem, da bodo »našo deželo« »zasedli tujci«. Neposreden pomen tujcev v besedilu so bili turisti, kar bi obetalo gospodarski uspeh. Vendar pa se je, kot je razbrati iz protesta zoper proglas gospe Herman, izkazalo, da razglas

deluje na ravni konotacije tudi tako, da »tujci, ki zasedajo našo deželo«, priklicujejo travmatične predstave iz kolektivnega spomina o okupaciji slovenskega ozemlja in prebivalstva, kajti takole je zapisala: »Že prvo branje me je spomnilo na proglas, ki je med drugim izšel v Slovincu dne 12. aprila 1941, proglas sta podpisala ‚Ban in narodni svet za Slovenijo‘. Začenja se takole: ‚Slovenci! Ljubljanci! Ljubljana, prestolnica Slovenije bo v kratkem zasedena.« V navezavi na razglas iz leta 1985 Herman nadaljuje: »Neznani podpisnik prepričuje Slovence, česa vsega smo zmožni, in to počne tako, da nam kot malemu narodu ob prihodu turistov, ki bodo ‚zasedli naše ceste, naša mesta in vasi‘, vliwa samozavest. Turist je tako proglašen za okupacijsko vojsko. Toda v istem proglasu [je] turist [...] začasno prebivalstvo« (Herman, 1985, 29). Tudi sama forma razglasa je priklicala »vojne spomine« na letake in vojno okupacijo. Že glede na časovno oddaljenost druge svetovne vojne so to bili v manjši meri lahko dejanski individualni ali družbeni utelešeni spomini. V večji meri so bili priklicani politični spomini na nemško okupacijo slovenskega ozemlja, kot so bili predhodno oblikovani v procesu grajenja jugoslovanske nacije. V mladinski povesti *Tovariši* Tone Seliškar na primer nemškemu majorju položi v usta naslednje besede:

Hrabra in nepremagljiva nemška vojska je že osvojila vso Jugoslavijo. Tudi vas je osvobodila, ki ste toliko let ječali pod krutim srbskim jarmom, in vas spet privedla v naročje vaše matere Nemčije. Na vaših obrazih berem, da ste srečni, ker pripadate od danes naprej veliki nemški državi, ki bo skrbela za vas kot najbolj skrbna mati. Zaupajte firerju, ki vam prinaša mir, pravičnost, svobodo in blagostanje! Oddajte takoj vse orožje in vojaške predmete in strogo se pokoravajte novim odredbam! Kdor pa se bo upiral novi oblasti in novemu redu, bo neizprosno pokončan! Heil Hitler! (Seliškar, 1974, 27)

V kontekstu pripovedi o partizanski mobilizaciji, v kateri na začetku v nemškem bombnem napadu na slovensko vas pade nedolžna majhna deklita, govor o nemški »osvoboditvi« slovenskega ozemlja, ki s seboj prinaša tudi uvedbo nemškega jezika, pomeni tujo okupacijo slovenskega ozemlja in naroda, ki proži narodnoosvobodilni odpor.

Čeprav je ideja o okupaciji Slovenije, ki je bila vsebovana v razglasu *Studia marketing Delo*, naletela na nenaden odpor, je vendar prinašala tudi emancipatorni in mobilizirajoč učinek. Namreč, če se je predstava o okupaciji izkazala kot moteča, celo boleča za prebivalstvo, se je s tem vendar potrdilo, da ta predstava obstaja kot travma v političnem spominu prebivalstva. Pri tem pa je v kombinaciji s formo razglasa, ki že sama priključuje prvotni pomen mobilizacije prebivalstva, delovala kot poziv k odporu do kakršne koli obstoječe okupacije. Na podlagi namignjenega vprašanja: »Ali se Slovenci in Slovinci počutite okupirane na svojem ozemlju?«, razglas deluje kot poziv k emancipaciji slovenskemu prebivalstvu. Kot pokažejo vzporedna dogajanja, med drugim poskus zveznih ustavnih sprememb, ki so ogrožale slovenski narodni obstoj, predlog »skupnih jeder« v šolstvu, in povezane

problematike, ki so bile eksplicitno kritično naslovljene v 57. številki *Nove revije* dve leti kasneje, so Slovenci in Slovenke v tem času občutili unitarizem in srbsko hegemonijo kot problem, zato se je namig o tuji okupaciji v tem kontekstu lahko bral kot namig na srbsko okupacijo Slovenije znotraj SFRJ. V tem smislu je razglas posredno klical tudi že k nacionalni emancipaciji in mobilizaciji za slovensko nacionalno stvar.

V letu 1986 je bilo izdelanih 29.200 plakatov z motivi plaže, kozolca, zime, narodne noše in potice. Posebej se je oglaševalo še Bohinj, Triglavski narodni park in lipicance. Izdelalo se je turistično karto Slovenije. Turistična sezona 1986 je bila uspešnejša kot leto poprej (Prepadnik, 2008, 69, 73). Film »Gostje prihajajo«, ki je predstavljal osrednji del kampanje »Slovenija, moja dežela«, je ustvarila kvalitetna ustvarjalna ekipa: posnel ga je Karpo Godina, režiral ga je akademski slikar Jaka Judnič, glasbeno ga je opremil Jani Golob, besedilo je napisal Dušan Vetrih, zapel je Oto Pestner. Glasba in estetika filma sta s svojo retoriko močno čustveno nagovarjala.¹² Film povezuje motiv moškega, ki na rumeno tablo ob cesti v sedmih jezikih z roko piše dobrodošlico. Osrednje prizorišče je Logarska dolina kot utelešenje ideje slovenske pokrajine. V motivih se pojavljajo slovenski simboli, ki so povezani s skrbnim gospodarjenjem ljudi: tek in nega lipicancev, posipanje sladkorja na pravkar pečeno potico, risanje narodnih motivov na lončeno posodo. Prikazana je bogata raznolikost dežele z označevanjem planinske poti, urejanjem plaže, barvanjem čolna, tematizirana pa je tudi meja, ki je bila predstavljena kot negovana in lepa: z motivoma barvanja ograje in negovanjem žive meje. Film je prikazoval zadovoljne ljudi. Zveza komunistov je kampanji očitala širjenje vplivov zahoda in nesprejemljivih idej, na kar je urednik Dela, Mitja Gorjup, odgovoril: »Če je podoba srečnih in veselih ljudi podoba Amerike in kapitalizma, kakšna je potem podoba socializma?« (Hladnik-Milharčič, 2012).

Razglas, s katerim se je pričela kampanja »Slovenija, moja dežela«, je izzval reprezentacijo tujcev kot sovražnikov, ter jo razgradil z novimi pomeni. Kampanja »Slovenija, moja dežela« kot celota je preoblikovala tudi obstoječo predstavo o meji v prijazno medsosedsko podobo. Kolstø ugotavlja, da so mehanizmi, ki definirajo meje, ključni za medsebojno razlikovanje skupnosti in za oblikovanje identitet. Sam se osredotoči na vlogo mitov. Zahteve po ločenosti, ki so utemeljene na objektivni osnovi, so zato podprte s kultiviranjem zgodovinskih mitov, ki pomagajo, da se ustvari

12 Besedilo pesmi glasi:
Moja dežela, to je njena lepota.
Moja dežela, mi smo njeni ljudje.
Lepota dežele je sloves njen,
njeni ljudje smo njeno ime,
ponosno ime.

Slike 8, 9, 10 in 11: Film »Gostje prihajajo« (Jaka Judnič, 1986) je bil del kampanje »Slovenija, moja dežela«, ki jo je organiziral Studio marketing Delo. Kampanja je bila zasnovana v podporo slovenskemu gospodarstvu z razvojem turizma, naslavljala pa je večinoma slovensko prebivalstvo. V filmu so motivi reprezentirali slovenske simbole, lepoto slovenske dežele, delovne in prijazne ljudi. Prikazana je bila tudi meja, in sicer kot lepa in negovana: z barvanjem bele lesene ograde za lipicance, slovensko vrsto konjev, ter striženjem žive meje. Film in kampanja sta krepila samozavest slovenskega naroda in podala zamišljanje slovenskega naroda na lastnem, zamejenem ozemlju.

red v kulturni pokrajini (Kolstø, 2005, 2–3).¹³ V tem smislu sem obravnavala več jugoslovanskih mitov, ki so krepili jugoslovansko identiteto in Jugoslovane ločevali od drugih – na primer mit o neuničljivosti Jugoslavije in mit o bratstvu in enotnosti. Zlasti je ustvarjanje mitov pomembno za grajenje nacionalnosti. Antemurale mit je bil v Jugoslaviji tudi prisoten – na primer kot se pojavi v filmu *Sutjeska*, kjer je prikazano, kako partizani branijo evropsko civilizacijo pred zlo invazijo Hitlerjeve Nemčije. V tem primeru demonizacija »Hitlerjevih Nemcev« služi kot personifikacija mita o zlu, ki ogroža domovino, s čimer tudi ta mit prispeva h grajenju nacije. Slavoj Žižek na primeru bivše Jugoslavije razloži, kako je v nacionalističnih predstavah prisotno pojmovanje ločevanja med znotraj in zunaj, kako nacionalisti v teh deželah legitimirajo svoje mesto »znotraj« kot zadnji branik evropske civilizacije vpričo orientalskega barbarstva: Avstrijci si zamišljajo mejo na Karavankah, onstran nje se nahajajo slovanske horde, Slovenci si zamišljamo, da smo *Mitteleuropa*, medtem ko so Hrvati že na Balkanu, za Hrvate je glavna meja tista s Srbijo, ki predstavlja mejo med Zahodno katoliško civilizacijo in Vzhodnim pravoslavnim skupnostnim duhom, Srbi sebe razumejo kot zadnjo obrambno črto krščanske Evrope nasproti fundamentalistični nevarnosti, utelešeni v muslimanskih Albancih in Bošnjakih. Ob tem pa Žižek izpostavlja, da tradicionalno nasprotje med »odprtimi« pluralističnimi družbami in »zaprtimi« nacionalističnimi družbami počiva na isti logiki izključevanja Drugega: liberalni pogled je namreč utemeljen na izključitvi Drugega, tudi tega, ki mu pripisuje attribute fundamentalističnega nacionalizma (Žižek, 1993, 221–222).

Ervin Hladnik-Milharčič je opazil, da je bila akcija »Slovenija, moja dežela« objavljena istočasno s političnim sloganom »Kosovo republika«, pri katerem je šlo za politični program (Hladnik-Milharčič, 2012). Klic k podpori pri politični emancipaciji v drugem delu Jugoslavije je na ta način odigral del vloge pri kolektivnem zamišljanju politične emancipacije Slovenije, s katero se je povezala tudi akcija »Slovenija, moja dežela«. Slovenijo je oglaševanje postavilo v domišljijo drugih narodov. Čeprav so se izrazu »dežela« v drugih delih Jugoslavije posmehovali, je, navaja Jure Apih, »dežela postala nekaj, kar ni imelo več nobene prave zveze z Jugoslavijo«. Slovenija je postala ločena, svoja dežela (Hladnik-Milharčič, 2012). Jure Apih je leta 1973 ustanovil Studio Marketing Delo, ki je bila prva oglaševalska agencija v Sloveniji. Osnove za reprezentacijo Slovenije, kot se je utrdila s kampanjo »Slovenija, moja dežela«, so bile po pričevanju Apiha postavljene že dosti prej. Konec sedemdesetih let so slovenski mlekarji razpolagali s preveč mleka in so prosili za oglaševalsko kampanjo, saj so potrebovali podporo pri prodaji. Za ta namen je Studio Marketing Delo zagnal akcijo »Rad imam mleko«, ki je promovirala mleko kot pijačo za odrasle. Celostna podoba je bila usmerjena v ljubezen do slovenske krajine in njenih ljudi, razlaga Apih, predstavljala je mleko kot normalno pijačo za vesele, zdrave ljudi. To podobo je ustvaril Jaka Judnič, ki je kot odličen est

13 Kolsto razlikuje dva pristopa k obravnavi mita. Razsvetljenci zagovarjajo stališče, da točna obnova zgodovine ni dosegljiva, saj je vsa zgodovina predmet izbora in interpretacije, pa vendar verjamejo, da je pomembno stremeti k zgodovinski objektivnosti. Funkcionalisti prepoznavajo ustvarjanje mitov kot neizogibni element človeškega in družbenega obstoja ter jih pozitivno pozdravljajo kot vidike, ki bogatijo življenje.

Slika 12: Plakat Studia marketing Delo za Dan mladosti 1987, ki je nadomestil sporni plakat Neue Slowenische Kunst, ki ga je predlagala ZSMS (Repe & Kerec, 2017, 18).

dobro izbiral barve, lokacije, portrete, nameščal svetlobo. V tem smislu je bila na *genius loci*, duh kraja, usmerjena tudi akcija Fructala s sloganom »V sodelovanju z naravo«. Istočasno s »Slovenija, moja dežela« je stekla še akcija »Podarim-dobim«, ki je bila zelo nacionalno obarvana, saj je bila smučarska reprezentanca predstavljena kot slovenska, in ne kot jugoslovanska. Slogan je bil »Zmagujmo skupaj«. V povezavi z akcijo »Slovenija, moja dežela« so skakalci na kapah nosili napis Slovenija z lipovim listom. Apih je pojasnil, zakaj je akcija »Slovenija, moja dežela« zvenela nenavadno. Nagovarjala je slovensko prebivalstvo, kot turistična propaganda Slovenije ni bila usmerjena navzven, na tujce. Šele s sloganom »Na sončni strani Alp« je nagovorila tudi tujce. A vendar je imel tudi ta slogan konsolidirajoč učinek za samozavest Slovencev in Slovenk, saj je določil, da so na boljšem kot Avstrijci in Avstrijke, ki se nahajajo na obojni strani Alp. S kampanjo, ki je spodbujala turizem, se je kreativna ekipa Studia marketing Delo (Miro Kline, Zlatko Jančič in Zdravko Duša) uprla stališču Staneta Dolanca, da ne bomo narod natararjev in hlapcev, temveč železarjev, saj je bil proti odpiranju države. V tem smislu je bila akcija »Slovenija, moja dežela« zasnovana kot upor proti uradni gospodarski politiki.

Pomembno ozadje za oglaševalske akcije, ki so promovirale Slovenijo in predstavljale določen upor proti uradni politiki, je bil izraz državljanske nepokorščine, ki se je izrazil s protestno izjavo Društva slovenskih pisateljev leta 1983 proti skupnim programskim jedrom v šolstvu. Oglaševalske akcije so pripomogle k izgradnji demokracije z idejo, da lahko posameznik izbira. Delovati je pričel trg, pripoveduje Apih, ki je bil osnovan na principu svobodne izbire potrošnika, kar je dalo pomembno osnovo za idejo o svobodni izbiri tudi česa drugega. Vendar pa se ta proces demokratizacije ni tekoče razvijal, temveč se je izmenično obračal v centralizem (Hladnik-Milharčič, 2012).

ZAKLJUČEK

Za osamosvojitvene težnje je bil pomemben del procesa zamišljanje skupnosti slovenskega naroda na lastnem ozemlju z lastno kulturo, tradicijo in jezikom, pri čemer samostojna država za narod predstavlja ultimativno svobodo, četudi ni nujno, da je bil ta cilj že sprva v predstavah ljudi. Oglaševalska kampanja »Slovenija, moja dežela« je k temu prispevala s slavljenjem lepote dežele in kvalitet prebivalstva, kot so marljivost, prijaznost, odprtost. V naslavljanju se je s prvo osebo množine obračala na skupnost: na »nas«, Slovence in Slovenke. Osemdeseta leta dvajsetega stoletja so bila po besedah Jureta Apiha čas namigovanja pod črto, vrenje, v katerega je vstopila »Slovenija, moja dežela« in »mu dala privlačno zunanjo podobo« (Hladnik-Milharčič, 2012). Leta 1987 je bila zadnjič organizirana štafeta mladosti, odmevala je afera s sprejetim plakatom Novega kolektivizma za dan mladosti in objavljeni so bili »prispevki za slovenski nacionalni program«. Konec novembra 1990 je tedanji Republiški komite za informiranje sprožil propagandno kampanjo z motom »Slovenija – moja dežela je naša država«, oblikovanem iz mota »Slovenija, moja dežela«, ki jo je vodil Jure Apih in katere glavni cilj je bil spodbuditi državljane k udeležbi na plebiscitu 23. decembra 1990.

THE ROLE OF POPULAR CULTURE AND ADVERTISING IN CULTURAL MEMORY: BUILDING THE YUGOSLAV NATION AND IMAGINING THE SLOVENIAN STATE

Polona TRATNIK

New University, Faculty for Slovene and International Studies, Mestni trg 23, 1000 Ljubljana, Slovenia

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment,

Čentur 1 F, 6273 Marezige, Slovenia

e-mail: polona.tratnik@guest.arnes.si

SUMMARY

In the article, I examine two diverse processes that contribute to state-building, but are quite different. Nation-building, in the sense of the established definition of this term, is initiated by an already established state. As an example of such nation-building, I examine the building of the Yugoslav nation, which was initiated by the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) as a state. Another process I examine means consolidating the nation's consciousness by imagining a nation within its own territory, which ultimately means in its own state. In this case, the idea of a nation is not triggered by the state and does not mean „nation-building“ in the established sense of the term. As an example of such a conception of the nation, I consider the imagining of the Slovene state in the 1980s, i.e. within the context of the SFRY. To trigger nation-building processes, the state has at its disposal apparatus that carries out „top-down“ propaganda campaigns. If a nation does not yet have its own state, but wants one, then in the circumstances of the existing political formation it carries out state-building processes „from the bottom up“. As the Yugoslav political formation weakened, so too did the building of the Yugoslav nation, which took place through the formation of a political collective memory, especially through the medium of war films and the celebration of Youth Day. Representations that consolidated other collective identities with ultimate visions in national political emancipations entered this “emptied locus”. In the case of Slovenia, a concrete call to imagine the Slovenian nation-state was presented in 1987 with contributions for the Slovenian national program, published in the 57th issue of Nova revija. In addition to the concrete political program, other processes took place that strengthened the Slovene national identity by producing a representation of the Slovene nation in its own country, which in the next step became the idea of the state of the Slovene nation. In this sense, the advertising campaigns of Studio marketing Delo were important; especially those that advertised Slovenia as a tourist destination.

Keywords: political memory, nation building, “Slovenia, My Country”, collective memory, Slovene people, Yugoslav nation, Yugoslavism, national identity, Slovenia's independence, Slovenian nation

VIRI IN LITERATURA

- Adorno, T. W. & M. Horkheimer (2002):** Kulturna industrija. Dialektika razsvetljenstva: filozofski fragmenti. Ljubljana, Studia humanitatis, 133–179.
- Anderson, B. (2006):** Imagined Communities. Reflections of the Origin and Spread of Nationalism. London, New York, Verso.
- Assmann, A. (2006):** Memory, Individual and Collective. V: Goodin, R. E. & C. Tilly (ur.): The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis. Oxford, Oxford University Press, 210–224.
- Assmann, A. (2008):** Transformations between History and Memory. Social Research, 75, 1, 49–72.
- Bakić, M. (1994):** Obtožnica. Nova revija Ampak, XIII, 110–116.
- Balantić, P. (scenaristka) & I. Zupé (scenarist, režiser) (2017):** Od Kapitala do kapitala: države v času NSK, RTV Slovenija. <https://4d.rtvsllo.si/arhiv/dokumentarni-filmi-in-oddaje-kulturno-umetniški-program/174507104> (zadnji dostop: 16.12.2020).
- Barthes, R. (1977):** Image Music Text. London, Fontana Press.
- Barthes, R. (1990):** Elementi semiologije. V: Retorika starih; Elementi semiologije. Ljubljana, Studia humanitatis, 141–206.
- Benjamin, W. (1998):** Umetnina v času, ko jo je mogoče tehnično reproducirati. V: Izbrani spisi. Ljubljana, SH Zavod za založniško dejavnost, 145–176.
- Bučar, F. (1987):** O pravnih načelih slovenske nacije. Nova revija 57: prispevki za slovenski nacionalni program, Nova revija, VI, 57, 150–160.
- Bulajić, V. (režiser) (1969):** Bitka na Neretvi. <https://www.youtube.com/watch?v=JCCcw9x1220> (zadnji dostop: 08.12.2020).
- Connor, W. (1978):** A nation is a nation, is a state, is an ethnic group is a Ethnic and Racial Studies, 1, 4, 377–400.
- Connor, W. (1990):** What is a nation?. Ethnic and Racial Studies, 13, 1, 92–103.
- Coser, L. A. (1992):** Introduction: Maurice Halbwachs 1877 – 1945. V: Halbwachs, M.: On Collective Memory. Chicago, London, The University of Chicago Press, 1–34.
- Delić, S. (režiser) (1973):** Sutjeska. <https://www.youtube.com/watch?v=zDG3dqDNk7I> (zadnji dostop: 08.12.2020).
- Djilas, A. (1991):** The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953. Cambridge, MA, London, Harvard University Press.
- Grafenauer, N. (1994):** Sedemletnica. Urednikov uvodnik. Nova revija Ampak, XIII, 2–4.
- Grafenauer, N. & T. Hribar (ur.) (1990):** Osamosvojitve Slovenije. Uvodnik uredništva. Nova revija, IX.
- Fukuyama, F. (ur.) (2006):** Nation-Building Beyond Afganistan and Iraq. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Halbwachs, M. (1992):** On Collective Memory. Chicago, London, The University of Chicago Press.
- Hegel, G. W. F. (1967):** Filozofija zgodovine. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Hegel, G. W. F. (1999):** Um v zgodovini. Ljubljana, Analecta.

- Herman, B. (1985):** Turistični oglas za Slovenijo. Delo (Sobotna priloga), 29. 6. 1985, 29.
- Hladnik-Milharčič, E. (2012):** Intervju z Juretom Apihom: Slovenija, moja dežela. Dnevnik, 10. 3. 2012. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042515592> (zadnji dostop: 30.11.2020)
- Hobsbawm, E. & T. Ranger (ur.) (1983):** The Invention of Tradition. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hribar, T. (1987):** Slovenska državnost. Nova revija 57: prispevki za slovenski nacionalni program, Nova revija, VI, 57, 3–29.
- Ivešič, T. (2020):** The Yugoslav National Idea under Socialism: What Happens When a Soft Nation-Building Project is Abandoned?. Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity, 49, 1, 142–161.
- Jambreč, P. (1987):** Pravica do samoodločbe slovenskega naroda. Nova revija 57: prispevki za slovenski nacionalni program, Nova revija, VI, 57, 161–174.
- Judnič, J. (režiser) (1986):** Gostje prihajajo (Slovenija, moja dežela). Studio marketing Delo. https://www.youtube.com/watch?v=jk4ZJ8GDj_1 (zadnji dostop: 17.12.2020)
- Kitajska agencija Hsinhua (1994):** Boj proti antikomunističnemu časniku. Kitajska agencija Hsinhua poroča iz Beograda, Ženmin žibao objavlja 13. marca 1987. Nova revija Ampak, letnik XIII, januar-februar 1994, 104.
- Kolstø, P. (ur.) (2005):** Myths and Boundaries in South-Eastern Europe. London, Hurst & Company.
- Kolstø, P. (ur.) (2014):** Strategies of Symbolic Nation-Building in South Eastern Europe. Farnham, Ashgate.
- Le Bon, G. (2002):** The Crowd. A Study of the Popular Mind. Mineola, New York, Dover Publications, Inc.
- Mikulič, B. (1994):** Z vsemi sredstvi, tudi z vojsko. Intervju za nemški tednik Der Spiegel, marca 1987, prevod po objavi v Teleksu, 2. aprila 1987. Nova revija Ampak, letnik XIII, januar-februar 1994, 108.
- Osterman, J., Brolih, V., Polič, Z., Vidmar, J., Pleterski, J., Mikeln, M., Kavčič, V., Tomlje, T., Ribičič, C., Partljič, T., Flis, D., Šentjerc, L., Rupel, D., Likar, M., Knez, J., Grafenauer, N., Česnik, J., Tavčar, M., Balažič, M., Gorjan, B., Ččinovič, R., Zlobec, C., Strehovec, J. & M. Prošenc (1994):** Obravnava in zavrnitev nesprejemljivih stališč. Nova revija Ampak, letnik XIII, januar-februar 1994, 46–91.
- Pavlovič, Ž. (režiser) (1980):** Nasvidenje v naslednji vojni. https://www.youtube.com/watch?v=4BrLXg1_8pc (zadnji dostop: 28.12.2020).
- Predsedstvo CK ZKS (1994):** ZK je za dialog, ne za pogrom. Ponatis objave iz Dela, 27. februarja 1987. Nova revija Ampak, letnik XIII, januar-februar 1994, 44–45.
- Prepadnik, P. (2008):** Slovenija – moja dežela. Primer velike oglaševalske ideje. Diplomsko delo. Ljubljana, FDV UL.
- Pučnik, J. (1987):** Politični sistem civilne družbe – eksplikacija osnovnih načel. Nova revija 57: prispevki za slovenski nacionalni program, Nova revija, VI, 57, 130–143.
- Puhar, A. (1994):** Prispevek k anatomiji politične gonje. Nova revija Ampak, XIII, 118–121.

- Renan, E. (1990):** What Is a Nation?. In: Bhabha, H. K. (ur.): Nation and Narration. London, Routledge, 8–22.
- Repe, B. (2001):** Slovenci v osemdesetih letih. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Repe, B. (2011):** Vloga akcije ‚Slovenija, moja dežela‘ pri nacionalnih homogenizaciji osemdesetih let. V: Ferenc, M., Hadalin, J., Babič, B. (ur.): Osamosvojitve 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih. Ljubljana, Filozofska fakulteta, 225–240.
- Repe, B. & D. Kerec (2017):** Slovenija, moja dežela. Družbena revolucija v osemdesetih letih. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Rupel, D. (1987):** Odgovor na slovensko narodno vprašanje. Nova revija 57: prispevki za slovenski nacionalni program, Nova revija, VI, 57, 57–73.
- Rupel, D. (2018):** Konec zamudništva in nevidnosti Slovenije. V: Program nacionalne in ustavne osvoboditve Slovenije 1987–1988. Ljubljana, Znanstvena založba Nove univerze, 1–3.
- Schwarz, B. (1982):** The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory. Social Forces, 61, 2, 274–402.
- Seliškar, T. (1974):** Tovariši. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Sitar, S. (1985):** Nekemu razglasu ob rob. Lipov list. Dnevnik, 20.6. 1985, 3.
- Urbančič, I. (1987):** Jugoslovanska ‚nacionalistična kriza‘ in Slovenci v perspektivi konca nacije. Nova revija 57: prispevki za slovenski nacionalni program, 30–56.
- Žižek, S. (1993):** Tarrying with the Negative. Kant, Hegel, and the Critique of Ideology. Durham, Duke University Press.

CONSTITUTIONALIZATION OF JOŽE PUČNIK'S POLITICAL THOUGHT

Matej AVBELJ

New University, European Faculty of Law, Delpinova ulica 18/b, 5000 Nova Gorica, Slovenia
e-mail: matej.avbelj@epf.nova-uni.si

ABSTRACT

This article sheds light on the academic side of dr. Jože Pučnik. While his civic, dissident and political activities in Slovenia have been well known, his academic work and the political philosophy he developed have been largely neglected. This is unfortunate, as already a cursory insight in Pučnik's monography on Culture, Society and Technology, such as provided in this article, reveals the richness of his political thought. Pučnik as an intellectual, as a political thinker was not only aware of the main currents of western political philosophy after the WWII, but was also entirely on par with then political and legal thinkers. He had integrated their work into his own political philosophy, which he subsequently applied to the case study of Slovenia, a country that he felt most deeply about.

Keywords: Jože Pučnik, Slovenia, constitutionalism, enlightenment, pluralism, democracy

LA COSTITUZIONALITÀ DEL PENSIERO DI JOŽE PUČNIK

SINTESI

*L'articolo fa luce sul lato accademico del dott. Jože Pučnik. Mentre le sue attività civiche, dissidenti e politiche sono ben conosciute in Slovenia, il suo lavoro accademico e la filosofia politica che ne derivava rimangono ancora piuttosto ignoti. Un peccato, perché già una rapida visione della monografia di Pučnik *Kultura, družba in tehnologija* [Cultura, società e tecnologia], che è anche oggetto di questo articolo, lascia emergere la ricchezza del suo pensiero politico. Come intellettuale e pensatore politico Pučnik non solo aveva conoscenza delle principali correnti della filosofia politica occidentale e dei suoi sviluppi dopo la Seconda guerra mondiale, ma vi contribuiva alla pari di altri suoi esponenti. Pučnik integrò i lavori dei maggiori teorici politici e di diritto nella sua filosofia politica, applicandola in pratica sull'esempio della Slovenia, il paese al quale era profondamente legato.*

Parole chiave: Jože Pučnik, Slovenia, costituzionalità, illuminismo, pluralismo, democrazia

FROM DISSIDENT TO THE NESTOR OF THE REPUBLIC¹

With the erection of the Iron Curtain Central Europe was torn apart from the rest of Europe. From the Baltic to the Adriatic Sea a communist totalitarian system was imposed on the peoples of Central European countries. Totalitarianism was maintained and preserved first with sheer and brutal violence and later through a total and systemic, formal and informal control of all spheres of public as well as private life. However, due to individuals' eternal and universal yearning for freedom totalitarianism never succeeded to stifle all human dissent, its overwhelming oppression notwithstanding. Even though a great majority was silenced, there were always individuals who stood up against totalitarian forces not only with their words, but more importantly: with their deeds. These individuals were called dissidents. In Central Europe the period stretching between the end of the WWII and the late 1980s was the age of dissidents. Many of them became famous well beyond their homelands. Vaclav Havel, Lech Walensa, Alexander Solzhenitsyn, Andrey Sakharov have thus served as a beacon of liberal democracy around the world. However, the list of Central (and Eastern) European dissidents is not exhausted by these names alone. There were many others whose individual struggle never really made into the international limelight, but were equally courageous, important and praiseworthy.

Among the internationally lesser known, perhaps even unknown Central European dissidents, is Jože Pučnik. The communist authorities reprimanded him already in high school for publishing a critical essay of the then regime in the school journal (Pesek, 2013, 50). After a graduation at the University of Ljubljana Faculty of Arts he joined a group of young intellectuals who were publishing in the journals *Revija 57* and *Perspektive*. For his critical articles, in particular, of economic measures of the then communist regime he was convicted twice. In 1958 he was sentenced to nine years in prison and after his early release in 1963 to additional two years. Altogether he spent seven years in prison, mostly in solitary confinement, just for his academic writing (Pučnik, 2003, 78ff). After his release in 1964 he became *a persona non grata* in the then Socialist Republic of Slovenia. Even his peers started to avoid him and the secret service let him know, informally but definitely, that there is no job for him in Slovenia (Pučnik, 2003, 97). So he left for Germany where he wanted to continue postgraduate studies at the University of Hamburg, but was unable to do so since the University of Ljubljana refused to issue a copy of his diploma from the Faculty of Arts (Pesek, 2013, 208). Hence he started from scratch and while working in the local heavy industry he obtained his PhD in sociology at the University of Hamburg in 1971. In the following years he lectured at the University of Lüneburg, for some time distancing himself completely from public and political life in Slovenia (Pesek, 2013, 209–210).

1 This paper is the result of research carried out in the project *Cultural Memory of Slovene Nation and State Building* (ARRS, J6-9354), funded by the Slovenian Research Agency (ARRS).

However, in the 1980s, as the communist regime in Yugoslavia started to demonstrate first open cracks, Pučnik again became involved in the Slovenian public life. Most notably he published in the landmark 57th edition of the journal *Nova Revija*, in which Slovenian intellectuals developed the contributions to a Slovenian national program, laying down theoretical foundations for an independent, democratic state, based on the rule of law (Omerza, 2015, 198ff). While in 1987, when the journal was published, no one had realistically envisaged the creation of an independent and democratic Slovenian state, other than perhaps in the longer run, the events that followed surpassed everyone's expectation (Jambrek, 2007). In 1989, Pučnik became a member of the newly established Social Democratic Alliance of Slovenia and just three weeks after the fall of the Berlin wall he assumed its presidency (Pesek, 2013, 253). In 1990, he became a leader of the coalition of the Slovenian democratic alliance (DEMOS), which won the first democratic election and effectively carried out the process of self-determination of the Slovenian people (Pesek, 2013, 253ff). After the people of Slovenia overwhelmingly supported the former Yugoslav's republic independence at a referendum that had first been called for by Pučnik himself, he was an engine of the process that ultimately led to the formal and *de facto* independence of Slovenia. This earned him a symbolic title of the Nestor of Slovenian independent state (Pahor, 2018). However, despite his indisputably constitutive contribution not only to the independence but also democratization of the Slovenian state, Pučnik never enjoyed an unequivocal support by the electorate, the media, let alone of the political parties. In the run up for the presidency of the then still Socialist Republic of Slovenia he lost against the incumbent communist leader Milan Kučan and was often politically and even personally attacked by the media belonging to the post-communist left (Pesek, 2013, 270ff). This public treatment of Pučnik continued even after his death, when the National Assembly had initially declined to commemorate his passing away with a memorial session (Pesek, 2013, 18–20).

CULTURE, SOCIETY AND TECHNOLOGY

While the contribution of Jože Pučnik to the political life in Slovenia has already been documented relatively well, his academic writing, in which he reflected deeply on the social predicaments for a sound, viable and lasting democracy that he dubbed civil society, as opposed to Leninism, has so far been left almost unexplored. This article therefore seizes the opportunity for, at least partly, closing this gap by investigating the political philosophy of Jože Pučnik as this derives from his landmark work on Culture, Society and Technology (Pučnik, 2008). Published in 1988 the book consists of three parts. In the first, most abstract, theoretical part Pučnik lays out his conceptual sociological apparatus for comprehending the modern social reality, concretely European societies post-WWII. In the second theoretical part he applies this apparatus to one subset of a socio-political life, namely democracy. Lastly, in the third part the book takes a concrete turn and contextualizes the theoretical findings from the preceding parts in the Leninist social conditions in the then Slovenia.

In the first theoretical part, Pučnik is revealed as a social constructivist (Berger & Luckmann, 1971; Searle, 1995), deeply wedded to the idea of modernity and the program of Enlightenment on which modernity has been, in his view, based (Pučnik, 2008, 273). Accordingly, he construes modern societies as being embedded in and imbued with culture. Culture is a comprehensive system of technology that contains and constantly re-constitutes a society by way of unlimited and often unrelated, piecemeal and particularistic actions of individuals who are simultaneously a source and a product of this cultural technological process (Pučnik, 2008, 27–45). The latter is based and could, for the time being, only take place on the premise of argumentative rationality (Pučnik, 2008, 45), which is just another word for reason-giving. Reasons, which are themselves constructs, interpretative concepts of a particular culture, are the measure of legitimacy and validity of any social concept, deed and action (Pučnik, 2008, 68). The reasons, legitimacy and validity are thus necessarily contingent, dependent on the web of more or less persuasive interpretations and their institutionalization in practice, but this does not render neither the ultimate practical outcomes nor Pučnik's thinking relativist (Pučnik, 2008, 212). As he explicitly argues, everything taken together is not simple randomness, playfulness, a game of constructs, it is a structural contingency: "The substance's captivity in the web of its effects is not such by definition, it is genetic as a precondition of substance."² (Pučnik, 2008, 79). In this way meaning is only objective and stable subject to the structurally contingent interpretation of arguments on which it is based and which is in that context and moment recommended by that very structural contingency (Pučnik, 2008, 80). All objectivity that, therefore, exists out there is at best contingent objectivity (Pučnik, 2008, 80). Since it is relational, within the meaning of being related to a particular contextual structural contingency, it, in Pučnik's words, frees us from necessity (determinism); but since it simultaneously provides us with a rational, argumentative basis for our action it relieves us of randomness (Pučnik, 2008, 80), indeed of arbitrariness.

This leads Pučnik to an important result in political philosophy. We as human beings in a modern society are only left with technology of argumentative rationality, of reason-giving, which is neither miraculous nor permanent (Pučnik, 2008, 129). As a result, as he openly confesses, we do not know what the truth is.

The phenomenon of truth cannot be denied, if we take into account concrete actions [in which the truth is certainly reflected], but on the basis of these concrete manifestations of truth the truth as such cannot be identified [or comprehended in its totality]. (Pučnik, 2008, 184)

2 All the quotations from Pučnik's book on Culture, Society and Technology have been translated by the author of the present article.

No living human being can thus have a monopoly over truth, because no living human being has ever had a privileged, let alone direct or objective access to the truth. All that we are left with is a search for meaning, for making sense of the social and natural reality, in which we are cast.

The search for meaning, for making sense, has become an alternative to the truth. In so doing, it has taken up the role of truth, ever since the latter has become irrevocably fragmented and as such can no longer assume that traditional role in legitimating the validity of arguments as an emphasized and at every occasion accepted validity of substance. (Pučnik, 2008, 193)

To many this would be an utterly dispiriting conclusion, but not for Pučnik. He takes this fact of existence of truth, which is ultimately inaccessible for us humans, as a paramount argument against fundamentalism of any kind, be it secular or religious (Pučnik, 2008, 129). This is why he opts so strongly in favour of the so-called program of Enlightenment. The latter has managed to undo the world in which

a theocracy was a leading ideational power: it claimed not only the right to rule as the entitlement of the secular power, but also the monopolized right to decide questions of meaning or truth, as well as the questions of conscience as a determinant of good and bad. That was a total monopoly over peoples' lives in a society, a monopoly over practical, concrete actions as well as spiritual and emotional life. Following this principle of regulating a society, people are subject to the predetermined ideational ordering of the world, which was construed and enforced by all means by an elite who claimed for itself that it was a direct reflection of an objective, immutable and hence necessary truth. On the basis of this claim it imposed its own monopoly over this truth, and with the help of secular authorities it also claimed the right and duty of a leading role, eg. of guiding and re-socializing its own people as well as other peoples. This typical and extremely effective identification of a theocratic elite with the reason itself, with truth and justice, thus legitimated the use of any, including the most horrible means of re-socialization: from benign persuasion to torture and burning on stakes. (Pučnik, 2008, 275–276)

The Enlightenment introduced a definite break in the very conception of the human world. In taking a Copernican turn, as argued by Pučnik (Pučnik, 2008, 276), an individual, a concrete human being has become the measure of legitimacy of all things (Pučnik, 2008, 292). “Human being has reason and cognition which enables him to decide his fate for and out of himself.” (Pučnik, 2008, 292).

The program of Enlightenment is a program of civility. [...] Its task is to develop and implement such institutions, which permit an individual to fulfil his life and himself, and in so doing to legitimate the validity of institutions, but also to change the image of institutions, which enable him, as a concrete and emotionally reasoned person, to live with other individuals. (Pučnik, 2008, 292–293)

The greatest threat to the program of Enlightenment and the paramount role of individual in it, according to Pučnik, is the supremacy of the society over a person, of primacy of the collective over an individual (Pučnik, 2008, 294). But the individual human being might be a threat also to himself and other individuals. As implicitly recognized by Pučnik, in a fundamentally secular turn by the Enlightenment, which Pučnik embraces wholeheartedly (Pučnik, 2008, 270), “with the demise of the transcendental order on which our world was based, the objects too lost their ‘sacredness’, they were relieved of the taboos as [god’s] creation. In this way they in principle became dispensable like any matter, almost like a randomly available raw material. That, unfortunately, included a human being too [...]” (Pučnik, 2008, 277).

The program of Enlightenment is thus synonymous with the program of civility that ought to underline concrete institutional systems of democracy. This civility, as openly admitted by Pučnik, is not a cure for all illnesses and remains, as everything socially constructed by human beings, structurally questionable (Pučnik, 2008, 303). “But at the same time it is all that we can currently yearn for, since it is the only realistic option.” (Pučnik, 2008, 303). The civility itself is built on the dogmatic, monistic construct of supremacy of an individual, which is of course, again, contingent and socially constructed. All this, however, we are warned by Pučnik, should not lead us into resignation, rather it should strengthen our courage in awareness of our own structural limitation that forces us into modesty (Pučnik, 2008, 314). “The courage is to definitely accept our own imperfections and act out of them.” (Pučnik, 2008, 314). Any self-assurance must be thus combined with a degree of healthy scepticism, critical self-examination that, as a result, in most general terms speaks against any kind of revolution, even if it is geared towards the final realization of the program of Enlightenment. The latter should only come about not as a revolution, but as an evolution (Pučnik, 2008, 314). This sets up, for Pučnik, a requirement of listening to and hearing each other, in a constant awareness of one’s own limitations, in acceptance that can be through concrete societal and political actions overcome over and over again, but never to the point of finality or perfection (Pučnik, 2008, 313).

CONSTITUTIONALIZATION OF PUČNIK’S POLITICAL THOUGHT

The students of contemporary political philosophy and of modern constitutionalism would, having read Pučnik’s book on Culture, Society and Technology,

immediately recognize how deeply related, deliberately or not, his political philosophy was to that of his contemporaries, including giants of political and constitutional thought. Pučnik's embrace of technology of argumentative rationality is coterminous with discursive, deliberative democracy as it has been developed by Jürgen Habermas (Habermas, 1996). Pučnik's politically philosophical approach also echoes with Dworkin's interpretative conception of law, following which the meaning of law is never fully settled, rather it depends on the best-fit interpretations, which in legal practice, conceived of as a chain novel, strives for and is constantly underlined by the search for a right answer (Dworkin, 1986). Furthermore, Pučnik's total embrace of the Enlightenment puts him in the camp of modern constitutionalist thinking, which has long insisted that a constitution is by the people, for the people and of the people (Sartori, 1962).

People form a community, conceived of as a polity of free and equals (Kumm, 2016), which according to Pučnik

cannot be legitimized top down, from a transcendental principle whose interpreter and executor is any given elite, but from a human being who is an exclusive source of community's legitimacy. (Pučnik, 2008, 292)

The centrality and supremacy of human being as a measure of legitimacy and validity of all social institutions and their (in)actions is derived from a monistic foundation of human dignity (Avbelj, 2018, 35). Every individual by way of her very humanity is entitled to equal human dignity. The latter is a source of the rights to freedom and equality, to an equal freedom, which entitles everyone to self-realisation or self-fulfilment as she sees fit within the context of an equal right of others.

This bedrock of modern constitutionalism, which resonated heavily also in Pučnik's political thought, found its explicit confirmation also in the jurisprudence of the Slovenian Constitutional Court. In the landmark Tito Street case the Court rectified the human dignity deficit in the Slovenian Constitution (Avbelj & Letnar Čerňič, 2020, 25) by reading the right to equal human dignity into Article 1 of the Constitution according to which Slovenia is a democratic republic. The Court claimed that

Human dignity is the fundamental value which permeates the entire legal order and therefore it also has an objective significance in the functioning of authority not only in individual proceedings but also when adopting regulations. (Ur. l. RS, 2010)

This led the Court to clarify the nature of Slovenian democracy. Contrary to the classical monistic, majoritarian democracy, the essence of a constitutional democracy in Slovenia is not in formally following the rule of the majority, but to

ensure a substantive protection of individuals, because it is them and their dignity who are at the centre of the existence and functioning of the Slovenian state (Ur. l. RS, 2010). Paying heed to what Pučnik has dubbed as a Copernican turn of the Enlightenment, the Court openly declared:

In a constitutional democracy the individual is a subject and not an object of the functioning of the authorities, while his or her (self)realization as a human being is the fundamental purpose of the democratic order. (Ur. l. RS, 2010)

The state with its apparatus is thus established to serve an individual, to facilitate her self-fulfilment, rather than vice versa (Ur. l. RS, 2010). As there are many (a plurality of) individuals, there are – as a result of the respect for their equal human dignity – many (a plurality) of actual and potential ways of self-fulfilment, many conceptions of a good life. As humans, we therefore necessarily live in a world, which is pluralist and therefore diverse. The respect for human dignity mandates that this is good and, consequently, in a pluralist civil society, which underpins a veritable democracy, this plurality should be preserved and fostered. Pučnik was more than aware of this fact as he explicitly cautioned against “any program and any idea, including those pertaining to the civil society, that make calls for turning plurality into singularity.” (Pučnik, 2008, 332). The essence of democracy, based on a civil society as opposed to Leninism, for Pučnik then was to permit the existence “of an infrastructure which will be more sensitive to and more inclusive towards plurality, in particular of the plurality in peoples’ lives.” (Pučnik, 2008, 328).

The Slovenian Constitutional Court has thus construed Slovenia as a constitutional democracy: a democratic political community in which in order to protect each individual’s equal right to self-realization all activities of public authorities must be subject to the rule of law. A constitutional democracy is, of course, as powerfully demonstrated by Habermas and other legal philosophers (Tully, 2017), a laborious and demanding system of government which rests on “a paradoxical union of contradictory principles.” (Habermas, 2001, 766). It requires that a democratic majority, no matter how numerous and qualified, constitutionally imposes on itself the rule of law and hence limits its scope of powers in order to protect the rights of individuals, whose exercise is then a source of pluralism that provides democracy with the prerequisite civility.

One of the central constitutional mechanisms, which in quotidian practices of a democratic state guarantees the existence and flourishing of plurality, is the system of separation of powers. The principle of separation of powers is for Pučnik the most important construct of civility, brought about by the Enlightenment, which entails the system of institutional checks and balances as a logical part and parcel of the self-legitimation process in a democratic society (Pučnik, 2008, 281). It has found its way also in the Constitution of the Republic

of Slovenia. By contrast to its communist predecessor, which maintained the system of undivided powers, the contemporary Slovenian organization of state is based on the principle of checks and balances. The latter, as it has been time and again stressed by the Constitutional Court, is not established to protect the independence of different branches of power for their own sake, but to protect the individuals against the arbitrariness of public authorities. The Court thus held very early on that

The aims of the constitutional principle of separation of powers are in particular:

- *to protect and ensure personal freedom of each individual person,*
- *to prevent concentration of power and monopoly over it;*
- *to establish control over authorities, thus preventing their arbitrary acts, misuse of power and lawlessness,*
- *to organize as appropriate the tasks and powers of the government,*
- *to establish mutual control of the holders of power, as well as*
- *to maintain an equilibrium and evenly distributed power between individual branches of government and its agents.* (Ur. l. RS, 1994, par. 18)

All these requirements stemming from the principle of separation of powers are again derived from the centrality of an individual for whom the state and public order, following the ideal construct of a social contract, has been created. In Court's words:

The essence of the constitutional provision dealing with the separation of powers is not in the manner of organizing the relationships between individual branches of government or government organizations, but in its fundamental function of protection of individual's freedom and dignity in relation to the government. (Ur. l. RS, 1994, par. 20)

Individuals in a constitutional democracy, also as established in Slovenia, are not objects, rather they are subjects of political authority. For this matter they are recognized their fundamental human rights, which are nowadays explicitly protected in section II and III of the Slovenian Constitution. This was not yet the case at the time when Pučnik was writing his book and therefore he could not have made the case for this to change any stronger:

We have to be aware of our fundamental human rights and of our dignity as a person. We do not want to be like an inventory that the priests of an Idea can toss to and fro, as mandated by their inconceivable cult, their scientific technology [...] Their technology is not ours, if it does not respect us as persons. (Pučnik, 2008, 363)

It is therefore important to note that literally all human rights, which Pučnik had so vigorously intellectually and politically defended in his work, have found their way in the Constitution. The latter thus protects all the constitutive rights of a constitutional democracy, in the absence of which Slovenia could neither exist as a democracy nor as a state based on the rule of law. These are the freedom of conscience (Constitution, Art. 41), the freedom of speech (Constitution, Art. 39), the freedom of association (Constitution, Art. 42), the freedom of education (Constitution, Art. 57), the right to private property and the right to conduct one's business freely as well as the right to judicial protection in a fair trial.

In his work, Pučnik stressed all of these rights. The freedom of conscience derives from the autonomy of person, of each individual's right to seek the truth, which prevents any given priestly caste, even if belonging to the civil society, to monopolize the knowing of truth and the interpretation of the good for the people (Pučnik, 2008, 344). "There will always be also different opinions, which have the right to be established and implemented in a political system." (Pučnik, 2008, 344). To make this happen the freedom of speech and the freedom of association ought to be protected. Pučnik saw these two freedoms as important already in general terms, but he stressed their importance in particular when applied to the political system by opining that it is only on their basis that a political system can reflect social plurality and is hence also itself pluralistic. Since any kind of power, including a democratic power, is susceptible to an abuse and indeed can be abused (Pučnik, 2008, 346), Pučnik saw the only remedy for and an exclusive alternative to an abuse of power in the establishment of political pluralism (Pučnik, 2008, 348). However, the latter could have only come into being under the conditions of established freedom of speech, by guaranteeing an as free as possible public political debate (Pučnik, 2008, 349).

The freedom of education is equally quintessential for the functioning of democracy. As presently stipulated in the Slovenian Constitution, this right belongs to individuals, foremost to parents who have the right and duty to provide education for their children (Constitution, Art. 54 and 57). The protection of this right must be again conducted in a pluralist setting, rather than in a uniform environment monopolized by a single political or ideological source. This was precisely the occasion in the communist Slovenia. Pučnik thus noted that the totalitarian character of the state had succeeded to penetrate in every single corner of social life, "from the remotest cabin in the countryside to the doormen and cleaners in the companies." (Pučnik, 2008, 380). It filtered pupils and teachers, students and professors, members of trade unions for their moral political appropriateness, turning all these building blocks of a democratic state into the instruments of a ruling party (Pučnik, 2008, 376, 381).

The same happened to the right to private property and the freedom to conduct business. The two were literally extinct, their nature transformed into social property which was *de facto* controlled by the communist regime and their protégés. The end result was economic collapse of the communist system. Pučnik

predicted this early on, already in the 1960s, for which he was incarcerated for many years. He always argued in favour of private property and freedom to conduct business, insisting that it is not for the state to make economic choices on behalf of the individuals, property owners, companies and their workers. The role of the state in economy should be limited. It should concentrate solely on the protection of a fair competition in the market (Pučnik, 2008, 369) and on providing for the legal and economic protection of workers (Pučnik, 2008, 375). The civility of a civil society should have thus been translated also in the civility of an economic system:

Civility of an economic system consists of its total independence in a constant development of new, innovative structures of economic governance, implementation of new infrastructures of an economic system in order to enhance its efficiency; however, other systems, like legal, political, moral etc., should be entrusted with a task of creating as favourable conditions as possible for flourishing of the economy and simultaneously ensuring a constantly improving legal and political protection of employees. (Pučnik, 2008, 375)

What Pučnik argued for in the late 1980s, is now indeed guaranteed in the Slovenian Constitution. Article 33 in conjunction with Article 67 protects the right to private property not in absolute terms, but being mindful also of its social dimension. Article 74 shields against the unfair competition and protects the freedom to conduct one's business. This is also not unfettered, as it may not be conducted in violation of public interest that, of course, includes the protection of workers' rights (Constitution, Arts. 66, 75, 76, 77) as well the environmental protection (Constitution, Art. 72). Pučnik's theoretical demands are hence today fully fulfilled in the text of the Constitution, but probably a little bit less in practice. Ever since the independence, the successive Slovenian governments have preserved a large share of state ownership in the economy, intervening in the actual business decisions, which have been more than often economically suboptimal, permeated by political interests. In exact opposition to this, Pučnik argued that the role of the state is not to take concrete business decisions, but only to provide for a sound business environment for the flourishing of private economic initiative (Pučnik, 2008, 369).

Last, but certainly not least, in order to ensure the existence of the rule of law the right to a fair trial in front of independent and impartial courts should be in place. This is precisely what follows today from Articles 22, 23, 24 and 25 of the Slovenian Constitution in combination with Art. 6.1. of the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms. However, during communist times, this was certainly not the case. As Pučnik stressed, the system of justice too was subordinated and in service of Yugoslav unitarism and Leninist centralism of the communist party (Pučnik, 2008, 360). This had pernicious consequences for the system of justice in its formal institutional as well as informal, sociological

dimension. Pučnik, however, was much more concerned with the latter than with the former. He pointed to a major shortcoming of the then socialist legal system, which was reflected in the fact that its rules and institutions were not internalized by the people, as they felt alien and oppressive (Pučnik, 2008, 362). The lack of civility of a political and legal system in Pučnik's eyes impacted on the very structure of our political and legal culture (Pučnik, 2008, 363). Neither the state nor its legal system were considered as belonging to the people, while simultaneously the incivility of the state and the law were tolerated and made possible by this very same people: "We cursed and complained, but nevertheless allowed for it." (Pučnik, 2008, 363).

The remedy identified by Pučnik was political pluralism. The civility of a legal system was seen dependent on the internalization of its rules and institutions by the addressees and institutional actors (Pučnik, 2008, 364). However, "this could only take place in the context of a civil political system, which presupposes political pluralism: organized, public and transparent." (Pučnik, 2008, 365). Pučnik here voiced, only with different words, what H. L. A. Hart dubbed as the rule of recognition (Hart, 1994). The norms of a legal system have to be recognized, by way of their internalization, as the essential criterion for one's own behaviour. And while Hart imposed the duty of internalization only on the officials, the institutional actors, and permitted the common people to pass by mere obedience to the legal rules (Hart, 1994), Pučnik writing with a reference to a totalitarian state and having experienced its sheer arbitrariness, was much more demanding. He insisted that the norms of a legal system, constitutive of the actual rule of law, not only have to be internalized by everyone, but they have to be fought for by each and every individual. If one was to satisfy himself simply with obedience to the law, in the absence of internalization of its rules and institutions, "everything would be reduced down to a coordinative system of punishment and sanctions, devoid of any moral quality." (Pučnik, 2008, 284–285).

This led Pučnik to argue forcefully in favour of active citizenship. He was led by a strong conviction that

modern cultures and their societies possess no guarantee, that would automatically protect them from falling into the well-known forms of barbarianism, experienced in less and more recent history [...]. The only means, which can protect us against [the slid into barbarianism] is us ourselves, to the extent we are able and willing to employ the technology of civility proposed by the program of Enlightenment. (Pučnik, 2008, 330)

However, as Pučnik added, the program of Enlightenment is not self-executing. "The technology of civility entails a constant need for a creative establishment of civil substance and form in a concrete society." (Pučnik, 2008, 322). The individuals, as founding pillars of a civil society, have to act, here and now!

(Pučnik, 2008, 331), but their actions too must be imbued with a sense of civility. The requirement of ensuring civility in public social life, in particular in political affairs, demands investing into a dialogue. Staying faithful to political pluralism, which is about the recognition and acceptance of diversity, precludes treating those who do not share our opinion as our enemies. Pučnik, revealing the depth and breadth of his democratic ethos, insisted with full force:

In fact, we are opponents, because in many important questions we adhere to different opinions, but this should not turn us into enemies who hate each other. By way of fate we are forced to search and find a minimum common denominator, while beyond it we should treat and try to resolve other questions with courage in a European, humane and civil manner. (Pučnik, 2008, 356)

CONCLUSION

This article has shed light on the academic side of Jože Pučnik. While his civic, dissident and political activities in Slovenia have been well known, his academic work and the political philosophy he developed have been largely neglected. This is unfortunate, as already a cursory insight in Pučnik's monography on Culture, Society and Technology, such as provided in this article, reveals the richness of his political thought. Pučnik as an intellectual, as a political thinker was not only aware of the main currents of western political philosophy after the WWII, but was also entirely on par with then political and legal thinkers. He had integrated their work into his own political philosophy, which he subsequently applied to the case study of a country that he felt most deeply about. This was Slovenia. The latter and its people benefited from the fact that Pučnik was no mere theorist, an intellectual safely scrutinizing the social world from his ivory tower. He was a man of action. Someone who strove to turn his well thought-through ideas into practice. Someone who followed, quite literally, the principle that as things are going wrong, they ought to be improved, and corrected, again and again (Pesek, 2013).

As Peter Jambreč (2021) writes in his encyclopedia entry on Jože Pučnik: "As a matter of fact, most of his active political time Pučnik was not successful, despite his determinate personal efforts, he did not move much of the externally tangible things." What is more, his country and people, whose independence he *de facto* decisively helped to ensure have neither truly understood nor ever really appreciated his contribution and the excessive personal price he had to pay for it. However, irrespectively of all this, and in awareness that since time immemorial no one has ever been a prophet in his own country, this article has demonstrated that all the main ideas, that Pučnik deeply believed in, and all the key values, that Pučnik espoused and practiced in his life, have found their way in the Slovenian Constitution. Pučnik's political philosophy, his political thought has thus been constitutionalized. It is in contemporary Slovenia at least

formally valid and protected on a piece of paper called the Constitution. This is, of course, neither to say that Slovenian Constitution has been modelled after Pučnik's political philosophy, nor that he had any direct impact on its text whatsoever. But it is to say with certainty that by way of adoption of the Constitution, with the entrenchment of a modern liberal political order in Slovenia, Pučnik's life-long struggle for the right cause has been formally validated and hence fulfilled.

Last but not least, the mission of implementing the program of Enlightenment and its pursuit of civility in all corners of social life is, of course, still far from being accomplished in Slovenia. The normative struggle, in which Pučnik invested so much, is, hence, far from over. It is in fact, at least as far as Slovenia is considered, still at an early stage. The formal structure of a civil society has been put in place in 1991, but it still awaits its proper effectuation by way of internalization by the people. Even in democratic countries with long and well established political and legal culture, this process of actual democratization, of ensuring the rule of law in practice, is a never ending, laborious process of trial and error, following a shared commitment that a given polity can in a common pursuit of a common good help bring about, by acting together a brighter, better and more democratic and more just future as its past had been. In short, the mission of democracy and rule of law can never, even in the best of places with the most virtuous people, be fully accomplished. It is even more difficult, however, to secure democracy and the rule of law in post-totalitarian countries, with wrecked and weak institutions and democratically pathologized citizenry. Pučnik was more than aware of that as he predicted that the process of establishing civility would take a long time (Pučnik, 2008, 381). He even went so far as openly proclaiming in the final pages of his book, published in 1987, that "the actual situation is almost hopeless, basically devoid of any hope." (Pučnik, 2008, 433). And yet, since precisely that was terribly wrong, it had to be remedied. And, indeed it was remedied, so much so that only four years later, after a centuries long struggle for an independence, Slovenians, that people that might have come from nowhere, ended up creating their independent and sovereign state. Pučnik's contribution was decisive, actual, symbolic, political and academic. In all of its guises does remain a point of inspiration for the future generations, including to us – constitutional lawyers.

KONSTITUCIONALIZACIJA POLITIČNE MISLI JOŽETA PUČNIKA

Matej AVBELJ

Nova univerza, Evropska pravna fakulteta, Delpinova ulica 18/b, 5000 Nova Gorica, Slovenija

e-mail: matej.avbelj@epf.nova-uni.si

POVZETEK

*Ta članek odstira manj znano akademsko plat dr. Jožeta Pučnika. Medtem ko so njegove državljanske, disidentske in politične aktivnosti v Sloveniji relativno dobro poznane, pa njegovo akademsko delo ter politična filozofija, ki jo je v njem razvijal, ostajata precej neznana. To je obžalovanja vredno, saj že kratek analiza Pučnikove monografije *Kultura, družba in tehnologija*, ki je posvečen tudi ta članek, razkrije bogastvo njegove politične misli. Pučnik kot intelektualec, kot politični mislec ni zgolj poznal glavnih tokov zahodne politične filozofije, kot se je ta razvijala po drugi svetovni vojni, temveč je bil tudi njen enakopraven tvorec. Dela vodilnih političnih in pravnih mislecev svoje dobe je vgradil v svojo politično filozofijo, ki jo je kasneje uporabil v praksi na primeru Slovenije, države, katere nestor je bil.*

Ključne besede: Jože Pučnik, Slovenija, ustavnost, razsvetljenje, pluralizem, demokracija

VIRI IN LITERATURA

- Avbelj, M. (2018):** The European Union under Transnational Law. Hart Publishing.
- Avbelj, M. & J. Letnar Černič (2020):** The Impact of European Institutions on the Rule of Law and Democracy. Hart Publishing.
- Berger, L. P. & T. Luckmann (1971):** The Social Construction of Reality, a Treatise in the Sociology of Knowledge. London, Penguin Books.
- Constitution –** Constitution of the Republic of Slovenia. Uradni list RS, no. 33/1991.
- Dworkin, R. (1986):** Law's Empire. Cambridge, Harvard University Press.
- Hart, H. L. A. (1994):** The Concept of Law. Oxford, Clarendon Press.
- Habermas, J. (1996):** Between Facts and Norms, Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Cambridge, MIT Press.
- Habermas, J. (2001):** Constitutional Democracy: A Paradoxical Union of Contradictory Principles. *Political Theory*, 29, 6, 766–781.
- Jambreč, P. (2007):** Zgodovinski spomin Nove Revije in slovenska prihodnost v Evropi. *Nova Revija*, 26, 300, 60–86.
- Jambreč, P. (2021):** Digitalna enciklopedija slovenske ustavnosti in državnosti. Ljubljana, Nova univerza.
- Kumm, M. (2016):** Constituent Power, Cosmopolitan Constitutionalism, and Post-positivist Law. *International Journal of Constitutional Law*, 14, 3, 697–711.
- Omerza, I. (2015):** Veliki in dolgi pohod Nove Revije. Celovec, Mohorjeva družba.
- Pahor, B. (2018):** Govor predsednika republike na obeležitvi 50. obletnice ustanovitve Teritorialne obrambe. <http://www.up-rs.si/up-rs/uprs.nsf/objave/ba1b0efee57c16f5c125832200532cb9?OpenDocument&Click> (last access: 07.11.2020)
- Pesek, R. (2013):** Pučnik. Celovec, Mohorjeva družba.
- Pučnik, J. (2003):** Brez naveze. V: Pučnik, J.: Izbrano delo. Ljubljana. Mladinska knjiga, 59–97.
- Pučnik, J. (2008):** Kultura, družba in tehnologija. Ljubljana, Inštitut dr. Jožeta Pučnika.
- Sartori, G.: (1962):** Constitutionalism: A Preliminary Discussion, *The American Political Science Review*, 56, 4, 853–864.
- Searle, R. J. (1995):** The Construction of Social Reality. Allen Lane.
- Tully, J. (2017):** The Unfreedom of the Moderns in Comparison to Their Ideals of Constitutional Democracy. *Modern Law Review*, 65, 2, 204–228.
- Ur. I. RS (1994):** Decisions of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia. Uradni list RS, no.158/94, par. 18, 20.
- Ur. I. RS (2010):** Decisions of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia. Uradni list RS, no. 109/10.

OSAMOSVAJANJE SLOVENIJE V PRIZMI KULTURE SPOMINJANJA: VLOGA IN POMEN REVIE *MLADINA*

Marjan HORVAT

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija
e-mail: marjan.horvat@irris.eu

IZVLEČEK

Prispevek analizira vlogo Mladine – revije, ki se je v kolektivni spomin slovenstva vpisala kot eden izmed ključnih akterjev v procesih demokratizacije in osamosvajanja – z vidika njenega prispevka k reartikulaciji slovenskega družbeno-integrativnega diskurza v interregnumu osemdesetih let. Avtor v ta namen na osnovi teoretičnih izhodišč kulture spominjanja in z analizo vseh izvodov revije, ki so izšli v tem desetletju, razčleni njeno vlogo v demokratizaciji interpretacij slovenske in jugoslovanske (polpretekle) zgodovine, posebno pozornost pa nameni tistim vsebinam, ki v odnosu do slovenskih »krajev spomina« zadevajo možnosti in pasti v poenotenju slovenstva na esencialističnih temeljih. Ker so razmere v osemdesetih letih tudi od liberalnega tednika, kot je Mladina, terjale opredelitev do vsebin skupnostnega diskurza, avtor naslavlja v sklepu teoretično izzivalno in aktualno vprašanje o (ne)zmožnosti liberalizma kot politične filozofije v refleksijah tistih aspektov skupnostnega diskurza, ki so utemeljeni v pred- ali postrazsvetljenskih doktrinah.

Ključne besede: Slovenija, osemdeseta leta, demokratizacija, kultura spominjanja, liberalizem, mediji

L'INDIPENDENZA DELLA SLOVENIA NELL'OTTICA DELLA MEMORIA CULTURALE: IL RUOLO E SIGNIFICATO DELLA RIVISTA *MLADINA*

SINTESI

Nell'articolo si analizza il ruolo di Mladina – il settimanale inciso nella memoria collettiva del popolo sloveno come uno degli attori chiave nei processi di democratizzazione e indipendenza – dal punto di vista del suo contributo a una riarticolazione del discorso sloveno sociale-integrativo nell'interregno degli anni Ottanta. A tal fine, impostando l'indagine su fondamenti teorici della memoria culturale e su un'analisi di tutte le edizioni della rivista uscite in quel decennio,

l'autore esamina il ruolo di Mladina nella democratizzazione di interpretazioni della storia (recente) slovena e di quella jugoslava, prestando particolare attenzione ai contenuti che in relazione ai «luoghi della memoria» sloveni trattano le possibilità e le insidie dell'unificazione del popolo sloveno su basi essenzialiste. Siccome la situazione negli anni Ottanta richiedeva, anche da un settimanale liberale come Mladina, di dichiarare la propria posizione nei confronti di contenuti di un discorso comunitario, nelle riflessioni su quegli aspetti che si fondano su dottrine pre o post-illuministiche l'autore affronta anche la questione teoricamente provocatoria e attuale della (in)capacità del liberalismo quale filosofia politica.

Parole chiave: Slovenia, anni '80, democratizzazione, memoria culturale, liberalismo, media

UVOD¹

Revija Mladina se je zaradi svoje vloge v demokratizaciji slovenske družbe v osemdesetih letih prejšnjega stoletja nedvomno umestila v slovenski kolektivni spomin kot eden izmed pomembnih akterjev v procesih osamosvajanja in oblikovanja samostojne slovenske države. V tem desetletju, zaznamovanem s številnimi neuspešnimi poskusi »stabilizacije« države (Lusa, 2012), so namreč njeni sodelavci in sodelavke v pisnih in vizualnih prispevkih s sklicevanjem na demokratične postulate sistematično odstirali globlje vzroke za gospodarsko, politično in ustavno krizo, v kateri se je po smrti jugoslovanskega predsednika Josipa Broza Tita leta 1980 znašla država. S temi poudarki je bila revija seveda del širšega demokratičnega vrenja v tedanji slovenski družbi, vendar je izstopala v tem, da je do nekdanje skupne države večji del osemdesetih let ohranila konstruktivno držo. Svoja prizadevanja je usmerjala v napredovanje, reforme in demokratizacijo celotnega jugoslovanskega političnega in javnega prostora. Šele ob koncu desetletja, ko je postalo jasno, da se bo v Jugoslaviji neizogibno udejanjila centralistična/nacionalistična vizija Slobodana Miloševića, tedanjega predsednika CK ZKS in kasneje srbskega predsednika, je svoj fokus in angažma preusmerila v slovensko družbo in (posledično) v osamosvajanje republike, vendar je še naprej zavračala utemeljevanje postsocialistične (slovenske) družbe – razumevajoč jo najprej kot politično in šele nato kot kulturno skupnost – na etnonacionalističnem principu (Patterson, 2000, 414).

Vloga ključnih akterjev v teh procesih, tudi z izpostavitvijo vloge Mladine in drugega slovenskega kritičnega tiska (denimo Katedre, Teleksa, Nove revije, Časopisa za kritiko znanosti, Pavlihe) v njih, je že bila pojasnjena z vidika zapletenih razmerij med federalno in republiško ravno ter opozicijo in »reformno strujo« v ZKS (Repe, 2001; 2002a; 2002b; Čepič, 2010; 2015; Gabrič, 2012; Mastnak, 2018), z analizo vloge t. i. »novih družbenih gibanj«, Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) in sprememb v slovenski javni sferi (Fink Hafner, 1992; Balažič, 2004; Vurnik, 2005; Vodovnik, 2014; Zajc, 2015; 2017; Komel, 2009), opredeljena je bila tudi vloga umetniških gibanj in skupin (Španjol, 2018), zlasti seveda NSK in Laibacha (Monroe, 2003) in (že prej) punka (glej npr. Lovšin, Mlakar & Vidmar, 2002). Tudi v tujem znanstvenem tisku je bila izpostavljena tedanja vloga slovenskega kritičnega tiska, še zlasti v delih tistih raziskovalcev, ki navajajo razkol med slovensko in srbsko kulturno elito ali t. i. »proces proti četverici« kot enega izmed ključnih povodov za razpad Jugoslavije (Ramet, 1993; 2002, 32–33; Cox, 2005, 61–65; Woodward, 1995, 95; Dragović-Soso, 2002, 162–206).

Iz omenjenega gradiva je vidno, da so se raziskovalci v analizah slovenskega kritičnega tiska posvetili zlasti njegovi vlogi v artikulaciji »nezadovoljstva« v slovenski družbi s stanjem v tedanji Sloveniji in Jugoslaviji ter izpričevanju zahtev za demokratizacijo slovenske družbe. V primeru Mladine je posebej poudarjeno njeno delovanje po letu 1986, ko se je, čeprav je formalno ostala njen del, uredniško osamosvojila izpod organizacije ZSMS (Vurnik, 2005), saj je od tedaj z izkoriščanjem vseh orodij in orožij množičnega

1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države* (ARRS, J6-9354), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

tiska, upošteva je – ne nazadnje – tudi branost in (naraščajoči) vpliv,² v svojih raziskovalnih prispevkih, komentarjih in tudi s podobami izzivala »nedotakljive« gradnike jugoslovanske države in jugoslovanstva: kult jugoslovanskega predsednika Tita, pojmovanja »avantgardnega« ustroja jugoslovanskega (samoupravnega) socializma, zlasti pa vlogo Jugoslovanske ljudske armade (JLA) kot »varuhinje« jugoslovanske države, mita o »bratstvu in enotnosti« jugoslovanskih narodov in pridobitev revolucije.³ Slovenski in tuji raziskovalci v tem oziru izpostavljajo zlasti dogodke v pomladi in poletju 1988, torej omenjeni »proces proti četverici« in ustanovitev Odbora za varstvo človekovih pravic, ki je povezal in »homogeniziral« slovensko civilno družbo, s čimer se je odločneje trasirala pot za osamosvojitve Slovenije.⁴

Precej manj pozornosti je namenjene raziskovanju vloge slovenskih množičnih medijev, zlasti seveda Mladini kot najodmevnejšega med njimi, v sklopu tistih aspektov, ki zadevajo spremembe slovenskega družbeno-integrativnega diskurza v *interregnumu* osemdesetih let; ta proces, ki zadeva reartikulacijo identifikacijskih, referenčnih točk, na katerih je skupnost utemeljena, je namreč inherenten vsem procesom družbenih preobrazb (Kuljić, 2012), torej tudi slovenske v osemdesetih letih. Uveljavil se je namreč pogled, da je tedaj demokratizacija potekala v civilni družbi in v medijih, premisleki o nacionalnih vprašanjih *per se* pa zlasti v širšem krogu Nove revije in v Društvu slovenskih pisateljev (Lusa, 2012). Tovrstno delitev nalog in vlog ne nazadnje utrjujejo tudi kasnejše refleksije akterjev v teh procesih.⁵ Izhodišče našega prispevka je, da je Mladina seveda bila »udarna pest« v procesih demokratizacije slovenske družbe, vendar je – zlasti v letih pred ustanovitvijo Odbora – naslavljala v prispevkih s svoje perspektive tudi sklop vprašanj, ki zadevajo atribute slovenstva, predvsem pa se je uveljavila kot diskurzivna mreža, forum, znotraj katerega so se v javnosti z refleksijo o različnih aspektih jugoslovanstva v polju (formiranja novega) kolektivnega spomina premeščale, raziskovale, izumljale, a tudi problematizirale tiste vsebine, ki so percipirane kot identifikacijske točke slovenstva.

2 K čemur so zagotovo prispevale tudi zaplembe časopisa v tem obdobju (prim. Mičič, 2004).

3 Glej intervju (Horvat, 2020) z Robertom Botterijem, enim izmed tedanjih urednikov Mladine. Mladinin prispevek v tem oziru je bil zlasti (pre)drzno problematiziranje vloge JLA in njenega vojaškega vrha, ki je bila najbolj dogmatičen in doktrinaren del režima. »Vreči s tečajev to strukturo bi pomenilo prispevek k demokratizaciji vse države.« (Lusa, 2012, 171)

4 Ključno vlogo v teh dogodkih so imeli sodelavci Mladine, Janez Janša, David Tasič in Franci Zavrl ter oficir JLA Ivan Borštner. Jugoslovanska ljudska armada (JLA) je omenjena na osnovi (sicer umaknjene) članka Noč dolgih nožev, v katerem je Mladina izpostavila možnost vojaškega udara v Jugoslaviji, obtožila izdaje »tajnih vojaških skrivnosti« in jim dosodila od šest mesecev do dveh let zapora. Tako imenovani proces JBZT (akronim obtoženih), v katerem so civilnim osebam sodili na vojaškem sodišču, za povrh pa je sojenje v nasprotju s slovensko zakonodajo potekalo v »srbohrvaščini«, je v Odboru povezal vse deležnike v slovenski civilno-družbeni sferi, odločnejše pa je spremembe v prid osamosvajanja podprla tudi »reformna struja« v ZKS, izvoljena na kongresu leta 1986 (Ramet, 1993; Žerdin, 1997; Repe, 2001).

5 Franci Zavrl, eden izmed urednikov Mladine v tistem obdobju, je leta 2008 dejal, da so se v pomladih 1988 in 1989 različne silnice prekrile: »Nam je šlo bolj za demokracijo, njim za slovensko državo, oboje smo sestavili v uresničljivo zgodbo. In danes smo, kjer smo.« (Zavrl v: Komel, 2009, 174). Nekateri raziskovalci sicer menijo, da je treba proces »demokratizacije razlikovati od procesa, ki je privedel do samostojnosti države«, pri čemer se je »gibanje za osamosvojitve lahko okoristilo prav s tistimi svoboščinami, ki so jih sprožili drugi« (Lusa, 2010, 345).

Raziskovanje tega procesa – s poudarkom, da je ta vključeval sinhrono raven, torej afirmacijo »slovenstva« znotraj silnic spreminjajočega se jugoslovanskega diskurza, in diahrono raven, ki zadeva refleksijo o umeščanju slovenstva v sklopu širših družbeno-zgodovinskih sprememb, ki so kulminirale v padcu Berlinskega zidu – je tema pričujočega prispevka. Naša teza je, da se je Mladina v kolektivni spomin slovenstva, tudi kot eden izmed »gradnikov osamosvajanja«, umestila prav zaradi svoje vloge v procesih afirmacije drug(a)čnega tipa slovenstva. Povedano v pojmovniku kulture spominjanja, vede, na katero bomo v nadaljevanju teoretično oprli svojo raziskavo: Mladina je obveljala za enega izmed »krajev spomina« v procesih demokratizacije in osamosvajanja, enega izmed tistih, ki jih je – po sicer neopredeljenem ključu – izpostavil denimo zgodovinar Sašo Jerše,⁶ vendar je to lahko postala zato, ker je delovala kot odprt forum, znotraj katerega so se na obzorju starega in na osnovi različnih vizij prihodnosti preoblikovale koordinate pomenjanja slovenstva, kar je vključevalo tudi refleksijo o »krajih spomina«. To vlogo je prevzela, ker je bralstvo seznanjala s širokim spektrom slovenske misli, tudi tistimi njenimi aspekti, ki so (bili) diametralno nasprotni njeni izpričani liberalni uredniški drži, hkrati pa je kot množičen medij – v primerjavi z Novo revijo, ki je bila namenjena ožjemu krogu bralcev – ponujala platformo, preko katere skupnost »misli« samo sebe.

V prispevku, ki je v empiričnem raziskovanju utemeljen na analizi vseh izvodov Mladine, ki so izšli med letoma 1980 in 1989, se bomo metodološko oprli na kulturo spominjanja, disciplino, ki nas uči misliti kolektivne spomine pred njihovo institucionalizacijo in/ali instrumentalizacijo, zavedajoč se, da »krajji spomina« v kolektivni zavesti niso nikoli »stabilizirani«, k njihovi analizi pa lahko pristopimo le z razbiranjem epistemskih niti skupnostnega diskurza, v katerega so vpeti (Kuljić, 2012). Napredovali bomo v štirih poglavjih. V prvem bomo problemsko izpostavili tiste aspekte discipline kulture spominjanja, ki nam omogočajo misliti vlogo množičnih medijev v procesu preobražanja skupnostnih diskurzov, na tej osnovi pa odprli tisto teoretično polje, ki se v raziskovanju odnosa med Mladino kot liberalnim medijem in kulturo spominjanja kaže kot najbolj izzivalno, pereče in hkrati aktualno: (ne)zmožnost liberalizma kot politične filozofije v pojasnjevanju zapletenih vzorcev spominjanja, tudi mitologiziranja skupnostne zgodovine v odnosu do skupnostnih identitet. Na osnovi tako zastavljene problematike bomo delo v empiričnem delu razdelili na tri sklope. Najprej bomo raziskali načine, na osnovi

6 Avtor po vzoru študij Philipa Noraja predlaga naslednjo razvrstitev: simboli (Triglav, knežji kamen, celjske zvezde, narodne noše, rdeča zvezda, grb in zastava, Zdravljica), dogodki (kmečki upori, osmanska nevarnost, »Čudež pri Kobaridu«, tj. 1. svetovna vojna, dražgoška bitka, tj. 2. svetovna vojna, NOB, revolucija, DEMOS, osamosvojitvena vojna, tj. proces osamosvajanja Slovenije in oblikovanja države), kraji: sveti kraji (Gospa Sveta, Ptujška gora, Brezje idr.), lepi kraji (Bled, Postojnska jama, Portorož idr.), kraji skupnosti (Ljubljana, Trst, Celovec, Planica idr.), izbrisani kraji (Kočevska idr.), kraji smrti (Kočevski rog, Teharje idr.), kraji subkultur in alternativnih kultur (Metelkova mesto, Mesto žensk idr.), kulturna krajina (kozolec, Kras idr.), ljudje (Primož Trubar, Žiga Zois in njegov krog, France Prešeren, Anton Martin Slomšek, Rudolf Maister, revolucionarji, osvoboditelji), stvaritve (France Prešern, Poezije in slovenska lirika, Fran Saleški Finžgar, Pod svobodnim soncem in slovenski roman, Ivan Cankar, Hlapci in slovenska dramatika, Ivana Kobilica, Kofetarica in slovenska likovna umetnost, Jože Plečnik, Tromostovje in slovenska arhitektura in oblikovanje, Made in Slovenia, tj. slovensko gospodarstvo, Leon Štukelj in slovenski šport), dediščine, tradicije, identitete (reformacija, katolicizem, liberalizem, komunistična in socialistična ideja, Jugoslavija, Evropa, LGBT scena in gibanja) (Jerše, 2017).

katerih so Mladinini pisci bralstvo seznanjali z neprijetnimi, tudi zamolčanimi temami iz jugoslovanske polpretekle zgodovine. Naša hipoteza je, da ta odnos ni bil utemeljen na negaciji jugoslovanstva *per se*, temveč je kritična refleksija o njegovih sestavinah in atributih, utemeljena na demokratičnih postulatih, sprožila postopno »evakuacijo« jugoslovanstva iz slovenskega nacionalnega diskurza. V naslednjem poglavju nas bo zanimal proces preoblikovanja identifikacijskih točk slovenstva, izpričan v Mladininih prispevkih v tem desetletju, v nadaljevanju pa se bomo posvetili analizi različnih pojmovanj enotnosti in neenotnosti v tedanjem slovenskem in jugoslovanskem diskurzu. V sklepnem poglavju bomo spiralno povezali naša dognanja z analizami tistih teoretikov, ki menijo, da težave s »samopodobo« in tudi kolektivnim spominom, s katerim se po padcu Berlinskega zidu največkrat v obliki nerazrešenih travm spoprijemajo v večini držav vzhodne Evrope ter v državah Zahodnega Balkana, izvirajo iz antagonističnih razumevanj demokracije in pripadnosti v predtranzicijskih družbah osemdesetih let. Slovenija v tem oziru ponuja izvrstno okolje za primerjalno raziskovanje teh vprašanj, saj se proces demokratizacije ni udeležil kot »šok terapija«, temveč je potekal postopno, skozi celotno desetletje *mirabilis*, kar ji je omogočilo več časa za ovrednotenje in prevrednotenje epistemskih niti njenega družbeno-integrativnega diskurza.

KULTURA SPOMINJANJA IN *INTERREGNUM* OSEMDESETIH LET

Revija, kot je Mladina, torej liberalni tednik, je pravzaprav najmanj in hkrati najbolj primeren predmet za raziskovanje problemskega sklopa vprašanj, ki jih proučuje kultura spominjanja. Po eni strani je tako profiliran medij zaradi svoje progresivne držbe, utemeljene na emancipacijskih potencialih razsvetljenske misli, že a priori skeptičen do vseh sklicevanj na pripadnosti skozi prizmo (polpretekle) zgodovine, po drugi strani pa je, kot je v drugačnem kontekstu poudaril Slavoj Žižek, ravno razsvetljenska podlaga tista, ki omogoča – upoštevajoč ustrezne varovalke, ki zadevajo dediščino humanizma in človekovih pravic – sopostavljanje in vrednotenje različnih političnih in življenjsko-svetnih nazorov na osnovi istega imenovalca.⁷ V tem oziru si je Mladina v osemdesetih letih v Jugoslaviji prizadevala – kar je pokazala tudi naša analiza – afirmirati sodoben tip javne sfere, kar je seveda vključevalo tudi pluralističen odnos do različnih interpretacij zgodovine v smislu njenega naprednega, razbremenjujočega in tudi osvobajajočega razumevanja, kakršno je denimo Koselleckovo pojmovanje »zgodovine v množini« (Olsen, 2012). Kultura spominjanja temelji na drugih teoretičnih temeljih. Kot posebna disciplina se je uveljavila konec 20. stoletja zlasti na nemškem govornem področju z deli Jana in Aleide Assmann, egiptologa in anglistke, ki sta usmerila svoja raziskovalna prizadevanja v tiste aspekte polpretekle zgodovine, ki so povezani s travmatičnimi dogodki, največkrat v kontekstu nacionalnega kolektivnega spomina. S tem poudarkom sta raziskovala različne oblike spominskih tehnik in ograjevanja od njih, ki zadevajo individualen ali kolektiven odnos Nemcev do holokavsta, kasneje denimo tudi v kontekstu vloge kolektivnega spomina v tranzicijskih družbah (Assmann & Shortt, 2012). V fokusu raziskovalcev, ki so gradili na

7 New York Times, 12. 3. 2006: Slavoj Žižek: Defenders of the Faith, 12.

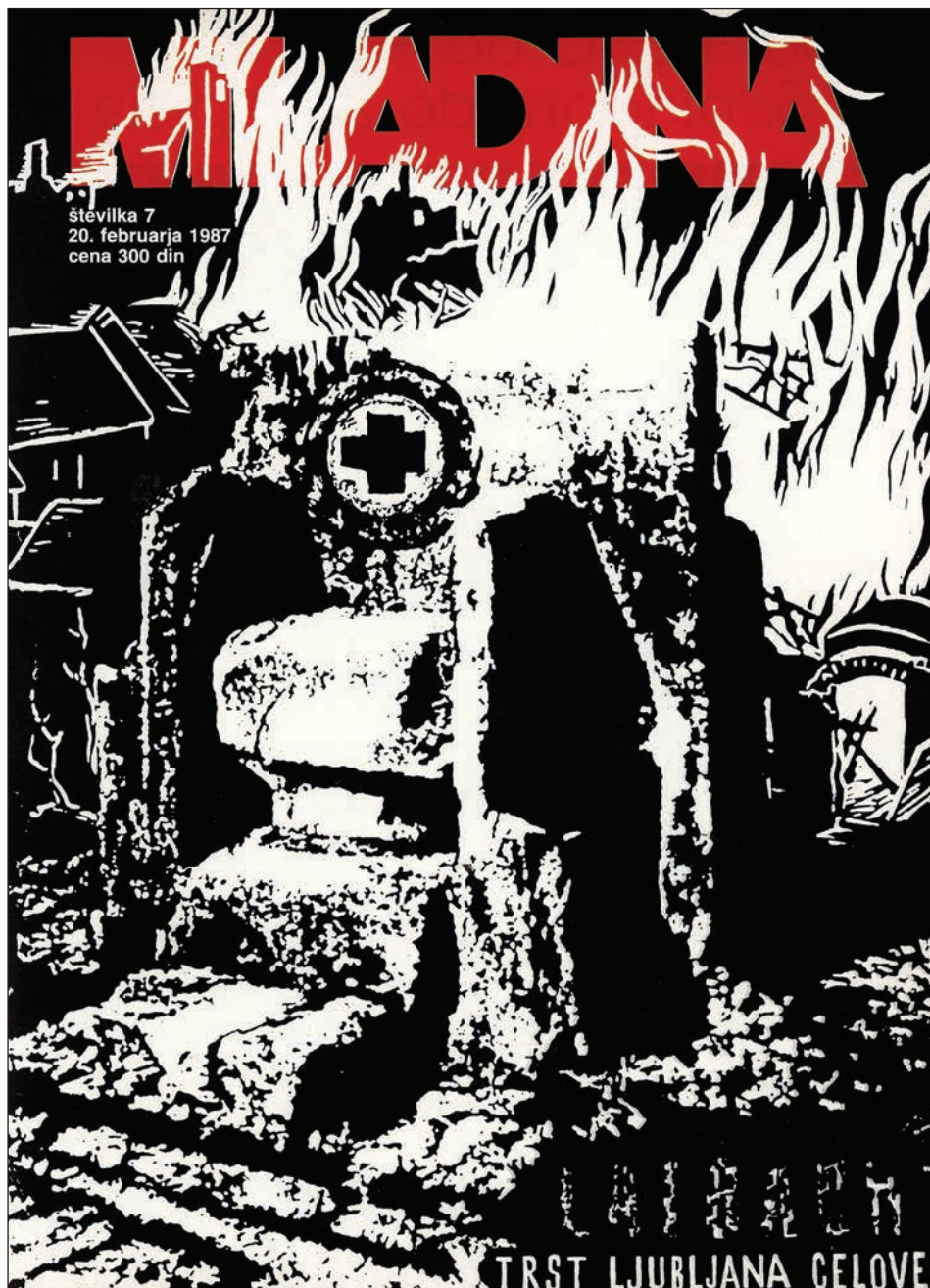

Slika 1: Naslovnica Mladine, 27. maj 1988 (Novi kolektivizem).

njunih tezah, je bil zlasti odnos med individualnim in kolektivnim spominom, izhajajoč iz funkcionalistične teze, da je »spominjanje hkrati tudi pripadanje« (Halbwachs, 2001), na tej osnovi pa so zasnovali tudi različne tipologije kolektivnega spomina, denimo kulturnega in komunikacijskega (Assmann, 2008).

V osnovi te raziskovalce družijo spoznanje, da je v ozadju refleksij o zgodovinskih procesih in dogodkih nekakšna brezoblična gmota individualnih in kolektivnih spominov, seveda tudi travm, ki naddoločajo interpretacijo zgodovinskih procesov in dogodkov. Prav zaradi težko opredeljive obličnosti spominov, ki – povedano z analogijo iz raziskovanja vesolja – kot nekakšna »temna materija« preusmerjajo odnos z (znanstvene) zgodovine, jih je v procesih instrumentalizacije mogoče zlahka vtkati v nacionalne mitologije ali v druge družbeno-zgodovinske konstrukte. Prav »oživljen kolektivni spomin, in nepoznavanje zgodovine, je bil orožje v zadnji državljanski vojni v nekdanji Jugoslaviji«, saj je bila »preteklost uspešno in vsestransko podvržena najvišji moralni avtoriteti – nacionalnemu interesu« (Kuljić, 2012, 16). Podobnemu fenomenu smo po padcu Berlinskega zidu priče tudi v vzhodni in srednji Evropi, saj so se po spremembi sistema, čeprav ne povsod enako intenzivno, uveljavile »izključevalne nacionalistične zgodovinske interpretacije« (Luthar, 2017, 6), ki jih največkrat spremljajo tudi revizije polpretekle zgodovine. Povedno je, da se tudi v Sloveniji raziskave s področja kolektivnega spomina največkrat navezujejo na razrast revizionistične miselnosti v odnosu do NOB in hkrati legitimizacijo in dekriminalizacijo kolaboracije z okupatorji (Jogan & Broder, 2016; Pušnik, 2017), kar je primerljivo z dogajanjem v vzhodno- in srednjeevropskih ter zahodnobalkanskih državah, kjer so v devetdesetih letih za povrh stopile v ospredje naracije, ki prevzemajo formo moralnih diskurzov o »žrtvah zgodovine«, o »zgodovinskih krivicah«, vse pa so formirane v obliki travm, ki jih je treba »zacementirati« (Luthar, 2017). V tem smislu se je spominjanje uveljavilo kot neznosni performativ praznega teka, kar je zaznala tudi teoretična snovalka koncepta kulture spominjanja (*Erinnerungskultur*) Aleida Assmann, saj v novejših delih z izjavo o »preveč preteklosti in premalo prihodnosti« opozarja, da so spomini postali glavni mehanizem za krepitev »kulturnih vojn«, medtem ko so prihodnostne vizije skupnosti postavljene na stranski tir (Assmann, 2020).

Odnos do preteklosti, zlasti v navezavi na mitologijo naroda/nacije, je seveda kompleksen, kar terja, še posebej, če vsebuje travmatične dogodke, konceptualni in diskurzivni pristop (Koselleck, 2002). Tezo, da je potreben drugačen pristop v obravnavanju zgodovinskih procesov, zagovarja tudi francoski zgodovinar Pierre Nora. Po njegovem sta si namreč zgodovina in spomin v svojih spoznavnih razsežnostih diametralno nasprotna. Zgodovino opredeli kot intelektualno in sekularno produkcijo, ki teži h kritičnosti, k analizi in čim bolj objektivni rekonstrukciji preteklosti, zavedajoč se sicer, da je ta vselej problematična in nedokončna. Spomin, na drugi strani, deluje v območju svetega, njegova primarna funkcija je skupnost-tvorna, pri čemer je ranljiv za različne manipulacije in prilastitve. »Srce zgodovine je kritični diskurz, ki je antiteza spontanemu spominu. Zgodovina je vselej sumničava do spomina in njeno resnično poslanstvo je zatrtje in uničenje spomina.« (Nora, 1989, 8–9). Po njegovem je zgodovini v udejanjanju slednjega uspelo, vendar je hkrati postala

Slika 2: Naslovnica Mladine, 20. februar 1987 (Laibach).

»realistični roman v obdobju, v katerem ni več realističnih romanov« (Nora, 1989, 24). Nora zato izraža skrb, da se je z utemeljevanjem zgodovine na »dejstvenem« imperativu razgradila mobilizacijska moč spominov kot tiste sestavine v razumevanju preteklosti, ki omogoča napredovanje družbe, saj vsebuje tudi pretekle izkušnje, povezane tudi z njihovimi emotivnimi aspekti. Od tu njegovo hotenje, da s »krajji spomina« (*les lieux de memoire*), ki jih opredeljuje kot nekakšne orientacijske, referenčne, identifikacijske točke v spominski krajini skupnosti, utrdi vez med zgodovino in (kolektivnim) spominom.

S poudarkom na proučevanju teh pristopov v razumevanju preteklosti, izpostavljenih tudi v uvodu, razširjamo aktualne razprave o vlogi spomina v odnosu do tranzicije in osamosvojitve, tudi v kontekstu zdajšnjih revizij polpretekle zgodovine v posttranzicijskih družbah. Seveda se lahko strinjamo z ugotovitvijo, da je »pri reakcionarnih in konzervativnih ideologijah, bolj ali manj obremenjenih z religijo, točka, na katero se opira zelena vizija družbe, daleč v preteklosti, medtem ko je preteklost pri posvetnih ideologijah (liberalizem, socializem) lahko tudi oporna točka, vendar je bližja, obseg zelenih vrednot pa manjši« (Kuljić, 2012, 29). Vendar pa tovrstno postavljanje ostre ločnice, za Kuljićevo misel sicer značilno, saj skuša skozi dialektiko razsvetljenstva in protirazsvetljenstva pojasniti razrast nacionalnih mitomanij na tleh nekdanje Jugoslavije v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, vseeno ne zadostuje za celovito analizo zapletenega odnosa do preteklosti. Povsem očitno namreč o(b)staja – ne glede na nazorska prepričanja – avtentična potreba ljudi po pripadnosti, ki jo je v analizah odnosa do zgodovine in spominov treba upoštevati.

Naše raziskovalno izhodišče bo zato opozorilo, da je »v osemdesetih letih večina tistih, ki se je borila za demokratizacijo sistema, anticipirala tudi splošno demokratizacijo interpretacij preteklosti« (Luthar, 2017, 6), pričakovala pa je tudi premestitev perspektive v prihodnost in v razvojne projekte. Mladina je bila – kot bomo videli – odraz teh prizadevanj. Resda je tudi Slovenija po spremembi sistema postala prazni označevalec, kar je ponujalo izvrstno okolje za revizionistične interpretacije preteklosti (Pušnik, 2017), vendar ni mogoče zanikati, da so bili ti procesi zaradi številnih varovalk v slovenski družbi v primerjavi z dogajanjem v drugih tranzicijskih družbah manj intenzivni. Krvave vojne na tleh nekdanje Jugoslavije v devetdesetih letih izpričujejo, da to ni bila le posledica drugačnosti jugoslovanske socialistične izkušnje (Repe, 2008), temveč prizadevanj različnih deležnikov, tudi Mladine in drugih liberalnih medijev, da bi v procesih osamosvajanja ohranili pluralistično razumevanje dogodkov in procesov iz polpretekle zgodovine. Povedno namreč je, da se raziskovalci vloge mitov v jugoslovanskih vojnah ognejo slovenskemu primeru. Izvzet je denimo iz referenčnega zbornika, v katerem so raziskovalci iz vseh nekdanjih republik analizirali vlogo mitov na osnovi tipologije: *sui generis* (smo unikatni), *antemurale* (smo zadnja utrdba proti Drugemu), mučeništva (naše nacionalno bistvo je žrtvovanje) in starodavnosti/avtohtonosti (prvi smo bili tukaj) (Kolstø, 2005), medtem ko so v tem oziru primerjalne študije, utemeljene na zgodovinskem konstrukt Karantanije, težah sloven-

skih »venetologov« o avtohtonosti slovenstva (Bajt, 2011; 2017) ali »izumljanju« mita o desetdnevni vojni (Kuljić, 2012; Perica & Gavrilović, 2011), neprepričljive. Podobno je tudi z mitom o »antikomunizmu«, na katerem se legitimira dobršen del (politične elite) vzhodne Evrope. Zaznaven je seveda tudi v slovenski družbi, vendar največkrat v obliki poenostavljanja dogodkov in procesov pred družbeno preobrazbo. Po mnenju sociologa Tomaža Mastnaka so zato vse tiste analize osemdesetih let, ki monolitno utemeljujejo procese demokratizacije in osamosvajanje na »antikomunistične« sestavine, plod »mitografskega filtra«, ki pa po njegovem mnenju ni le poenostavljanje, temveč gre za »interpretacijo, ki je politična in napačna in (kar se mene tiče) tudi politično napačna. Če jo sprejmemo, nas ujame v svojo politiko.« (Mastnak, 2018, 18; prim. Pelikan, 2006)⁸ Sociolog, ki je bil kot Mladinin kolumnist eden izmed ključnih akterjev tedanjega dogajanja, se zato zavzame za novo prilastitev zgodovine, kajti šele ta korak vzpostavlja možnosti za dokazovanje napačnosti omenjene interpretacije.

Mastnak v nadaljevanju svojega prispevka – kar je za našo razpravo pomembno – (samo)kritično poudari, da mora ta proces »prilaščanja«, ki je od prvega ločen, vključevati tudi refleksijo o pasteh in razvoju liberalne paradigme, v katerem je bil utemeljen proces demokratizacije in posledično tudi osamosvojitve. Analiza teh vsebin *per se* seveda presega vsebinski obseg pričujočega prispevka. Vendar ne moremo mimo njih, saj so v njih zajeti tisti aktualni aspekti liberalizma kot politične filozofije, ki zadevajo njegovo (ne)zmožnost v analizi iracionalnih vsebin (v formiranju) družbeno-integrativnega diskurza, vključno z naslovitvijo vloge kolektivnih spominov. Analiza prispevkov v reviji Mladina, ki so izšli v osemdesetih letih, zato ponuja izzivalno izhodišče v raziskovanju teh tematik, saj so razmere terjale opredelitev liberalne misli do porajajočih se vsebin družbeno-integrativnega diskurza tudi onkraj – povedano v klasični marksistični topiki – baze in nadstavbe.

(NE)NADZOROVANA EVAKUACIJA JUGOSLOVANSTVA IZ SLOVENSKE MISLI

Seveda se lahko le strinjamo z oceno, da je bila revija Mladina v začetku osemdesetih let »le malo verjetna kandidatka« za udejanjanje »edinstvene« vloge v procesih demokratizacije, kakršno je imela v jugoslovanski politični in javni sferi v tem desetletju (Patterson, 2000, 404). V začetku osemdesetih let je kot mladinsko glasilo Zveze socialistične Mladine Slovenije (ZSMS), kar je formalno ostala vse do leta 1990, članstvo seznanjala z avantgardnimi umetniškimi smernicami in novimi, zlasti zahodnimi intelektualnimi idejami, vendar je po branosti – tudi zato, ker bralcev ni hotela zabavati – zaostajala celo za Pionirskim listom (Vurnik, 2005). Tudi vsebinsko ni v ničemer izstopala od sočasnih jugoslovanskih tiskovin. V posebni številki Mladine, ki je izšla ob smrti jugoslovanskega predsednika Josipa Broza Tita, 5. maja

8 Za celovitejšo študijo mitov/antimitov v odnosu do komunizma glej Repe (2006).

1980, se so na črni podlagi nizali – kot v vseh tedanjih slovenskih in jugoslovanskih časopisih – hvalospevi »legendarnemu junaku in poveljniku«, izpostavljena je bila predsednikova vloga v gibanju neuvrčenih in njegov »neprecenljivo velik mednarodni politični pomen«, v kontekstu razvoja jugoslovanskega samoupravljanja pa tudi opomin, da je slednji »materialna sila naše družbe in prevladujoča zavest naših delovnih ljudi«. V dvojni številki, ki je izšla deset dni zatem, je bila objavljena obsežna biografija predsednika Tita, ki je vključevala prispevke o njegovi »šoli revolucije med delavci«, o njegovem doprinosu »k revolucionarni praksi« v kontekstu Marxovega in Leninovega dela in misli, na koncu pa so v tej ediciji s fotografijami predstavljene še Titove »nepozabne ure aktivnega oddiha«, denimo v njegovi orodjarski delavnici, z njegovo družino in s slavnimi hollywoodskimi igralci in igralkami. Od predsednika so se v posebnem prispevku poslovili pripadniki Jugoslovanske ljudske armade (JLA), tik ob uvodniku številke s 15. maja pa v notici o »štafeti mladosti« tudi jugoslovanski pionirji in mladina.⁹ Vse te omenjene »gradnike« jugoslovanstva je Mladina ob izteku tega desetletja, s ciljem izzvati demokratično preobrazbo Jugoslavije, pospešeno naslavljala in razgrajevala, začenši v letu 1986 s štafeto mladosti.¹⁰

Več dejavnikov je sovpadlo, da se je Mladina v osemdesetih letih uveljavila kot torišče kritike in upornišva v odnosu do »gradnikov« Jugoslavije. Seveda so že dogajanja v prejšnjih desetletjih – v šestdesetih letih neuspešni poskusi uvažanja ekonomskega liberalizma, nova jugoslovanska ustava iz leta 1974¹¹ in tudi avantgardna umetniška gibanja – rahljali spono jugoslovanskega socialističnega sistema, vendar se je šele po smrti Tita in politični ter ekonomski krizi, ki je nastopila zaradi zunanjega zadolževanja (Lusa, 2012), razgalila krhkost t. i. jugoslovanske »dogovorne ekonomije« in samoupravljanja, kar je oblikovalo okolje, ki je ne le ponujalo možnosti, temveč terjalo kritično izpraševanje jugoslovanskega sistema in ideologije ter mitov, na katerih je temeljil. V resnici je »bilo protislovje med uradno proklamiranim socialističnim patriotizmom, bratstvom in enotnostjo (izraženo v geslu 'tudi po Titu Tito'), ki je ostalo nespremenjeno v političnih programih, partijskih resolucijah, šolskih učbenikih in na proslavah,

9 Poudarke o Titovi smrti povzeman iz številke Mladina, 5. 5. 1980 (posebna številka), in Mladina, 15. 5. 1980, 19/20.

10 O tem, kako se je v tem desetletju spreminjal odnos do Jugoslavije in samoupravnega socializma na ravni individualnih opredelitev, bi bila potrebna posebna raziskava. Sociolog Mitja Velikonja denimo povedno zapiše: »Da bi svojim študentom pokazal, kako je interpretacija preteklosti in lastne vloge v njej 'hitro pokvarljiva roba', jih večkrat napotim prebirati denimo študentski Tribuno ali Mladino iz sedemdesetih ali zgodnjih osemdesetih«, kjer »mrgoli leninističnih člankov, izjav in pamfletov, bojevitih pozivov k nadaljevanju 'proletarske revolucije', 'diktature proletariata', 'stopanja po Titovi poti'« tudi izpod peresa tistih »gorečnežev, ki se danes enako ognjevitno in goreče« predstavljajo kot osamosvojitelji, narodno zavedni politiki in demokrati (Velikonja, 2012, 10). Ker ti aspekti, poudarjamo, niso tema naše raziskave, bomo prispevke v Mladini analizirali v njihovi družbeno-zgodovinski logiki ne glede na kasnejše preference njihovih avtorjev.

11 Z njo je bilo šest republik in dve avtonomni pokrajini opredeljenih za temelj, na katerem je zgrajena ureditev države. Vsaka reforma ali pomembna odločitev je tako morala dobiti soglasje vseh konstitutivnih členov. Ustava, ki jo je napisal Edvard Kardelj, naj bi obvarovala pred »jugoslovanskim integracionizmom«, dejansko pa je širila avtonomijo republik s ciljem preprečiti težnje srbskega hegemonizma (Lusa, 2012, 34–35).

Slika 3: Naslovnica Mladine, 27. februar 1987 (Uredništvo Mladine).

ter med realnim doživljanjem Jugoslavije velikansko, kar še zlasti velja za Slovenijo, kjer so mladinci začeli prvi rušiti dotlej nedotakljive jugoslovanske mite,« poudarja Repe (2001, 7).

Drugi dejavnik zadeva razvoj ZSMS. Organizacija je v osemdesetih letih stremela k »osamosvojitvi«, kar je tedaj pomenilo opustitev njene »transmisijske vloge« kot valilnice kadrov za članstvo v Zvezi komunistov Slovenije (ZKS), hkrati pa se je hotela preoblikovati v »alternativo znotraj sistema« s ciljem postati povezovalna platforma za opolnomočenje t. i. novih družbenih gibanj, osredinjenih na mirovniška in okoljevarstvena prizadevanja in pravice homoseksualcev (Zajc, 2017). Ključni obrat je nastopil po krškem kongresu ZSMS leta 1986, saj je zveza takrat »prestopila iz politike družbenopolitičnih organizacij v sistemsko zgovornico interesov nastajajoče civilne družbe in novih družbenih gibanj. Mladina je v tistem času bolj kot glasilo ZSMS postajala glasilo obeh omenjenih skupin družbene opozicije.« (Vurnik, 2005, 348).¹² ZSMS se je približala alternativni in ni bila več glasnik ideologije SFRJ (Repe, 2002a, 92). Obenem so se v drugi polovici osemdesetih let – to zadeva tretji dejavnik – v vlogi urednika revije zamenjali mladi in prodorni ljudje, sicer vsak s svojim pristopom in videnjem tematik, ki jih je treba izpostaviti v uredniški politiki (prim. Balažic, 2004, 195–196). Ni pa si mogoče – četrtič – zamisliti, da bi njene aspekte lahko udeležili brez tihe podpore vodstva slovenske partije, zlasti t. i. »reformne struje«, ki se je uveljavila po kongresu ZKS leta 1986, kar se je odražalo tudi v naklonjenosti občilom, ki so si prizadevala za demokratizacijo družbe (Gabrič, 2002), čeprav je bil to tudi »rezultat dolgoletnih bojev novinarjev in javnosti za svobodo informiranja, spoštovanje novinarskega kodeksa in odgovorno rabo javne besede« (Mastnak, 2018, 21).

Ključni fokus in angažma Mladine je seveda bila – demokratizacija države. Na ravni teorije se to kaže v prispevkih sociologa Tomaža Mastnaka in polemikah, v katere je vstopal, denimo s sociologoma Gregorjem Tomcem in Franom Adamom, kasneje tudi s Slavojem Žižkom. Pomembna referenca je bil sveži zbornik Socialistična civilna družba (Mastnak, 1985), v katerem sta s svojimi prispevki sodelovala najboljša poznavalca demokracije in javne sfere, David Held in John Keane, obenem pa je Mladina zlasti v drugi polovici osemdesetih let objavljala tudi obsežne prispevke o vzhodnoevropskih oporečnikih, denimo o poljskem uredniku Adamu Michniku, a vedno s teoretično izzivalnim vprašanjem, ali lahko socializem postane demokratičen oziroma kaj so v primerjavi z zahodnimi političnimi sistemi (lahko) prednosti socialističnega sistema v razvoju demokracije.

12 Blaž Vurnik piše, da se je že leta 1983 uredniška politika časopisa precej spremenila. Mladina naj ne bi bila več glasnik mladinske organizacije, ampak bi morala njena vloga temeljiti na kritični refleksiji o tej organizaciji. Kot prvo prelomnico izpostavlja kongres ZSMS v Novem mestu leta 1982, ko je Zveza začela oblikovati svoj prostor, v katerem je pomembno mesto našla tudi Mladina. S tem se ne bi oddaljila od ZSMS, saj je ta še potrebovala tednik, vendar bi ga opredeljeval kritičen, a konstruktiven odnos do stvarnosti, kar bi naj omogočilo demokratičen dialog in sooblikovanje alternative in perspektive nadaljnega razvoja socialističnega samoupravljanja, obenem pa bi postala pomemben moment aktivne mobilizacije mlade generacije (Vurnik, 2005; prim. tudi Balažic, 2004; Zajc, 2017; Repe, 2002a, 92).

Slika 4: Naslovnica Mladine, 21. oktober 1988 (Fojž A. Zorman).

Seveda pa je demokratizacija v tedanjih jugoslovanskih razmerah pomenila najprej pobudo/zahtevo za odpravo 133. člena kazenskega zakonika SFRJ, ki je sankcioniral t. i. »verbalni delikt«. Ta člen je bil, kar je podrobneje analizirala Jerneja Kos (2004), v primerjavi z drugimi republikami, zlasti z avtonomno pokrajino Kosovom, v Sloveniji redko uveljavljen, vendar je obliki samocenzure nenehno omejeval pravico do izražanja kakršnekoli kritike jugoslovanskega sistema in njegovih oblasti. Mladina se je že od leta 1983, ko je postala uredniško drznejša, izpostavljala s podporo pobudam za odpravo tega člena. Že v tem letu je njen tedanji urednik Mile Šetinc podprl Bogdana Novaka, odgovornega urednika satiričnega časnika Pavliha, ki sta ga javni tožilec SRS in poveljstvo armadnega območja pozivala k prevzemu politične odgovornosti zaradi objave članka »Frače v spretnih rokah«, saj naj bil smešil JLA. Pavliha se je kot satirični časopis, ki mu je bilo »dovoljeno« več kot drugim, med prvimi začel v osemdesetih letih poigravati z mejami dovoljenega. Objavil je denimo seznam 481 jugoslovanskih politikov in direktorjev, ki so v dar ali za smešno nizko ceno v novomeškem IMV-ju pridobili renault 18 ali 9 – tedaj avto višjega cenovnega razreda (Novak, 1991). Mladina je obenem pričela z objavo nizov prispevkov o represiji v povezavi s t. i. verbalnim deliktom. V letu 1984 je slovensko javnost seznanjala s primerom šestih jugoslovanskih intelektualcev, ki so se sestajali v okviru t. i. »svobodne univerze«, in aretacijo z njo povezanih 28 oseb, ki so bili obtoženi »kontrarevolucionarnega ogrožanja družbene ureditve« – veleizdaje. Podrobno je med letoma 1984 in 1987 poročala tudi o angažmaju odvetnika Vladimirja Šeksa, ki se je v apelih jugoslovanskim oblastem zavzel zanje, na koncu pa je bil tudi sam – obtožen »kaznivega dejanja proti temeljem socialistične samouprave družbene ureditve in varnosti SFRJ s sovražno propagando« – obsojen na zaporno kazen. Spremljala je tudi usodo sarajevskega politologa Vojislava Šešlja, enega izmed omenjene šesterice obsojenih, ki je bil leta 1984 zaradi izražanja »anarholiberalnih in nacionalističnih stališč« obsojen na osemletno zaporno kazen (Kos, 2004). Poudariti je treba, da so nekateri izmed nastopajočih v Mladini ob koncu osemdesetih let postali izpričani nacionalisti, vendar je uredništvo – zelo mlado – največkrat ustrezno presojalo o težah, ki so jih zagovarjali. To velja denimo za Kosto Bulatovića, enega izmed ustanoviteljev zloglasnega srbskega gibanja Odpor, ki je v devetdesetih letih na haaškemu procesu kot priča nastopil v prid Slobodanu Miloševiću, enako pa tudi za Šešlja, saj so pogovor s kasnejšim soustanoviteljem Srbske radikalne stranke in haaškim obtožencem opremili z opozorilom v uvodniku, da se ograjujejo od njegovih zahtev – med njimi je bila tudi »delitev« oziroma »ukinitev« Bosne – vendar intervju, sicer oblikovno in vsebinsko nenavaden, objavljajo v ponazorilo, da je status političnih zapornikov v tedanji jugoslovanski državi neurejen.¹³

Iz prispevkov je vidno, da je Mladinin pristop v obravnavanju tem iz polpretekle zgodovine v znatni meri zaznamovalo hotenje po odpravi 133. člena in širjenju svobode govora in demokracije. V tej perspektivi so se zavzemali za »demokratizacijo« zgodovinskih interpretacij z izpostavljanjem posameznih »krajev spomina« (*les lieux*

13 Mladina, 16. 5. 1986 (št. 18): Miha Kovač: Kdo se boji črnega moža, 1.

Slika 5: Naslovnica Mladine, 18. december, brez letnice (Vladimir Radibratović).

de mémoire) tako iz skupne jugoslovanske kot tudi iz specifično slovenske polpretekle zgodovine. Da jih je motil monolitni pristop v obravnavanju takšnih tem, izpričuje denimo uvodni zapis k intervjuju z danes sicer skoraj neznanim srbskim zgodovinarjem Veselinom Đuretićem, avtorjem v tistem času kontroverzne knjige *Zavezniki in jugoslovanska vojna drama*. Poudarili so namreč, da uredništvo ne vrednoti njegovih tez, ki so z relativiziranjem krivde četniškega gibanja za »srbsko državljansko vojno« v Srbiji dvignile veliko prahu, vendar objavljajo pogovor z njim zato, ker »nam gredo izrazito na živce tiste družbeno-politične razprave, ki [...] onemogočajo vsako resno razpravo o določenem problemu«. ¹⁴ Uredništvo je s plasiranjem takšnih, včasih torej tudi kontroverznih pričevanj in pogledov na polpreteklo zgodovino in z njo povezanimi usodami ljudmi sistematično izzivalo v jugoslovanski zakonodaji represivno opredeljeno pravico do svobode govora. V rubriki, naslovljeni z »Žrtve 133. člena«, so tako rekoč ob bok poročilom organizacije Amnesty International o stanju človekovih pravic v Jugoslaviji in intervjujem, kot je bil z Vladimirjem Dedijerjem, samosvojem mislecem, predsednikom Russelovega razsodišča in znanim Titovim biografom, predstavljali pričevanja mnogih slovenskih in jugoslovanskih disidentov (med njimi denimo učitelja Ota Vilčnika, novinarja Viktorja Blažica, krščanskega socialista Franca Miklavčiča, bosanske pisateljice Melike Salihbegović in političnega zapornika Dobroslava Parage), ki so jim oblasti zaradi »napačnih« besed odvzele prostost, jim onemogočile zaposlitev ali jih prisilno upokojevale. Objavljali so tudi obsežne zapise/pričevanja o zapornikih na Golem otoku (Dragutin Vajdič in Radovan Hrast), žrtvah dachavskih procesov, denimo intervju s pisateljem Igorjem Torkarjem (Borisom Fakinom). Kasneje, v letu 1989, je Mladina objavila tudi intervjuje z vplivnimi jugoslovanskimi disidenti, tudi z Milovanom Đilasom, že od leta 1988 pa je sistematično predstavljala, v intervjujih ali v obsežnih zapisih, dogajanje v šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih letih, ko so centralne oblasti na Titov ukaz grobo zatrle poskuse ekonomske liberalizacije, njihovim ključnim akterjem – v Sloveniji Stanetu Kavčiču, na Hrvaškem Miki Tipalu in Savki Dabčević-Kučar ter v Srbiji Latinki Perović in Marku Nikeziću – pa onemogočile opravljanje javnih funkcij in jih obsodile na izolacijo. ¹⁵

Vsi ti prispevki o neprijetnih in zamolčanih platch jugoslovanske polpretekle zgodovine so nedvomno imeli, česar so se zavedali tudi ustvarjalci Mladine, v tedanji slovenski in jugoslovanski družbi katarzične učinke. A izpostavljeni so bili tudi

14 Mladina, 10. 1. 1986 (št. 1), 6–11.

15 O tem dogajanju, tudi o usodi t. i. »Kavčičevih fantov« (Jože Jerovšek, Tine Hribar, Veljko Rus in Vladimir Arzenšek) in drugih, ki so podprli liberalne gospodarske usmeritve Staneta Kavčiča, med letoma 1967 in 1972 predsednika slovenske vlade (uradno: predsednik Izvršnega sveta Skupščine SRS), sta v Mladini tedaj pisala zlasti Janez Janša in Igor Bavčar. Glej v Mladina, 8. 1. 1988 (št. 1), Liberalci z napako, 11; Mladina, 15. 1. 1988 (št. 2): O odgovornosti, 16; Mladina, 5. 2. 1988 (št. 5): Slovenska polpretekla zgodovina, 7. Za podrobnejšo analizo poskusov uvajanja liberalizma v Sloveniji, tudi v primerjavi z dogajanjem v drugih jugoslovanskih republikah, glej Repe (1992).

kot poziv k emancipaciji misli.¹⁶ »Veliko se govori o zgodovinskem spominu, vsi ga valjamo po jeziku kot nekakšno geslo dneva, storimo pa kaj malo, da bi zgodovino zares spoznali,« je zapisal Jaša Zlobec v uvodnem prispevku, v katerem je Mladina objavila pismo hrvaškega pisatelja Petra Šegedina o izvorihi nacionalizma na Hrvaškem v sedemdesetih letih.¹⁷ V času, ko je bilo v jugoslovanski javnosti govora o t. i. diferenciaciji in rehabilitaciji »nezaželenih«, je tedanji urednik Mladine poudaril, da zahteva tednika po kritični »analizi preteklosti (primer Djilas, Ranković, maspok, 26'poslancev itn) ni klic k obračunu, temveč je osnovni predpogoj za kakršnekoli analize, odločanja, pisanja programov, demokracije. Šele skozi razmerja do preteklega je možno oblikovati kriterije odločanja, diferenciranja.«¹⁸ Vsekakor Mladinin pristop v razumevanju polpretekle zgodovine vključuje klic k omenjeni »zgodovini v množini«, vendar vsebuje tudi zelo jasno stališče do kompleksnega dogajanja, ki je v polpretekli zgodovini zaznamovalo Slovenijo. Utemeljeno je na afirmativnem stališču do NOB, negativnem odnosu do domobranskega gibanja, čeprav so v nekaterih prispevkih nekateri avtorji izpostavljali kompleksnost te problematike, zaznati pa je bilo tudi prizadevanja, da bi do politične emigracije, v Jugoslaviji anatemizirane, v javni sferi vzpostavili manj monoliten odnos. Tudi zaradi izpostavljanja takšnih zgodb in pričevanj so sodelavci Mladine – največkrat za zanj o značilen ironičen način – morali nenehno pojasnjevati, »čigava je Mladina«, »kdo stoji za njo« ali »za kaj se zavzemajo.«¹⁹ Avtor/ji uvodnika so denimo oktobra 1986 odgovarjali, »da je razkrivanje zgodb iz preteklosti namenjeno razkrivanju mehanizmov, ki so ali prikrivajo anomalije v družbi, gre nam za razgaljanje oblastnih mehanizmov, ki z enako vnemo sekajo levo in desno, uničujejo vse nasprotnike, reakcionarne kot napredne«, temu pa se je mogoče zoperstaviti le z afirmiranjem javnega dialoga.²⁰

Odpiranje preteklih tem je v tem smislu služilo zlasti razpiranju javnega prostora²¹ in legitimizaciji njene uredniške politike v očeh bralcev in bralk, kar je

16 V ponazoritev omenjenega z izjavo tedanjega pisca in urednika priloge Marcela Štefančiča na okrogli mizi Mladi slovenski publicisti: Moja generacija je apolitična in resignirana: »Mislim, da to, kar nas grabi, ni histerija, ker histerija te grabi, če imaš težave s preteklostjo, mi pa težav s preteklostjo nimamo, in po tem se ločimo od vseh prejšnjih generacij. Težave imamo s prihodnostjo in to prihodnost je treba razumeti v odnosu do politične sedanjosti.« (Štefančič v: Balažič, 2004, 205)

17 Mladina, 30. 10. 1987 (št. 37): Bratje Hrvati – bogu za hrbtno, 32–34.

18 Mladina, 10. 4. 1987 (št. 14): Franci Zavrl: Diferenciacija, 1.

19 Z obsežnim dosjееm z naslovom »Za koga se zavzema Mladina« so novembra 1986 odgovorili na Vjesnikovo »vprašanje«, podkrepjeno z menda »resnično zgodbo« Dobroslava Parage, drugačno seveda od tiste, ki so jo predstavili v Mladini (Mladina, 14. 11. 1986, št. 37, 8–12). Kasneje so na takšna vprašanja odgovarjali z vse več ironije: glej npr. Mladina, 8. 1. 1988 (št. 1.): Ervin Hladnik – Milharčič: Kdo smo in kdo stoji za nami, 48, tudi Mladina, 25. 3. 1988 (št. 12): Slavoj Žižek: Kravja kupčija z Mladino, 8.

20 Mladina, 31. 10. 1986 (št. 35): Uvodnik, 1.

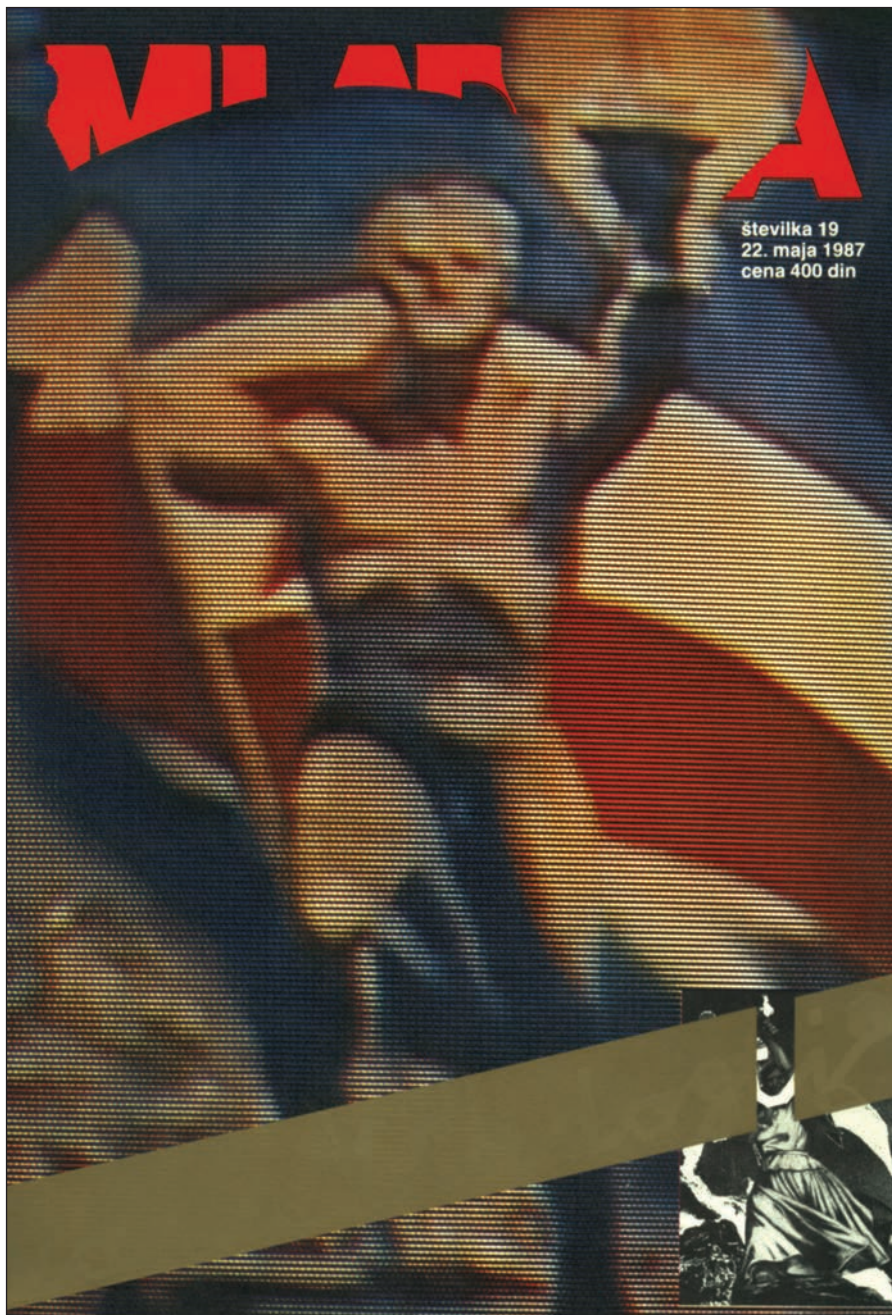
21 Tudi zato so veliko pozornosti namenili svobodi medijev v drugih jugoslovanskih republikah, kamor so sodili prispevki o pritiskih na urednike in novinarje v zagrebškem Danasu, beograjskem Intervjuju in beograjski Dugi, seveda pa tudi o pritiskih na urednike in novinarje slovenskih časopisov, denimo Teleksa, Tribune in Katedre, pri čemer so podporo njihovim stališčem izražali tudi z objavo prispevkov, ki jih v teh revijah zaradi cenzure ali zaplomb niso smeli objaviti.

omogočilo vse bolj kritične intervencije v kompleksno jugoslovansko, politično, ekonomsko, kulturno in seveda vojaško sfero, kar je v letu 1988 kulminiralo v prispevkih o privilegijih in ravnanju jugoslovanske partijske in vojaške elite in z njima povezano prodajanje orožja na svetovna krizna žarišča, zlasti seveda v države t. i. Tretjega sveta.²² Ta proces kritičnega in intenzivnega »presteljevanja« jugoslovanskega političnega in družbeno-ekonomskega diskurza s premišljeno zasnovanimi raziskovalnimi prispevki, z neizprosno satiro, a tudi z novimi teorijami demokracije, podprtimi z mirovniškimi, okoljevarstvenimi pobudami in zahtevami za afirmacijo posameznikovih (!) pravic, je sprožil postopno »evakuacijo« zaukazanega jugoslovanstva, vendar ne tudi tistih pojmovanj jugoslovanstva, ki zadevajo oblikovanje specifičnih vezi, ki so se v »svetu življenja« oblikovale med prebivalci iz nekdanjih republik.

AFERA »ŠTAFETA MLADOSTI« KOT EPISTEMSKI REZ V INTERPRETACIJI PRETEKLOSTI

Če je Mladina do tedaj odpirala zamolčane in neprijetne teme iz jugoslovanske in slovenske polpretekle zgodovine tudi z namenom »demokratizacije« njihovega razumevanja, je t. i. »plakatna afer«, zlasti pa refleksije o njej v Mladini, bila epistemski rez v interpretaciji polpretekle zgodovine. Afera je danes percipirana kot eden izmed prvih simptomov v rušenju jugoslovanske mitologije »bratstva in enotnosti«, vendar naša analiza kaže, da je v refleksiji zapisov Mladine bolj kot jugoslovansko zgodovino zadevala spremembe v (samo)razumevanju slovenstva. Celotno afero, če na kratko obnovimo, je sprožil plakat za »štafeto mladosti«,²³ ki ga je na povabilo ZSMS ustvaril studio Novi kolektivizem, ki je bil kot del Neue Slovenische Kunst (NSK) eno izmed ključnih avantgardnih gibanj v osemdesetih letih. Umetniki so izdelali grandiozni plakat mladeniča s štafetno palico, vendar zamolčali, da so za njegovo podlago uporabili sliko *Tretji rajh – alegorija herojstva* Richarda Kleina iz leta 1936. Afera je izbruhnila konec februarja leta 1987, ko je Politika na osnovi opozorila – sicer nikoli identificiranega – inženirja Nikole Grujića, ki naj bi podoba našel na 136. strani knjige *Od Sarajeva do Potsdama*, razkrila vir podobe (prim. Vurnik, 2005; Balažic, 2004; Kastelic, 2020).

-
- 22 Poudariti je treba, kar kaže naša analiza, da so tri ključne tematike, ki zadevajo t. i. »napade na JLA« – prodajanje orožja ali posredovanje pri prodaji (»Mamula go home«, Mladina, 12. 2. 1988, št. 6); privilegiji partijske in vojaške elite (gradnja vile v Lovrenu pri Opatiji za zveznega sekretarja za obrambo Branka Mamulo in vil za partijske vodje v bosanskem Neumu; Mladina, 19. 2. 1988, št. 7: Pozor!!!, 12); možnost vojaškega udara v Jugoslaviji (umaknjen članek »Noč dolgih nožev«) – v Mladini naslavljali v uvodnikih, kolumnah, svoje ugotovitve pa podkrepili z večmesečnimi serijami raziskovalnih prispevkov, tudi z reportažami, v primeru afere s prodajanjem orožja tudi iz Etiopije.
- 23 Štafeta mladosti, ki se je od leta 1945 praznovala 25. maja, ob rojstnem dnevu predsednika Josipa Broza Tita, je bila, temelječa na kultu Tita, ena izmed najpomembnejših manifestacij »bratstva in enotnosti« in jugoslovanstva. Do Titove smrti v letu 1980 si nihče ni upal nasprotovati slovesnostim, ki so vključevale predajo štafetne palice »od Vardarja do Triglav«. Po njegovi smrti in zaostitvi krize je bilo vse več dvomov v smiselnost izvajanja tega rituala.

Slika 6: Naslovnica Mladine na notranjih straneh, 22. maj 1987 (Novi kolektivizem).

Mladina je sicer že prej, zlasti ob koncu leta 1986, objavila niz kritičnih člankov do »štafete mladosti«, v katerih je zagovarjala končanje »preživetega rituala«, pri čemer je svoj poziv utemeljevala z ekonomskimi (razsipnost), ideološkimi (konflikt, ne pa enotnost lahko ustvari napredek) in zgodovinskimi (reakcionarnost zgodovinskih spektaklov) razlogi. Za avtorje prispevka je bila štafeta mladosti anahronistični ritual, ki ne naslavlja ključnih problemov jugoslovanske stvarnosti.²⁴ Prav nevarnost nekritičnega ohranjanja anahronističnih ritualov, ki izvira iz monolitnega razumevanja polpretekle zgodovine, je v plakatu izpostavil Novi kolektivizem. V zapisu, ki ga je objavila tudi Mladina, so avtorji plakata priznali, da so uporabili nacistični plakat, vendar kot pavšalne odločno zavrnili vse tiste interpretacije njihovega dela, ki so v njem videli »žaljenje boja jugoslovanskih narodov in narodnosti proti fašizmu«. Tovrstno, provokativno kontrapunktiranje simbolov, ki zahteva od gledalca »zavest, zrelost in moralno sodelovanje«, so namreč uporabili zato, »ker mladina mora govoriti o travmah preteklosti, če hoče govoriti o svoji prihodnosti«. Poudarili so, da sta se bratstvo in enotnost konstituirala na osvobajanju od terorja fašizma, mladina pa je bila vzgojena na ideji, da se travma fašizma ne sme pozabiti, »kajti pozabljanje omogoča ponavljanje zgodovine«. Mladenič na plakatu je v tem smislu postavljen v dinamično razmerje s simboli, ki ga na ta način osvobajajo in očiščujejo vseh mračnih sil fašizma, stalinizma in dogmatizma. »Ta način daje možnost, da mladina odkrito spregovori o travmi vsakršne represije, jo prevrednoti in uniči.«²⁵ Takšna apropiacija polpretekle zgodovine in drugačna naslovitev travm, ki izvirajo iz nje, je izrazito napredna, saj ohranja polpreteklo zgodovino in spomine »žive«, tudi v smislu omenjenih Norajevih tez o ohranitvi »krajev spomina« kot navzočnost preteklega, obenem pa, utemeljena na etičnih vidikih, ne pristaja na postmoderno relativizacijo v smislu enako(vredno)sti interpretacij preteklosti.

Večina Mladininih komentatorjev je sicer celotno afero interpretirala z vidika demokratične pravice do svobode izražanja, zlasti seveda v odnosu do 133. člena. Med njimi izstopa peticija Klic k razumu, v katerem širok nabor intelektualcev in intelektualk poudarja, da so negativni odzivi na plakat s strani oblasti in tudi dobršnega dela jugoslovanskih medijev še en pokazatelj, da kulture dialoga v tedanji Jugoslaviji ni moč udejanjiti. Retoriko v pismu so zaostriili s poudarkom, da »gonja o domnevni fašističnosti predloga plakata [...] vsebuje elemente, ki so strukturno sorodni elementom fašističnih političnih mobilizacij in organizacijo fašističnega govora« in jo primerjali z obsodbami drugih demokratičnih pobud v tistem obdobju: pobude za razvoj civilne družbe, ukinitve smrtne kazni, za odpravo 133. člena KZ SFRJ, tudi proti ustanovitvi t. i. fonda solidarnosti (novinarjev). Po njihovem mnenju se prav zaradi nepripravljenosti na resno spoprijemanje z vsemi temi pobudami jugoslovanske družbe zapletajo v iracionalizme vseh vrst: spodbujanje nacionalizmov, sejanje razdora v državi in družbi, kar vodi v demoralizacijo

24 Mladina, 21. 12. 1986 (št. 42), 9–10.

25 Mladina, 5. 3. 1987 (št. 9), 6.

in rušitev pravnega sistema.²⁶ Tudi govorniki na okrogli mizi na to temo, o kateri je Mladina tedaj pripravila obsežno poročilo, so izpostavljali zlasti tiste vidike afere, ki zadevajo pravico do svobode govora, in s poudarkom, da lahko plakatno afero premaga le vsebina nove pobude za demokratizacijo.²⁷ Enako stališče je zagovarjal tudi sociolog Tomaž Mastnak, ki je še izpostavil, da so v »novi konstelaciji družbenih in političnih bojov na eni strani sile demokracije in razuma, na drugi strani pa totalitarizma in iracionalizma«. Po njegovem je bil v tedanjih razmerah zato boj za demokracijo tudi boj za »novo razsvetljenstvo« in »boj proti političnemu iracionalizmu«.²⁸

Drugačne poudarke sta v aferi in odzivih nanjo zaznala filozofa Mladen Dolar in Slavoj Žižek. Prvi je prispevku za Mladino – komentirajoč tudi tedaj v jugoslovanskem tisku zelo odmevno »morbidno bakanalijo« v Sarajevu, študentsko zabavo, opremljeno s fašističnim dekorjem (Balažic, 2004, 126–127) – izpostavil problem izvemanja simbolnih atributov fašizma ali nacizma, denimo kljukastega križa, iz družbeno-zgodovinskega konteksta. Tako se »fašizem ohranja in reproducira predvsem kot travma, ki je ni mogoče analizirati,« zapiše in zavrne očitek, da je vzrok pri mladih, ki rokujejo s temi simboli, le pozaba, temveč, nasprotno, izpričuje »zahtevo po zgodovinskem spominu, ki bi se ne opiral na stalno reproduciranje nereflektirane travme«.²⁹ Svojo tezo o nezadostnosti »klicanja k razumu« v teh primerih je podkrepil z analizo filma Lili Marleen iz leta 1981, v katerem je režiser Rainer Werner Fassbinder potenciral fašistične simbole, da bi razgalil njihovo pravo moč, kajti »zgodovinski spomin (nas) uči, da lahko klici k razumu proizvedejo tudi nasprotno učinke v naslovitvi določenih problemov«. Prav ta vprašanja po Dolarju naslavljajo v svojih delih Laibach, Scipioni, Irwin, nasploh Neue Slovenische Kunst.³⁰ Še odločnejše je nekaj številka zatem Slavoj Žižek zavrnil tiste interpretacije afere, ki so plakati – tudi vsebinsko – povezovali z demokratizacijo družbe in na tej osnovi »kolegialno« podporo avtorjem plakata. Poudaril je, da je teza, da NSK po svoje, na specifično-umetniški način prispeva k demokratizaciji naše družbe, k razširitvi prostora civilne družbe, k večji samostojnosti in refleksiji družbenih subjektov, očiten absurd. »Že na neposredno-izkustveni ravni čutimo, da 'ne gre za to',« je zapisal Žižek in nadaljeval Dolarjevo psihoanalitično utemeljevanje afere NSK z dopolnitvijo, da se umetniška skupina NSK z manipulacijo v polju različnih fantazem, s katerimi si »neka skupnost organizira specifične načine uživanja«, izogne lastni interpretaciji. »Kaj namreč dela NSK? Pravzaprav nenehno isto: uprizarja temeljne fantazme, fantazmatske mite, konstrukte, na katerih temelji naša nacionalna identifikacija«, vendar tako, da nam »skozi celo vrsto potujitvenih postopkov [...] omogoči zavzeti distanco do njih«. Po

26 Mladina, 13. 3. 1987 (št. 10): Klic k razumu, 1.

27 Mladina, 13. 3. 1987 (št. 10): Tvoj je vstajenja dan (okrogla miza o plakadni aferi), 8–13.

28 Mladina, 27. 3. 1987 (št. 12): Tomaž Mastnak: Strukturni elementi nacifikacije ideološkega govora in iracionalizacija politike, 10.

29 Mladina, 13. 3. 1987 (št. 10): Mladen Dolar: Psihoanaliza na oblasti: O fašizmu, marksizmu in aferi s plakatom, 8.

30 Mladina, 27. 3. 1987 (št. 12): Mladen Dolar: Wie Einst, Lili Marlen, 9–10.

njegovem mnenju nam NSK da videti »pred-ideološko« oz. »pod-ideološko« podlago, to tezo pa je Žižek v kasnejših tekstih razvil z uvedbo koncepta nadidentifikacije in s podrobnejšimi analizami umetniških postopkov NSK, ki zadevajo dekonstrukcijo označevalnih mehanizmov (prim. Čufar, 2018, 41–42). Zato po njem ni dovolj ostati v razsvetljenskem polju, treba se je odzvati na nelagodje, ki ga sproža umetnost NSK.³¹

Čeprav je imel Mastnak v svojem odzivu, da takšen poziv ne more vsebovati »realne« politične geste,³² verjetno prav, pa so bile ravno tovrstne analize subliminalnega vplivanja (jugoslovanske) oblasti na dogajanje v državi tista varovala, ki so, čeprav takrat v splošni javnosti verjetno percipirane kot digresije, vsaj slovensko družbo na »prehodu« obvarovala pred oblikovanjem/izumljanjem nove nacionalne fantazme/mitologije. Ključno vlogo v oblikovanju teh (umetniških) opozoril, ki so bila v Mladini zlasti v Žižkovih prispevkih skrbno reflektirana, so imele vse članice NSK, poleg Novega kolektivizma torej še gledališče Sester Scipion Nasice z legendarno predstavo Krst pod Triglavom v letu 1986 in seveda glasbena skupina Laibach. Do podobnega sklepa je prišla tudi Polona Balantič, ki je to vprašanje raziskala na osnovi hipoteze Alexeia Monroea v knjigi Pluralni monolit, da je »Laibachovo manipuliranje s slovenskimi narodnimi arhetipi nemara vplivalo na to, da se v Sloveniji ni pojavil očiten nacionalističen ekstremizem, in sicer prav zaradi povezovanja takšnega pojava s tako spornim pojavom, kot je Laibach« (Monroe, 2003, 176). Laibach so namreč v svojih umetniških projektih sistematično »uprizarjali« jugoslovanske, zlasti pa slovenske mite, vendar tako, da so jim korak za korakom odtegovali izvorno vsebino in jo v svoji glasbi, s svojim videzom in pristopom postavljali v nove kontekste. Z navezavo na analizo mitov Rolanda Barthesa avtorica zapiše, da so »Laibachi vlogo mitologov, lovcev na mite, ki konstituirajo družbeni red, odigrali kot drugotni tvorci mita. Mite so razkrivali z rekapitulacijo – poustvarili so jih v njihovi skrajni obliki in jih tako naredili vidne in slišne« (Balantič, 2006, 27), kar je ključnega pomena ob prehodih, »motnjah«, ki terjajo preoblikovanje skupnostnega diskurza. Takrat, ob kriznih situacijah, se pokaže, da je »zgodovina radikalno kontingenten, 'odprt' proces«, saj se takrat »razkroji simbolni univerzum, ki je družbi podeljeval ideološko kohezijo: takrat je odvisno od radikalno kontingentne simbolne operacije, kateri diskurz bo 'prešil' celotno polje in prevzel hegemono vlogo« (Žižek, 1987, 175–176).

ENOTNOST V PLURALNOSTI: FORMULA SLOVENSKEGA DRUŽBENO-INTEGRATIVNEGA DISKURZA?

Stefano Lusa ima le deloma prav z že omenjeno trditvijo, da je »demokratizacija potekala v civilni družbi, premisleki o narodu pa drugje«. Domicil slednjih je bil v razširjenem krogu Nove revije, vendar so bili pisci Mladine pozorni, tudi kritični zlasti do poskusov uvedbe etnocentričnega modela v procesih preoblikovanja

31 Mladina, 3. 4. 1987 (št. 13): Slavoj Žižek: Pismo od daleč, 11–12.

32 Mladina, 27. 3. 1987 (št. 12): Tomaž Mastnak: Strukturni elementi nacifikacije ideološkega govora in iracionalizacija politike, 10.

slovenske družbe in politike. Vlado Miheljak je v komentarju Gradiva za slovensko ustavo, ki ga je v letu 1988 pripravilo Društvo slovenskih pisateljev oziroma njegova Ustavna komisija upravnega odbora, opozarjal, da so pisci alternativne ustave padli na isti točki, ki so ji očitali jugoslovanski ustavi: vsebovanje političnega programa. Namesto da bi »ustavo kar se le da 'razideologizirali', jo očistili ideološkega balasta«, so po njegovem mnenju ideološko matrico NOB, na kateri je bila utemeljena jugoslovanska ustava, z relevanco slovenske ideologije in njenih mitoloških vsebin razširili – z raznimi knezi Kocljji, generali Maistri, protigermanskimi in protikrščanskimi upori, koncipiranjem slovenskega narodnega programa, ne samo skozi Sperans,³³ ampak tudi skozi Kreka, skozi tradicijo slovenske socialne demokracije – na celotni narodov zgodovinski spomin. »In tu je temeljna napaka in zmota: ideološkosti stare ustave ne odpravljamo zato, da njeno mitologijo zgolj razširimo, ampak tako, da jo 'razkrečimo' (kot to nekje obsceno imenuje Žižek) in razenobejimo naenkrat.« Po njegovem mnenju takšno etnocentristično pojmovanje nacije favorizira koncept organske skupnosti (predružbena Gemeinschaft),³⁴ kar ne more biti primerno okolje za sodobni koncept nacije, kjer pravice in dolžnosti ne izhajajo iz pripadnosti kulturnemu narodu, temveč iz inkluzivnega koncepta, ki temelji na državljanskih pravicah. Kasnejši razvoj dogodkov izpričuje, da se ta verzija slovenstva sicer ni udejanjila, temveč se je – vsaj v devetdesetih letih s »tehnicistično« vladavino Janeza Drnovška – uveljavilo pojmovanje nacije, kakršnega je v prispevkih za Novo revijo zagovarjal zlasti France Bučar; torej nacije kot »interesne skupnosti«, utemeljene na logiki učinkovitosti in produktivnosti družbe, pripravljene na interesnih osnovah sodelovati v novih zvezah (Kovačič & Kuzmanić, 2004). Odmeve teh idej, zlasti v letu 1989, sicer lahko zasledimo tudi v Mladini, ko je začejala namenjati prostor piscem Nove Revije, Francetu Bučarju, Spomenki Hribar, tudi Petru Jambreku in Dimitriju Ruplu, zlasti pa v obsežnejših predstavitev ustroja in delovanja Evropske skupnosti, ki je bila tedaj s fokusom le na ekonomskih razsežnostih povezovanja percipirana, v primerjavi z vso ideološko in drugo »navlakom« jugoslovanstva, kot razbremenjujoča entiteta.

Lusa ima v omenjeni tezi le deloma prav tudi zato, ker je Mladina, zlasti v letih pred ustanovitvijo Odbora, posebno skrb namenjala ohranjanju pluralističnega pristopa v odnosu do tedanjih pozivov k enotnosti, bodisi v okviru jugoslovanske bodisi slovenske družbe, zavedajoč se obenem, kar je tedaj poudarjal zlasti Žižek, da demokracija ne more biti omejena le na – če povemo v sodobni politični terminologiji – postopkovno raven, temveč za svoje polno delovanje potrebuje tudi substancialni »presežek«, nekaj, kar združuje skupnost onkraj le racionalističnih premis. V odnosu do teh premislekov je brati zapise Mladininih komentatorjev o »krekovstvu« oziroma vlogi Janeza Evangelista Kreka, kar je bilo jeseni 1987 – ob osemdesetletnici njegove smrti – v fokusu javnih razprav. Tedaj sta dva Mladinina kolumnista v afirmiranju krekovstva, torej okrepitevi ene

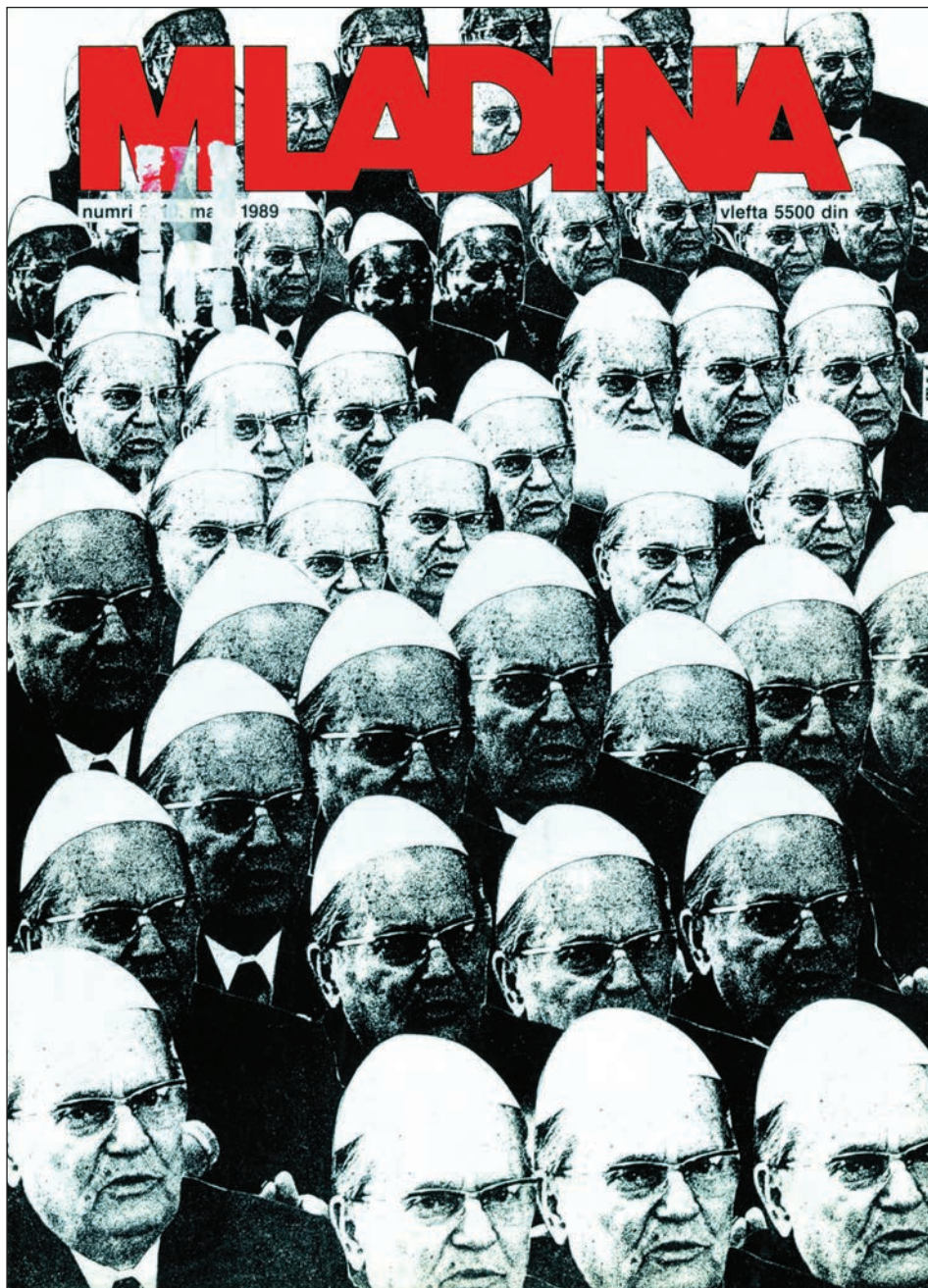
33 Eden izmed psevdonimov Edvarda Kardelja.

34 Mladina, 27. 5. 1988 (št. 21): Vlado Miheljak: Ustava in slovenstvo, 25.

izmed referenčnih točk slovenstva, zaznala poskuse ZKS v afirmiranju novega povezovalnega diskurza slovenstva. Janez Janša je v prispevku – povedno naslovljenem z Dolomitska sprava II – prizadevanja ZKS v odnosu do krekovstva ocenil kot poskuse, da bi v razmerah, v katerih se zveza sooča z osipom članstva, poenotili, mobilizirali članstvo tudi onkraj siceršnjih ideoloških in drugih razlik. Medtem ko je »srbski partijski vrh uspešno zaigral na kosovsko karto (drugo vprašanje je, kako umazana je ta igra)«, se je v Sloveniji po zadnjem kongresu ZKS v letu 1986 raznesel »glas o partijski prenovi«. Po njegovem mnenju je bilo zato veliko besed namenjenih demokraciji in svobodi mišljenja, vendar se je izkazalo, da naj bi prenova partije pomenila vrnitev nazaj na tisto točko, ki jo je začrtala Dolomitska izjava, ki je bila po njegovem mnenju »skrajna, zadnja, za partijo še sprejemljiva točka«, pri čemer bi mesto krščanskih socialistov v »trojici«³⁵ nadomestil za partijo bolj sprejemljivi povezovalni člen – Janez Evangelist Krek.³⁶ Tudi Slavoj Žižek je forsiranju krekovstva in oblikovanju »mita, da gre za obračun z dolgoletno ideološko-represivno pogojeno pozabo oziroma zamolčanjem«, in poudarjanju, da gre za »vsestransko razvito osebnost«, ki se je znala »povzdigniti nad meje svoje lastne ideologije« in se obrniti k »realnemu resničnemu življenju«, zaznal podobne poskuse poenotenja naroda. V svojem prispevku se je navezal na svojo tedaj svežo knjigo *Jezik, ideologija, Slovenci* (1987), v kateri je na petdesetih straneh argumentiral, da je »Krekova ideologija igrala ključno vlogo pri oblikovanju slovenske nacionalne identitete in kje jo zaznamuje še danes (korporativno pojmovano samoupravljanje itd.)«, vendar je v njej izpostavil tudi Krekovo neprijetno plat – izpričani antisemitizem. Res je sicer, da je v obdobju pred 1. svetovno vojno antisemitizem »odlikoval« mnoge izmed narodnobuditeljskih katoliških duhovnikov in intelektualcev, vendar je pomembna Žižkova ugotovitev, da v Krekovem primeru ta »nikakor ni le drobni, naključni madež plemenite socialne misli Kreka, marveč njen nujni strukturni element. Če ga odštejemo, se celotna zgradba zruši.« Zato po njegovem ni prava skrivnost v tem, »zakaj je bil Krek doslej zamolčan, marveč nasprotno, zakaj so boljševisko-komunistični teoretiki navzlic temu, da pri njem najdemo razdelano desno-populistično korporativno-fašistično misel, njegovo vlogo zmerom pozitivno ocenjevali«. Žižka je najbolj skrbelo, da se z reaktualizacijo Kreka »pripravlja teren za 'zgodovinski kompromis' ZK z desno-populistično anti-demokratsko strujo 'civilne družbe', tj. pripravlja se teren za slovensko različico tega, do česar je nedavno prišlo v Srbiji«, kjer so rezultat zmage trde politike do Kosova, ki jo je posebljal Slobodan Milošević, nad mehkejšo Ivana Stambolića prikazali kot enotnost, a brez njene vsebinske podlage. Po njegovem mnenju se največja nevarnost skriva ravno v teh nekritičnih konstruktih, na videz čisto formalističnih, ki so (za vsako ceno) namenjene ideološkemu poenotenju, pri »čemer mora

35 Dolomitsko izjavo o enotnosti Osvobodilne fronte so 28. februarja 1943 na Babni gori nad Dvorom podpisale Komunistična partija Slovenije, Sokolstvo in krščansko-socialistična skupina.

36 Mladina, 30. 10. 1987 (št. 37): Janez Janša: Dolomitska izjava II, 5.

Slika 7: Naslovnica Mladine, 10. maj 1989 (Ranko Novak).

vsebina tega formalizma kajpada ostati prikrita: pakt (partijske) 'trde roke' z desno-populističnim nacionalizmom. Naslednji korak je le še ustvarjanje izrednega stanja, kaotičnega, neobvladljivega stanja, ki bo zahtevala Trdo roko Rešitelja.« V takšnih primerih, opozarja Žižek, ne zadošča le racionalistično svariti pred prepuščanjem strastem, pozivati k zadržanosti in mirnim živcem, saj pred sabo nimamo »nikakršnih strastnežev, ki gredo 'do kraja', temveč zlomljene, blokirane individuumе, ki se jim nacionalistični bes kaže kot edina pot«. ³⁷

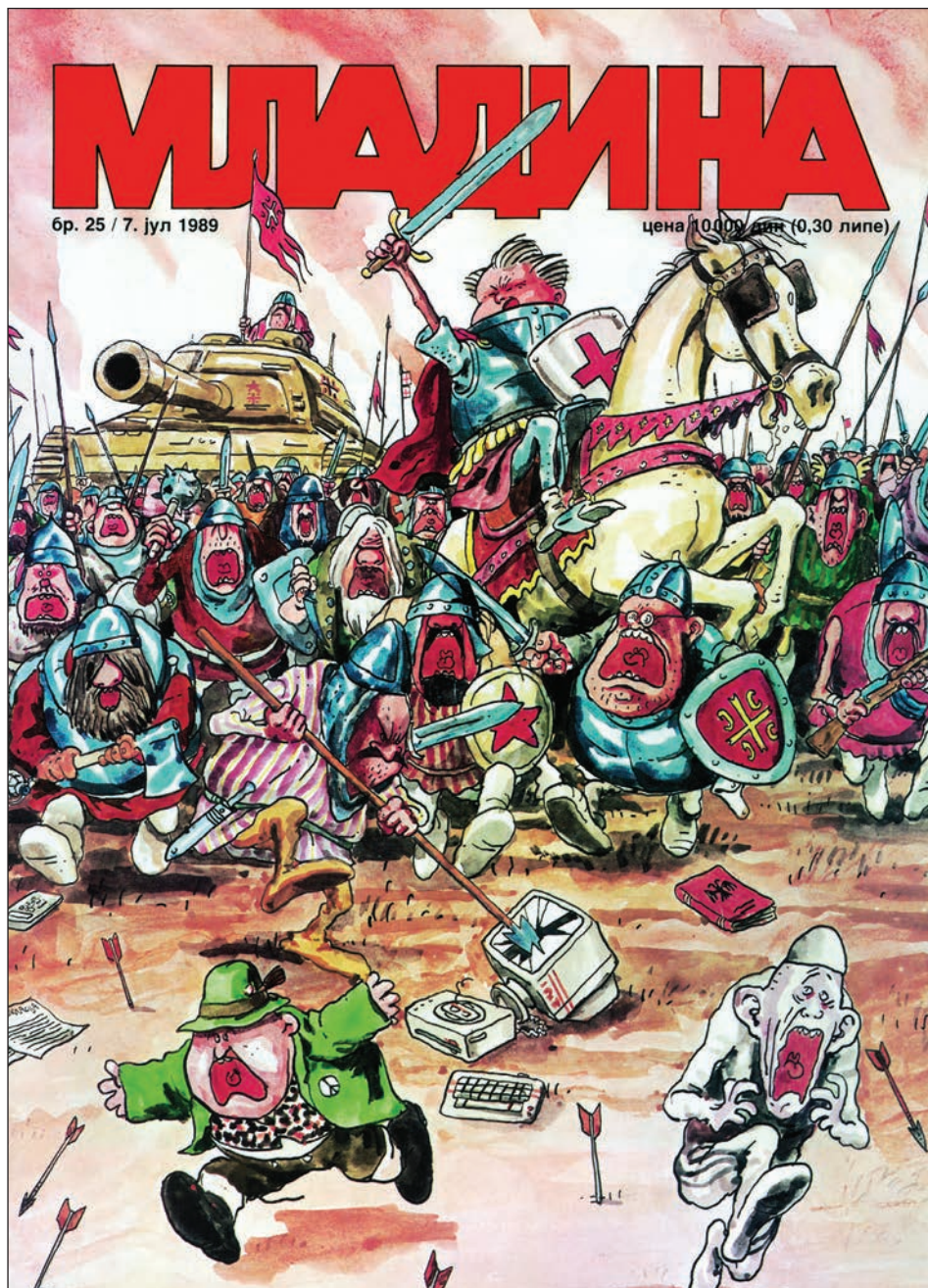
Tedanje imperitive k poenotenju je v politično-ekonomskem kontekstu jugoslovanske družbe v Mladini reflektiral tudi kolumnist Miha Kovač. V svojem razmišljanju jih je v kontekstu kritik, da naj bi jugoslovanski narodi vsak s svojo vizijo razvoja ukini enotno tržišče in s tem uničili jugoslovansko gospodarstvo, primerjal s »črnomagijskim zarotitvenim obrazcem« s ciljem obnove skupnega ekonomskega prostora. Z navezavo na dve v takratnem jugoslovanskem prostoru uveljavljeni pojmovanji demokracije – formalno (zahodno buržoazno) in »resnično« politično in ekonomsko demokracijo (jugoslovansko samoupravljanje) – je poudaril, da je v prvi, utemeljeni na državljanskem principu, zagotovljena politična in kulturna različnost, pogoj za uveljavitev druge pa je teza, da v socializmu ni izključujočih interesov, saj se lahko ljudje menda o vsem dogovorijo na različnih ravneh političnega in ekonomskega življenja. ³⁸ Po Kovaču je zaradi splošne krize samoupravni koncept implodiral, kot alternativa razredni enotnosti pa se je ponudil nacionalizem, ki se je uveljavil le kot zrcalna slika istega izhodiščnega problema, saj je predpogoj obeh konceptov ideološka monolitnost. Zavzel se je za izstop iz teh matric. ³⁹ Kakorkoli, povedno je, kar je z distanco skoraj 30 let zapisal Tomaž Mastnak, da je kar nekaj »zgodovinske tragike bilo v tem, da je prav tisti element jugoslovanskega socializma, ki bi v takratnem času demokratične evforije moral govoriti njemu v prid, namreč njegova demokratičnost, postal njegova ranljiva točka« (Mastnak, 2018, 23).

Članek Mihe Kovača je bil objavljen v maju 1988, le nekaj tednov pred tem, ko je bil v aferi JBTZ kot prvi izmed četverice aretiran Janez Janša. S tem dogajanjem, zlasti z ustanovitvijo Odbora za človekove pravice teden zatem, sta se fokus in angažma slovenske javnosti – tudi Mladine – z jugoslovanske povsem preobrnila na slovensko perspektivo. V ospredje javnega premisleka so vstopile pravica do samoodločbe, evropske tematike in razvoj, vendar z zavedanjem, da

37 Mladina, 30. 10. 1987 (št. 37): Slavoj Žižek: Krekovstvo: Ko Slobodan in Janez skupaj zakoračita ..., 12.

38 Namen jugoslovanskega koncepta samoupravnega socializma je bil zagotoviti, da bi delavci dejansko sodelovali pri upravljanju podjetij in države. V ta namen je bil uveden piramidalni sistem, zgrajen iz delegatov in delegacij, ki so imeli mandat s preklicem. Na gospodarskem področju je to pomenilo zagotoviti, da bi tržne zakonitosti nadomestili s samoupravnimi sporazumi med podjetji. Z njimi so podjetja morala – podobno kot velja danes v zadrugah ali v drugih oblikah ekonomske demokracije – usklajevati deleže pri dobičku, pravice in odgovornosti. Edvard Kardelj, oče tega koncepta, je v delu Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja (1979) v tem smislu govoril o pluralizmu samoupravnih interesov in o tekmovalnosti med programi, ki pa morajo ostati znotraj socializma. Jugoslovansko samoupravljanje je bilo eksperiment, ki je navdihoval mnoge, tudi skandinavske družbe, vendar ni zares zaživel, saj je vseboval le malo spodbud za dvig konkurenčnosti (Lusa, 2012, 35–37).

39 Mladina, 6. 5. 1988 (št. 18): Miha Kovač: Divided we stand, united we fall, 8.

Slika 8: Naslovnica Mladine, 10. julij 1989 (Tomaž Lavrič).

dokler ne bo nasprotnik – realsocialistični totalitaristi, ki ga je posebljala JLA – zlomljen, pomeni vsako govoričenje o »prehodu v postindustrijsko družbo« sanjarjenje, ki le podaljšuje obstoječo agonijo.⁴⁰ Ustanovitev Odbora in njegovo delovanje je povsem spremenilo koordinate v angažmaju slovenske javnosti. Če je v letih pred njegovo ustanovitvijo potekala intenzivna teoretična razprava o demokratizaciji ter starih in novih vsebinah slovenskega družbeno-integrativnega diskurza, tudi o »krajih spomina« kot njegovih referenčnih točkah, je zdaj prišlo do poenotenja, vendar brez vsebinske podlage, razen na zahtevi za odcepitev od Jugoslavije in pravici do odločanja o lastni prihodnosti. Zagotovo je tudi zato, ker so se kazali obrisi možnih vsebin nove države, tudi ekskluzivističnih, Žižek poudarjal, da se mora Odbor kot gibanje diferencirati, saj so v njem prevzele primat nacionalne sile. Le tako bi lahko po njegovem mnenju v tedanjih političnih razmerah, ki so ga zaznamovale sile *statusa quo*, osredotočene na JLA, miloševićevski populizem in slovenski pluralizem, slovenska pot iz socializma lahko potekala po mirni poti, torej brez poenotenja na etnocentristični osnovi, a s predpogojem, da tudi slovenski liberalni oblastniki sprevidijo, da se morajo distancirati od realsocialističnih sil (v sebi).⁴¹

Ta proces prehoda je bil seveda kompleksen, vendar bi se v tedanjem idejnem političnem pluralizmu težko udeležil brez ključnega premika v samorazumevanju slovenstva k njegovim evropskim vsebinam in Evropski skupnosti. V tej evropski perspektivi je »socializem postal 'posebnost', ki je Slovenijo odtujila od 'sveta'. Ta retorika pa ni pomenila nič drugega, kot da se je politično vodstvo odpovedalo enemu svetu in se odločilo za drugega,« zapiše Tomaž Mastnak. In podkrepi: »Potem ko je bila v Sloveniji 'bitka' za politični pluralizem idejno dobljena, je postala osrednja tema 'Evropa'.« (Mastnak, 2018, 27). Na tej osnovi pa se je – z vidika naše razprave – sprožil nov val spominjanja, odkrivanja, seveda tudi »izumljanja« in mitologiziranja slovenske identitete, največkrat v obliki prisvajanja evropejstva, a tokrat pospešeno brez tistih varovalk, ki so bile v osemdesetih letih prejšnjega stoletja – kar zadeva moč in težo misli/besede – še uveljavljene.

NAMESTO ZAKLJUČKA: NOVA VPRAŠANJA

Omenjeni aspekti v procesu osamosvajanja, vztrajanje pri pluralizmu, obeti članstva v Evropski skupnosti in tehnicistična vladavina v poosamosvojitvenem desetletju so botrovali temu, da se je Sloveniji v procesih tranzicije v primerjavi z drugimi postsocialističnimi državami uspelo v dobršni meri izogniti mitologizaciji družbeno-integrativnega diskurza. Z drugimi besedami: ohranjanje zgolj formalistične enotnosti v teh procesih je suspendirala tendence, ki so bile v poskusih kulturalističnega in duhovno-zgodovinskega esencializiranja slovenstva vsekakor prisotne tudi v slovenski družbi. Naša analiza je pokazala, da so imeli v tem oziru

40 Mladina, 8. 7. 1988 (št. 28): Slavoj Žižek: Povej mi, kaj misliš o Odboru, in povem ti, kdo si!, Mladina, 11.

41 Mladina, 1. 9. 1989 (št. 29): Slavoj Žižek: Kučan, zgleduj se po Jaruzelskem, 13.

liberalni mediji, zlasti Mladina kot najodmevnejša med njimi, pomembno vlogo, saj so z demokratizacijo interpretacij polpretekle zgodovine, poglobljeno refleksijo o pasteh poenotenja na kulturalistični osnovi in tudi s poglobljenimi raziskovalnimi prispevki o nerešenem narodnostnem/nacionalnem vprašanju v nekdanji Jugoslaviji v *interregnumu* osemdesetih let (ob)varovali diskurz slovenstva pred retropijskimi zdrsi.

Po drugi strani pa liberalna misel, izpričana v Mladini in tudi drugih medijih, po »evakuaciji« jugoslovanstva ni ponudila stvarne alternative za oblikovanje tistega presežka, ki zadeva določitev substancialne vsebine slovenstva, nujnega za delovanje demokracije bodisi na nacionalni ali transnacionalni, evropski ravni. Tudi zato je Slovenija res postala »prazni označevalec«, ki kliče k označevanju, markiranju, osmišljanju. Vendar ključno vprašanje ni, kaj naj bi bila »združujoča« vsebina slovenstva, temveč, zakaj se – v primerjavi z drugimi posttranzicijskimi državami – upira tovrstnemu »poenotenju« in vztraja na delitvah in »ločevanju duhov« na eni strani in retoriki »sprave« na drugi.

Osemdeseta leta, kot triumf liberalne misli, so danes razumljena kot obdobje poenotenja, preseganja delitev, v resnici pa se je izkazalo, da so bila v tem oziru inovativen, v razsvetljenski paradigmi utemeljen poskus prenosa dilem družbeno-integrativnega diskurza slovenstva, ki izhajajo iz (predrazsvetljenske ali polpretekle) zgodovine slovenstva v matrico postrazsvetljenstva. Zaradi formalističnega poenotenja slovenstva ob koncu osemdesetih let ta prizadevanja sicer niso obrodila sadov. Vsekakor pa so s koncipiranjem pravih vprašanj spodbudila premislek o tem, da nemara ključni aspekt slovenstva ne zadeva njegove nezmožnosti preseganja delitev, marveč – paradoksalno – zmožnost vztrajanja pri delitvah kot tudi kreativnega mišljenja o enotnosti v neenotnosti.

SLOVENIA'S INDEPENDENCE THROUGH THE LENS OF THE CULTURAL
MEMORY: THE ROLE AND IMPACT OF THE WEEKLY MAGAZINE
*MLADINA**Marjan HORVAT*

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment,
Čentur 1F, 6273 Marezige, Slovenia
e-mail: marjan.horvat@irris.eu

SUMMARY

This paper analyzes the role of Mladina – a Slovenian weekly that entered the collective memory of the nation as an important actor in the processes of democratization and achieving independence – in terms of its contribution to the rearticulation of the Slovenian integrative discourse in the interregnum of the 1980s. By employing the theory of the cultural memory (Aleida Assmann, Todor Kuljić) the author analyzes all editions of Mladina published in the 1980s to examine the role of Mladina in the processes of democratizing interpretations of the Yugoslavian (recent) history, but also taking into account – in relation to Slovenian ‘sites of memory’ (Philippe Nora) – Mladina’s reflections of the possibilities and pitfalls of the unification of Sloveneness on essentialist foundations. The paper is based on the thesis that Mladina in the 1980s had indeed taken maverick role in the processes of democratization of Slovene society, but it entered the collective memory also due to establishing itself as an open forum in which the Slovenian ‘sites of memory’ were being reflected and transformed. Therefore, the author first analyzes the various approaches with which Mladina’s writers acquainted their readers with inconvenient, even silenced topics from Yugoslavian recent history, then focuses on the process of transforming the identification points of Sloveneness, as reflected in Mladina’s articles, which is further elaborated by an analysis of the discourses of unity and disunity within then Slovenian and Yugoslavian political and publish sphere. Since the situation in the 1980s also required from a liberal weekly such as Mladina to reflect upon the contents of integrative discourse, the author spirally connects his findings with the theses of those social theorists, who claim that nowadays problems with ‘self-image’ and collective memory in most of the Eastern European and Western Balkans countries – often taking forms of unresolved trauma – stem from the antagonistic as well as insufficiently reflected understanding of the relationship between democracy and identities in the societies of the 1980s. On this basis, in the conclusion the author addresses the theoretically challenging and topical question of the ability and disability of liberalism as a political philosophy in the reflection of those aspects of community discourse that are grounded in pre- or post-Enlightenment doctrines.

Keywords: Slovenia, 1980s, democratization, culture of remembrance, liberalism, media

VIRI IN LITERATURA

- Assmann, A. & L. Shortt (ur.) (2012):** *Memory and Political Change*. NY, Palgrave Macmillan.
- Assmann, A. (2020):** *Is Time out of Joint? On the Rise and Fall of the Modern Time Regime*. Ithaca, Cornell University Press.
- Assmann, J. (2008):** *Communicative and Cultural Memory*. V: Erll, A. & A. Nünning (ur.): *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, Walter de Gruyter, 109–118.
- Bajt, V. (2011):** *Myths of Nationhood: Slovenians, Caranthonia and the Venetic Theory*. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 21, 2, 249–260.
- Bajt, V. (2017):** *The Post-communist Renegotiation of Slovenian National Symbols*. *Družboslovne razprave*, XXXIII, 85, 15–33.
- Balantič, P. (2006):** *Mitološki diskurz pri glasbeni skupini Laibach (diplomsko delo)*. Dostopno na: <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Balantic-Polona.PDF> (zadnji dostop: 30.01.2021).
- Balažič, M. (2004):** *Slovenska demokratična revolucija 1986–1988*. Ljubljana, Liberalna akademija.
- Čepič, Z. (ur.) (2010):** *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino (Zbirka Vpogledi; 2).
- Čepič, Z. (ur.) (2015):** *Slovenija v Jugoslaviji*. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino (Zbirka Vpogledi; 10).
- Cox, J. K. (2005):** *Slovenia: Evolving Loyalties*. New York, Routledge.
- Čufar, E. (2018):** *Uvod v NSK od Kapitala do kapitala. Neue Slovenische Kunst – dogodek zadnjega desetletja Jugoslavije*. V: Španjol, I. (ur.): *Osemdeseta, Slovenija in Jugoslavija skozi prizmo dogodkov, razstav in diskurzov*. Ljubljana, Moderna galerija, 39–45.
- Dragović-Soso, J. (2002):** *Saviours of the Nation, Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. Montreal & Kingston, McGill-Queen's University Press.
- Fink Hafner, D. (1992):** *Nova družbena gibanja – subjekti politične inovacije*. Ljubljana, Znanstvena knjižnica, Fakulteta za družbene vede.
- Gabrič, A. (2002):** *Slovenska kulturnopolitična razhajanja med kulturno ustvarjalnostjo in politično akcijo 1980–1987*. *Zgodovinski časopis*, 56, 1, 199–221.
- Gabrič, A. (ur.) (2012):** *Slovenska pot iz enopartijskega v demokratični sistem*. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino (Zbirka Vpogledi; 5).
- Halbwachs, M. (2001):** *Kolektivni spomin*. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Horvat, K. (2020):** *Intervju z Robertom Botterijem*. Dostopno na: <https://4d.rtvsllo.si/arhiv/intervju-tv/174722328> (zadnji dostop: 30.01.2021).
- Jerše, S. (2017):** *Slovenski kraji spomina. Pojmi, teze in perspektive zgodovinskih raziskav*. *Zgodovinski časopis*, 71 (155), 1–2, 246–267.
- Jogan, M. & Ž. Broder (2016):** *Samostojna Slovenija in kolektivni zgodovinski spomin*. *Teorija in praksa*, 53, posebna številka, 90–111.

- Kardelj, Edvard (1979):** Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja. Ljubljana, ČGP Komunist.
- Kastelic, M. (2020):** Dan in štafeta mladosti od Titove smrti do ukinitve (1980–1987). *Retrospektive*, 3, 1, 58–90.
- Kolsto, P. (ur.) (2005):** *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*. London, Hurst & Company.
- Komel, M. (2009):** Proces proti četverici v Časopisu za kritiko znanosti – ko se osemdeseta prelevijo v devetdeseta. *Časopis za kritiko znanosti*, 37, 237, 166–175.
- Kos, J. (2004):** Verbalni delikt v Sloveniji v osemdesetih letih. *Nova revija*, 23, 271–271, 298–338.
- Koselleck, R. (2002):** *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*. Stanford, Stanford University Press.
- Kovačič, G. & Kuzmanič, T. (2004):** Pojmovanje države in nacije pri novorevijaških v osemdesetih letih. *Časopis za kritiko znanosti*, 32, 215/216, 245–265.
- Kuljič, T. (2012):** *Kultura spominjanja. Teoretske razlage uporabe preteklosti*. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Lovšin, P., Mlakar, P. & I. Vidmar (ur.) (2002):** *Punk je bil prej*. Ljubljana, Cankarjeva založba in ROPOT.
- Lusa, S. (2010):** Slovenska demokratizacija v osemdesetih. V: Čepič, Z. (ur.): *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*. Ljubljana, Inštitut za novjšo zgodovino (Zbirka Vpogledi; 2), 331–347.
- Lusa, S. (2012):** *Razkroj oblasti: Slovenski komunisti in demokratizacija države*. Ljubljana, Modrijan.
- Luthar, O. (ur.) (2017):** *Of Red Dragons and Evil Spirits. Post-Communist historiography between Democratization and New Politics of History*. New York, Central European University Press.
- Mastnak, T. (ur.) (1985):** *Socialistična civilna družba*. Ljubljana, Krt.
- Mastnak, T. (2018):** Čemu osemdeseta? V: Španjol, I. (ur.): *Osemdeseta, Slovenija in Jugoslavija skozi prizmo dogodkov, razstav in diskurzov*. Ljubljana, Moderna galerija, 17–31.
- Mladina.** Ljubljana, glasilo ZSMS, 1980–1989.
- Mičič, A. (2004):** *Cenzura v tisku – Mladina in oblast od 1985 do osamosvojitve (diplomsko delo)*. Dostopno na: <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Micic-Aleksandar.PDF> (zadnji dostop: 30.01.2021).
- Monroe, A. (2003):** *Pluralni monolit: Laibach in NSK*. Ljubljana, Maska (zbirka Transformacije).
- Novak, B. (1991):** *Pavlihova frača*. Ljubljana, Magnolija.
- Nora, P. (1989):** *Between Memory and History. Les Lieux de Mémoire. Representations*, 26 (posebna številka: *Memory and Counter-Memory*), 7–24.
- Olsen, N. (2012):** *History in the Plural: An Introduction to the Work of Reinhart Koselleck*. New York, Berghahn Books.

- Patterson, H. P. (2000):** The East is Read: the End of Communism, Slovenian Exceptionalism, and the Independent Journalism of Mladina. *East European Politics and Societies*, 14, 2, 411–459.
- Pelikan, E. (2006):** Vsi antikomunisti – vsi demokrati. V: Ferenc, M. & B. Petkovšek (ur.): Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev. Ljubljana, Zbirka Zgodovinskega časopisa, 32, 273–283.
- Perica, V. & D. Gavrilović (2011):** Political Myths in the former Yugoslavia and Successor States. A Shared Narrative. Institute for Historical Justice and Reconciliation and Republic of Letters Publishing BV, Dordrecht, The Netherlands.
- Pušnik, M. (2017):** Media Memorial Discourses and Memory Struggles in Slovenia: Transforming Memories of the Second World War and Yugoslavia. *Memory Studies*, 12, 4, 433–450.
- Ramet, S. (1993):** Slovenia's Road to Democracy. *Europe-Asia Studies*, 45, 5, 869–886.
- Ramet, P. (2002):** Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević. Oxford, Westview Press.
- Repe, B. (1992):** Liberalizem v Sloveniji. Ljubljana, Borec.
- Repe, B. (2001):** Slovenci v osemdesetih letih. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Repe, B. (2002a):** Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana, Modrijan.
- Repe, B. (2002b):** Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije (I. del: Opozicija in oblast). Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Repe, B. (2006):** Mit in resničnost komunizma. V: Ferenc, M. & B. Petkovšek (ur.): Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev. Ljubljana, Zbirka Zgodovinskega časopisa, 32, 285–302.
- Repe, B. (2008):** Podobnosti in razlike med slovenskim (jugoslovanskim) in vzhodnoevropskim tipom socializma. V: Troha N., Šom, M. & B. Balkovec (ur.): Evropski vplivi na slovensko družbo. Zbirka Zgodovinskega časopisa 35, 407–415.
- Španjol, I. (ur) (2018):** Osemdeseta. Slovenija in Jugoslavija skozi prizmo dogodkov, razstav in diskurzov. Ljubljana, Moderna galerija.
- Velikonja, M. (2012):** Preteklost v 26 slikah. Spremna beseda. V: Kuljić, T.: Kultura spominjanja. Teoretske razlage uporabe preteklosti. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 9–11.
- Vodovnik, Ž. (2014):** Demokratizacija in nova družbena gibanja. Teorija in praksa, 51, 2–3, 415–433.
- Vurnik, B. (2005):** Med Marxom in punkom, Vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije 1980–1990. Ljubljana, Modrijan.

- Zajc, M. (2015):** Slovenian Intellectuals and Yugoslavism in the 1980s. Propositions, Theses, Questions. *Südosteuropäische Hefte*, 4, 1, 46–65.
- Zajc, M. (2017):** ZSMS iz družbenopolitične organizacije v politično stranko. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 57, 1, 187–204.
- Žerdin, A. (1997):** Generali brez kape. Čas Odbora za varstvo človekovih pravic. Ljubljana, Krtina.
- Žižek, S. (1987):** Jezik, ideologija, Slovenci. Ljubljana, Delavska enotnost.
- Žižek, S. (2006):** Defenders of the Faith. *New York Times* (2.3.), 11.
- Woodward, S. L. (1995):** Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War. Washington DC, The Brookings Institution.

